

وارلیق

تور کجه - فارسجا کولتورل درگی
فصلنامه فرهنگی ترکی - فارسی

۳۰-جو ایل، پاییز و قیش ۱۳۸۷، سای ۱۵۱-۱۵۰
سال سی ام، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، شماره ۱۵۱-۱۵۰

آذربایجانین خالق شاعیری پروفیسور دوکتور بختیار واهابزاده (۲۰۰۹ - ۱۹۲۵)
ابدیته قووشدو (باش ساغلیغی ۸۳-جو صحیفهده)

۳۰-جو ایل، پاییز ۱۳۸۷، سایى ۱۵۰

سال سى ام، پاییز ۱۳۸۷، شماره ۱۵۰

ایچینده کیلر

(فهرست)

- ۳..... ادبیات حاقیندا ● دوکتور جواد هیئت
- ۱۴ بایاتی‌ها از گنجینه ادبیات عامیانه آذربایجان ● محمد علی فرزانه
- ۲۶..... آذربایجان و مهاجرت ● غلامرضا غلامی قوشچی
- ۳۱..... ادبیات نه دیر؟ ● دوکتور عزیز محسنی
- ۳۲..... بیر یورد، بیر شاعیر، ایکی کیتابی ● ح. مجیدزاده (ساوالان)
- ۳۴..... آذربایجان تاریخی اوزره پروفیسورلار مباحثه‌سی ● کؤچورن و آچیق‌لایان: عادل ارشادی‌فر
- ۴۱..... تورک دیبلرینده اتنومیلر ● دوکتور شکر عبدالکریم قیزی اوروجووا
- ۴۷..... عاشیق صنعتی‌نین تاریخی ● نبی کبوتریان
- ۵۴..... آشورآدا، بیر رؤیا آداسی ● احمد خاتمی‌نیا
- ۶۱..... نگاهى به تاریخچه ادبیات داستانی در آذربایجان ● عارف امراه اوغلو
- Azərbaycan və Türkiyə Türkçesi ağzlarında zaman ● Gülnarə Aliyeva 74
- Qədim türk və müasir türk dillərində hal sisteminin oxşar cəhətləri ● Dr. Məşədiyeva
Lynel Ənvər Qızı 82

اولو تانری نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامه فرهنگی فارسی-ترکی
تورکجه-فارسجا کولتورل درگی

۳۰-جو ایل، پاییز ۱۳۸۷، سای ۱۵۰

سال سی ام، پاییز ۱۳۸۷، شماره ۱۵۰

مؤسس، صاحب امتیاز و مدیر مسئول:
دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

ادبیات حاقیندا

دوکتور .نواد هیئتین «سحر» پروقرامی ایله موصاحیبهسی

● دوکتور جواد هیئت

بو موصاحیبه شمالی آذربایجان ادبیاتی و ۲۰-نجی عصرین بیر نچجه گۆرکملی شاعیری بارهده گندیر:

اؤنجه ادبیاتین تعریفی بارهده یینجام ایضاحات وئرمله‌لی‌یم:

تعریف: ادبیات گۆزل و سنچگین سۆزله فیکیر و احساسین ایفاده‌سی و اینسانین خوشبختلیک و کامیل‌لیگه چاتماسینا وسیله‌دیر.

انسان ادبیات واسیطه‌سیله اؤز فیکیر و دویغولارینی باشقالارینا اینتیقال ائتدیرر (کنچیرر – آشیلار) و اونلارا معلومات وئرملهکله برابر هماهنگ دویغولاری ایله اونلاری بیر-بیرینه باغلار.

ادبیاتی موختلیف فیکیر آداملاری چئشیدلی شکیلده تعریف ائتمیشلر:

کانت و شیللره گۆره ادبیات و اینجه صنعتین هدفی گۆزلیکدیر کی انسانا لذت وئریر.

هگل دئییر کی: تانری طبیعتده و اینجه صنعتده گۆزلیک شکلینده ظهور ائتمیشدیر.

بعضی‌لری یاخشیلیغی ادبیات و هنرین مقصدی ساییرلار. تولستوی اینجه صنعت و ادبیاتی اینسانلار آراسیندا علاقه قورماق واسیطه‌سی بیلیر و اونو اینسانلارین و جمعیتین خوشبختلیگینه لازیم گۆرور. چونکی اینسانلاری عینی دویغولارلا بیر-بیرینه باغلایر.

سارتر ادبیات و صنعتسیز دونیانی معناسیز ساییردی. او، خوشبختلیگی ادبیاتدا آختاریردی. ادبیاتین مقصدینی چالیشماق و موباریزه‌ده گۆروردو. موباریزه حقیقتی آراماق و آزادلیغا چاتماق اوچون. اونا گۆره یازچی گۆردویو ایشدن مسئولدور.

بیزیم فیکریمیزه گۆره ادبیات روحون غذا سایدیر. بیز یاخشی غذا یئیرکن اوندان لذت آلیریق، آنجاق غذادان مقصد یالنیز لذت الماق دگیل، غذا حیاتین داوامی و وجودون یاشاماسی و اینکیشافی اوچون لازیمدیر. ادبیاتدان دا لذت آلدیغیمیز حالدا اونون مقصدی لذت وئرملکه بیتمز، ادبیات روحون اینکیشافی و معنوی کامیللشمه سیننه سبب اولور.

ادبیاتین دگرلندیرمه سینده اونون هامی طرفیندن آنلاشیلماسی و تأثیر بوراخماسی اؤنملیدیر. اونون اوچون یازیچی و یا شاعیر خالق و اونون ذوقو و ایستکلرینی دقته المالی و خالقین دیلی ایله یازمالیدیر.

یازیچینین اثرینده بیر مسازی اولمالیدیر. بو مساز اثرین محتواسی نین اؤزو و اؤز تینی تشکیل ائدر. یازیچی و شاعیر خالقیندان ایلهام المالی، اونلارین دردلرینی حیاس ائدیپ اونلارین کدر و شادلیقلاریندا اورتاق اولمالیدیر.

ادبی یازیلار یا نثر شکلینده و یا شعر شکلینده اولار. شعرین وزنی (اؤلچوسو)، آهنگی و قافیہ سی اولمالیدیر. شعر یا عروض وزنیه یازیلار و یا هجا وزنیه. بیر ده وزنسیز سربست شعر واردیر.

عروض وزنی عرب ادبیاتیندان آلینمیشدیر و موختلیف اؤلچو و قالبیلاردا دئییلیر. بونلار بحر دئییلر. بوگون شاعیرلریمیز، خصوصیه شیمالی آذربایجاندا داها چوخ هجا وزنیه شعر یازیلار. هجا وزنیه اؤلچو اولاراق هجالارین سایب نظره آینار.

بوگون ادبیات رئالیست و هومانست اولمالیدیر. آنجاق خالقین گله جگینی ده تصویر ائله دیگی اوچون بیر آز دا رومانسیسم ایله قاریشاجادیر.

کئچمیشده شاعیر و ادیبلریمیز سارایلارین خیدمتینده اولدوقلارینا گۆره آنجاق اونلار اوچون و یا غنائی شعرلر یازمیشلار. بوگون مداحلیغین ادبیاتدا یئری یوخدور. البته لیریک و غنائی شعرین حسابی آیریدیر. محبت و عشقین ترنومو و غزلین اؤزونه مخصوص یئری و دئیری واردیر.

حافظ همیشه حافظدیر، مولانا همیشه مولانادیر و ائله ده قالاجقدیر. نسیمی و فضولی نین موقعی سارسیلمازدیر.

بوگون شعر و نثریمیزده حاکیم اولان اساس تملر هومانیزم، وطن پرورلیک، میلی لیک و معارف پرورلیکیدیر. آذربایجان ادبیاتی دونیانین زنگین ادبیاتلارینداندیر. شاعیرلریمیز موختلیف اوسلوب و مکتبلری تمثیل ائتدیکلری حالدا شاه اثرلر یاراتمیشلار.

نسیمی عرفان و وحدت وجود شعر و ادبیاتی نین شاه اثرینی یازمیش و عروض وزنینی ایشلمیشدیر. فضولی ده عروض وزنیه اوچ دیلده حافظانه غزللر یازمیش و اؤزوندن آبیده لر یاراتمیشدیر.

موعاصر شاعیرلریمیز موختلیف مکتبلره منسوب اولسالار دا داها چوخ هجا وزنیه یازمیشلار و میلی-وطنی شعرلر قوشموشلار. بونلارین آراسیندا رحتملیک واحد کیمی غزل سرامیز دا اولموشدور.

واحدین غزللری ماهنیلار شکلینده آذربایجان، ایران و تورکیستاندا خواننده لر طرفیندن اوخونار و دیلر ازربری اولوب. واحد فضولیانه غزللری ایله شیمالی آذربایجاندا ۲۰-جی عصرین ان مشهور غزل شاعیری اولموش و فضولی یادیگاری لقبینی آلمیشدیر.

ایراندا شاهلیق دؤنمینده دیلیمیزده رسمی وثریلیش قاداغان اولدوغو زامان رحمتلیک مصطفی پایان واحدین غزللرینی ماهنیلار شکلینده آهنگدار موسیقی ایله تهران رادیوسوندان اوخویاردی. تأسوف کی باکیدا سووئت دؤرونده واحده لایق اولدوغو دئیری وثرمه دیلر و او شاعر فقر و یوخسوللوق ایچینده یاشادی و ۱۹۶۵-ده وفات انتدی.

رحمتلیک پروفیسور غلامحسین بیگدلی او زامان باکیدا یاشاییردی. بو خبری ائشیدن کیمی اونون ائوینه گئدیر و اونون دفن مراسیمینده ایشتیراک ائدیر و نیسگیلی بیر شعر یازیر. بو غزلین بیرینجی بیتنی بئله دیر:

واحدی دخمه ده یاتمیش گؤردوم
گنجی ویرانه ده باتمیش گؤردوم

او زامان بیزیم خالق شاعیریمیز مجیدزاده ساوالان رادیودان واحدین اولوم خبرینی ائشیدیر و بئله بیر شعر یازیر:

پاییز چاغی سولدو ائلمین گوللری واحد
مایوس اولراق آغلادی بولبوللری واحد

واحدین شعرلری نین مهم حیصه سی «کلیات واحد» آدی ایله رحمتلیک علی تبریزی طرفیندن و دیوانی (۷۰۰ صحیفه - بیر موقدیمه ایله) ساوالان طرفیندن چاپ ائتدیریلیمیشدیر.

من نومونه اوچون واحدین بیر غزلیندن نئچه بیت اوخویورام:

بولبولون ناله جانسوزونه باعث گول ایمیش،
گوله ده عاشیق سرگشته اولان بولبول ایمیش.
من دئیردیم کی او مه، مهر و وفا صاحبیدیر،
دئمه بس مهر و وفادان او اؤزو غافیل ایمیش.
داسا تأثیر ائله دی آهیم اردو ایله یاندی،
بیر اثر ائتمه دی اول شوخه نه آهن دل ایمیش.
عشقه دل وثرمز ایدیم، بار غمین بیلسه ایدیم،
نه بیلیم عشقدن عوشاقه بلا حاصل ایمیش.
واحد! موشکول ایشه خالقدا صبر اولسا اگری،
اولو تدریج ایله آسان هر ایش موشکول ایمیش.

حسین جاوید: آذربایجان رومانئیک شعرینین ان گؤرکملی نوماینده لریندن دیر. ۱۸۸۲-جی ایلده ناخچیواندا روحانی بیر عائلده آنادان اولموش. گنجلیگینده تبریزه گلیب اورادا شرق فلسفه سی، تاریخ و ادبیات اوخوموش، سونرا تورکیه یه گندیب اورادا بیر مودت قالمیش و رضا توفیق و توفیق فکرت ایله تانیس اولموش، سونرا باکی یا قایتمیش (۱۹۱۹) و ۱۹۳۷-یه قدر، یعنی سوونت رژیم ی طرفیندن سیبری یه سورگون و حبس اولانا قدر باکیدا یازیب یاراتمیش و زنگین ادبی اثرلر بوراخمیش دیر. او ۱۹۴۴-جی ایلده حبسده وفات ائتمیش دیر.

حسین جاوید موتفکیر و فیلسوف و میلی بیر شاعیر اولوب، دلی ایستانبول تورکجه سینه یاخین دیر. شعرلرینده درام، میلت و تورک تأثیری آشکار دیر.

او، آذربایجان ادبیات تاریخینده بیر شاعیر، نومایشنامه یازان و فاجیعه نویس کیمی تانیلمیش دیر. درام اثرلرینین چوخونو شعرله یازمیش. او، شعر ی صحنه یه گترمیش و خلفلرینده گوجلو تأثیر بوراخمیش دیر.

مهم اثرلریندن: شیخ صنعان، ایلیس، مارال و آنا نومایشنامه لرینی سایا بیله ریک. اثرلرینده آزاد محبتی و اینسانی شوگیسینی تبلیغ ائدیر.

او، قادی ن اسارتینه قارش ی ایدی. یو باره ده بئله دئییر:

بوتون حیاتی چیچکلندیرن فقط او، نیچون
نیچون ازلیسین او بیلیم نیچون سورگنلین
قادی ن گونش جوجوق آی نوری آی گونشدن آلیر
قادی نسیز اولکه چابوق محو اولور زاواللی قالیر

حسین جاوید بعضی ایجتیماعی شعرلرینده سوونت رژیمینی تنقید ائدیر. اونا گوره ۱۳۳۷-ده ک.گ.ب طرفیندن پان تورکسیت و خالق دوشمنی ایتهامی ایله توتولور و سیبری یه گؤندریلیر و ۱۹۴۴-ده حبسده وفات ائدیر.

خروشچوف زامانیندا اوندان ایعاده حیثیت ائدیله رک رحمتلیک حیدر علی یف زامانیندا جنازه سی ناخچیوانا گتیریلیر و اونا مقبره تیکیلیر. ۱۹۹۷-ده اونون مقبره سی نین آچیلیش مراسیمینه پرزیدنت حیدر علی یف ناخچیوانا گئتدی و منی ده یانیندا آپاردی و او مراسیمده من ده چیخیش ائله دیم و انون بیر شعرینی اوخودوم.

حسین جاویدین دنیا گوروشونده شک و شوبه ه حاکیم دیر. آشاغیدا درج ائله دیگیم «بیر خطابه» ادلی شعرینده بو مساله آیدینجا گوزه چارییر:

من نه ییم؟ کندیم^۱ ده بیلیم، واز کئچین
سن نه سین؟ بوش بیر سؤال اینسان ایچین

منجه خیلقت شیمدی بیر افسانه دیر
کیم کی حل اتمک دیلر دیوانه دیر

بیر اویونچاقدیر جهان باشدان باشا
غاقیل اینسانلار دا بنزر سرخوشا^۲

سنده لر^۳ هر کی اتمسیر قایغیسیر
هپسی^۴ کندیندن خبرسیر سایغیسیر^۵

سؤیله شیرلر آنلاشیلماز سؤزلری
هپ باخارلار گۆرمز آما گۆزلری

صمد وورغون: صمد وورغون ۲۰-جی عصرین بیرینجی یاریسیندا سوونت شعرینین ذیروه سینده دورودو.
او، خالقینا، وطنه و طبیعتنه وورغون اولدوغونو شعرلرینده گؤستریمشیدیر.

اونون ان گؤزل شعرلریندن بیر «آذربایجان» شعریدیر. بورادا بو گؤزل و تاریخی منظومه دن نئچه بندى
اوخویوروق:

چوخ کئچمیشم بو داغلاردان
دورنا گؤزلو بولاقلاردان
اشیتیمیشم اوزاقلاردان
ساکیت آخان آرازلاردان
سینامیشام دوستو، یاری
ائل بیلیر کی، سن منیمسن،
یوردوم یووام مسکنیمسن،
دئمک دوغما وطنیمسین،
آیریلارمی کؤنول جانندان؟
آذربایجان! آذربایجان!

^۱ اؤزوم

^۲ کئفلی

^۳ تلو-تلو

^۴ هامیسی

^۵ حؤرمتسیر

من بیر اوشاق سن بیر آنا،
 اودور کی باغلی یام سانا،
 هانکی سمته، هانکی یانا،
 هی اوچسام دا یووام سنسن،
 ائلیم، گونوم، اووام سنسن.
 فقط سندن گن دوشنده،
 آیریلیق مندن دوشنده،
 ساچلاریما دن دوشنده،
 بوغار آیلار-ایللر منی،
 قیناماسین ائلر منی
 داغلاری نین باشی قاردیر،
 آغ اؤرپگین بولوتلاردیر،
 اوزون بیر کئچمیشین واردیر،
 بیلینمه بیر یاشین سنین،
 نهلر چکمیش یاشین سنین.

بو منظومه یه گؤزل بسترلر یازمیشلار.

صمد وورغون سوونت دؤرونده یاشادینی اوچون ماتریالیست بیر شاعیر کیمی مشهور اولموشدور، آنجاق شعرلرینده بیر ایدئالیست شاعیر کیمی روحدان و انون ابدی لیگیندن بحث ائتمیشدیر. مثلاً «گؤیرچین» شعرینده بونون نومونه سینگی گؤروروک:

اوکراینانین سون باهاری،
 یاغیش یاغیر نارین-نارین.
 ساپ ساریدیر آغاجلارین،
 خزل اولموش یاریقلاری.
 یغرین باغرین زولاق-زولاق،
 قیلینج کیمی کسیر کولک
 پریشاندیر قارا تورپاق،
 نه بیر گول وار نه بیر چیچک.
 سن ده اینان ای گؤیرچین،
 اینیلده ییب ایچین-ایچین.
 چوخ آغلاما سرین-سرین

ايتيرديگين او ديلبرين
 نجيب روحو بو دياردا،
 سئير انده جک ملک کیمی
 ياناقلاری چيچک کیمی
 آليشاجاق ايلک باهاردان
 ناکام اولن او صاف پری
 باشقا عالم گۆره چکدير
 اونوداراق بو غملىرى،
 چمنده گول دره-دره
 قانسيز کئچن او گونلره،
 خئير-دوعا وئره چکديرا

بو شعر ۱۹۴۳-ده جيههده يازيلميشدير.

سونرا ۱۹۴۶-دا ايران آذربايجانيندا پيشه وری حۆكومتى داغيلاتدان سونرا شاه رژىمى طرفيندن آذربايجان تورکجه سينده يازيلان کيتابلار يانديريلدى. سونرا صمد وورغون «يانديريلان کيتابلار» آدلى بير شعر يازدى. بو شعرى بيرليکده اوخويوروق:

جلاد سنين قالاق-قالاق يانديردىغين کيتابلار،
 مين کمالين شۆهرتيدير، مين اورگين آرزوسو
 بيز کۆچهریک بو دونيادان اونلار قالير ياديگار،
 هر ورکه نقش اولونموش نئجه اينسان دويغوسو.
 مين کمالين شۆهرتيدير، مين اورگين آرزوسو.

يانديردىغين او کيتابلار آلويلاتير ياخشى باخ،

او آلويلار شۆعله چکيب شفق سالىر ظلولتمه،
 شاعيرلرين نجيب روحو مزاريندان قالخاراق،
 آقيش دنئير عشقى بۆيوک بير قهرمان ميلته،
 او آلويلار شۆعله چکيب شفق سالىر ظلولتمه.
 ازل باشدان دوشمنيمدير اوزو موردار قارانلىق،
 هر تورباغين اؤز عشقى وار هر ميلتين اؤز آدى.
 کائاناتا دگيشمهرم شۆهرتيمي بير آنلىق،
 منم اودلار اولکەسى نين گونش دونلو اوولادى،
 هر تورباغين اؤز عشقى وار هر ميلتين اؤز آدى.

سونرا دئییر:

زامان گلیر من دویورام اونون آياق سسینی،
شھیدلرین قیام روحو یاپیشاجاق یاخاندان.
میلتیمین صاف قانیدیر قورد کیمی ایچدیگین قان
(زانویه ۱۹۴۷)

بو منظومه لرده شاعر روحدان، شھیدلردن و میلتدن صوحت ائدیر. بئله بیر شاعر نئجه ماتریالیست و
انترناسیونالیست اولاییلر؟

سلیمان رستم: سلیمان رستم سووت دؤورو شاعری و اونون بایراقداری اولموشدور. او بیر موئت سووت
عالی شوراسی نین صدری اولموش و شعرلرینده سووت ایجتیماعی حیاتی نی ترنوم ائتمیشدیر.

موحاربه زامانی شعرلرینده وطن پرورلیگی، قهرمانلیغی و اینسان پرورلیگی ترنوم ائتمیشدیر. «آنا و
پوچنالیون»، «وطن اوغلو» و «یلدیریم» کیمی شعرلری بو چئشید شعرلردندیر. اونون جنوب شعرلری چوخ
مشهوردور. او، ایکینجی دونیا موحاربه سنیده سووت اوردوسو ایله ایرانا گلیمیش و بورادا بیر سیرا لیریک
شعرلر یازمیشدیر. بو چئشید شعرلردن (۱۲-جی توفنگ، گول باهار) تبریزیم شعریندن بیر نئجه بند
وئره جه ییک:

باخدیقجا حوسنونه دویماییر گؤزوم،

تبریزیم! تبریزیم! گؤزل تبریزیم!

قویمارام یادلاری گیرین قوینونا،

ایذین وئر قولومو سالیم بوینونا!

سنین بایرامینا سنین توینونا،

دیلی بیر قانی بیر قارداشین گلیب.

دردینه آشینا سیرداشین گلیب.

سن چیخدین قارشیم دوزلا چؤرکله،

باغیندان دردگین گولله چیچکله

ایکی یه بؤلونمز صاف بیر اورکله،

تبریزیم! تبریزیم! گؤزل تبریزیم!

بوخ اولسون باشیندان دومان تبریزیم!

آغلاسان آغلارام گولسن گوله رم،

یاشاسان یاشارام، اولسن اوله رم،

ۋارىمى سىنىلە يارى بۇلەرم،
 گل بىر دە اوزوندىن اۋپوم تىرىزىم!
 باشىنا گول-چىچىك سىپىم تىرىزىم!
 سىنىن چىچىگىنە گولونە قوربان،
 منە قارداش دىن دىلىنە قوربان،
 وطنىنە قوربان ائلىنە قوربان
 باخدىقجا حوسنون اوتانير گۇزوم،
 تىرىزىم! تىرىزىم! گۇزل تىرىزىم!
 ستارخان او بۇيوك سردار مىلى،
 او آتش اوركلى او آتش دىللى
 اتتىدى آزادلىغى ائللره بللى
 گل اونون يولوندىن دۇنمە تىرىزىم،
 دالغانان، آلولان، سۇنمە تىرىزىم!

سلىمان رستمىن وصىتى سايلان «ياسىن عوضىنە» شعرى دە چوخ مارقلىدىر:

اور گىمىن ياخىنلارى ائشىدىن!
 دىلگىمىن ياخىنلارى ائشىدىن!
 ايللر يامان آرتىرير بو ياشىمى،
 يا تىز يا گىچ يىره قويسام باشىمى،
 نە آغلايىن، نە دە فرىاد قوپارىن،
 وعدەنيزە عمل ائدىن نىھايىت،
 منى آراز ساحىلىنە آپارىن،
 ايللردىر كى، قلىبىمدەدىر بو حسرت.
 مزارىمى او تورپاقدا قازدىرىن،
 گۇز ياشىمدان ياراتمىشام بو چايى،
 منى اوزو تىرىز سارى باسدىرىن،
 قىبلەم اولسون آرازىمىن! ئو نايى.
 آنچاق، يالنىز بىرجه بونو ائتمەيىن،
 گۇزلرىمىن قاباغىنى اۇرتمەيىن،
 اوفوقلردن چكىلر كىن سىس-دومان،
 بلکہ بىر دە قارا تورپاق ائتىندىن،
 ووصال گونو قارداشىمى گۇروم من،

منیم عزیزلریم منیم دوستلریم،
 بیر ده خواهشیمی تکرار ائدیرم:
 منیم بو دونیادان کۆچدو گوم گونده
 توتسون تابوتمدان او تاپیلی ائلر،
 یاسین عوضینه قیریم اوستونده،
 بیر ووصال ماهنیسی اوخوسون ایللرا

بو شعره جواب اولراق موعاصیر خالق شاعیریمیز ح.م.ساوالان:

گلیر قولاغیما ایستکلی بیر سس،
 دوپورام کی بو سس قارداش سسیدیر.
 ترپنیر ایچیمده بوغولموش نفس،
 بو منه ایستکلی سیرداش سسیدیر.

سلیمان رستم، اوستاد شهریار و رحمتلیک سهند ایله ده موعاصیره ائتمیشدیر.

بختیار واهبزاده: واهبزاده شکلی لیدیر و ۱۹۲۵-ده انادان اولموش. سونرا عائلهسی ایله باکی یا کۆچموش و اورادا تحصیلینی تاماملادیقدان سونرا فیلولوژی اوخوموش و دوکتور و پروفیسور اولموشدور. بو گون او مشهور نومایشنامه یازان، شاعیر و عالیملردندیر. آنجاق اساس شوهرتی میلی شاعیر اولماقداندیر. او، شعرلرینی داها چوخ هجا وزنیه یازار، اما بعضی شعرلری عروض وزنیه یازلمیشدیر.

او، شعرى اینسان ایچینده یاتان آلولو بیر آتسه و اودا اوخشادیر. عصرین نبضی شعرین اهنگینده اتمالدیر، بئله بیر شعر وطن و میلت سئوگیسی ایله، میلی مدنیت عشقی ایله دولوب داشمالیدیر.

اونا گۆزه هر شئی وطنسیز یاشار، اما شاعیر وطنسیز و میلتسیز یاشایا بیلمز. شاعیر حق و حقیقت یولوندا ساواشان، جیبی بوش، قلبی دولو اینساندیر. او، وطن و میلت یولونون مجنونودور. بونلاری اؤز شعرلرینده ترنوم ائتمیشدیر.

«شهیدلر مزاری» ادلی منظومه سینده اینسانین وطنه بورچلو اولدوغونو و لازیم اولدوغو زامان وطن یولوندا شهید اولماغی وظیفه و شرف سایماسینی یازیر، چونکی شهید مزارلاری ایله میلتین وارلیق مؤهری تورپاغا وورولور. وطن تعریفینده بئله دئییر:

تورپاق اگر اوغروندا اؤلن وارسا وطندیر!

واهبزاده نین شعرلرینده میلت و دیل محبتی ده مهم یئر توتور. او، انا دیلینه وطن دیلی دئییر. «منیم انام» ادلی شعرینده ساوادسیز اناسی نین اونا دیل اؤیرتدیگینی سؤیله یهرک:

بو دىل ايله تانمىشام،
 ھم سئوينجى، ھم دە غمى.
 بو دىل ايله ياراتمىشام،
 ھر شەرىمى، ھر نغمەمى.
 يوخ! من ھىچم، من يالانام
 كىتاب-كىتاب سۆزلىرىمىن،
 مولقى مېم انام.

دىلىنى سئومەين، اناسىنى دا، وطنىنى دە، مېلتىنى دە سئوھ بېلىمز.

اونون ان مھم تارىخى منظومەسى «گولۇستان» آدلانىر. گولۇستان پونماسىنى ۱۹۶۵-دە يازمىش و
 آذربايجانين روسلارين زور ايله ايكي يە بۇلۇنمە فاجيەسىنى اىضاح ائدىر. گولۇستان منظومەسى اوچون
 سووتلر طرفيندن تعقيبلا مەروض قالمىش، لاکين رحمتلىک حيدر على يفون کۇمگى ايله تعقىبى
 دوردورولموشدور. ■

بایاتی‌ها از گنجینه ادبیات عامیانه آذربایجان

• محمد علی فرزانه

دو بیتی های بومی ادبیات شفاهی آذربایجان که در اکناف این دیار با نام بایاتی شهرت دارد یکی از رایجترین انواع منظوم ادبیات عامیانه این سرزمین است.

بایاتیها از نظر انسجام شکل، وسعت مضمون، ترنم موسیقی و تموج ذوق و احساس در ردیف جذابترین و شورانگیزترین آثار بدیع فولکلوریک جای می‌گیرند. این نغمات نغز و دلکش که از زندگی و عواطف و رازها و نیازهای مردم ساده و پاکدل مایه می‌پذیرند و در قالب الفاظی روان و بی‌تکلف جای می‌گیرند، از چنان لطف و خلوص و صفا و صراحتی برخوردارند که بخصوص وقتی با آهنگ ویژه خود و با نوانی گپرا خوانده شوند، عنان از کف دل می‌ریابند و سرشک بر چهره احساس می‌افشانند.

ارادت و اعتقاد مردم ساده‌ی صحرا و شهر و روستا به این آثار موزون و دلفریب تا بدان پایه است که بایاتی‌ها را حسب حال و آئینه سرنوشت‌نمای خویش می‌پندارند و به هنگام ملال و سرگشتگی و حرمان بر آن توسل می‌جویند و به عنوان تفال از آن مدد و مراد می‌طلبند.

عنوان بایاتی‌ها به احتمال زیاد از نام «بیات» یا «بایات» مأخوذ است. بایات‌ها از جمله قبائل متعددی بودند که در دورانه‌های کوچ و اوتراق به آذربایجان آمده و در آنجا سکنی گرفته‌اند و بعد در ترکیب مردم این دیار مستهلک گشته‌اند.

حدس انتساب «بایاتی» به بایات‌ها وقتی قریب به یقین می‌شود که در موسیقی فولکلوریک آذربایجان نیز به نواهایی از قبیل افشاری و گرایلی بر می‌خوریم که عنوان آنها نیز از نام قبایل و اقوام گرفته شده است.

به طوریکه از منابع و قراین بر می‌آید، بایات‌ها از موسیقی و ادبیات غنی سرشاری برخوردار بوده‌اند که پس از کوچ و اسکان در این ناحیه، به مقیاس وسیعی شیوع یافته و در موسیقی و ادبیات عامیانه نواحی هم‌جوار تأثیر گذاشته است و ما نشانه این تأثیر را در موارد زیاد و از آن جمله به صورت ترادف کلمه بایات با نام

برخی از دستگاههای آواز ایرانی و نیز به صورت دستگاه آواز مستقلی به نام «بیاتی» در ترکیه مشاهده می‌کنیم.

نمونه‌های اولیه بیاتی‌ها مسلماً در آغاز امر به وسیله شعراء و نوازندگانی که در ادبیات و موسیقی عامیانه‌ی آذربایجان به نام «عاشق» {اشیق} اشتهار دارند، به سلک نظم در آمده است.

در جریان قرن ده الی سیزده هجری، ما به شعرا و نغمه‌پردازانی مانند امانی، عزیز، ساری عاشیق، صالح، مجروح، معصوم، بیگس، واقف، سالک، ذاکر و دیگران بر می‌خوریم که نمونه‌های دست اول بیاتی‌های آنان در جنگها و دست‌نویسهای مربوط به ادوار فوق به جای مانده است.

سرایندگان مذکور، در ضمن سرودن نغمات و نواهای مختلف که معمولاً به همراه ساز اجرا می‌شده، بیاتی نیز گفته‌اند و بخصوص بیاتی‌های عزیز و ساری عاشیق در میان مردم دهان به دهان گشته و رواج عامه یافته است.

ولی بیاتی‌هایی که اکنون به مقیاس وسیع در میان مردم رواج دارند، خواه احتمال شناختن سراینده و مصنف آنها در میان باشد یا نه، تعلق به عامه دارند.

زیرا خلق در طول نسلها آنها را سینه به سینه بازگو کرده، آنچه را که به زبان ذوق و سلیقه خود بیگانه دیده، به یک سو نهاده و به اقتضای احساس و خواسته‌های عاطفی خود در آن دگرگونیها داده و به این ترتیب سکه فردی را از روی آنها زدوده و به تملک گنجینه فولکلوریک عامه درآورده است.

بیاتی‌ها از نظر قالب شعری، از انواع دیگر ادبیات منظومه شفاهی متمایز می‌گردند. وضع بیاتیها مانند انواع اصیل دیگر ادبیات منظوم شفاهی آذربایجان بر اساس وزن هجائی (سیلابیک) استوار است.

بیاتی از چهار مصرع ترکیب می‌شود که در آن، مانند رباعی سه مصرع ۱ و ۲ و ۴ هم‌قافیه و مصرع سوم آن آزاد است.

از نظر افاده معنی و منظور، مصرعهای اول و دوم در آمد دو مصرع سوم و چهارم محسوب می‌شوند و منظور اصلی نیز در دو مصرع آخر مطرح می‌گردد:

عزیزیم ، گول اللر

آغ بیلکلر ، گول اللر

دریاجا عقلین اولسا

یوخسول اولسان گوللر

آپاردی چایلار منی
 هفته لر، آیلاز منی
 یوکوم قورقوشوم یوکو
 یوردو بو تایلاز منی

در این بایاتی‌ها دو مصرع اول در آمد و برداشتی است که به منظور بیان اندیشه و احساس مندرج در دو مصرع آخر طرح شده است.

بنابراین، وظیفه دو مصرع اول ایجاد زمینه موافق برای بیان و انشاد دو مصرع بعدی است. مصرعهای اول و دوم معمولاً با یک وصف طبیعت و یا وصف حال و به طور کلی با توصیفی مشهود و قابل لمس آغاز می‌شود و زمینه را برای طرح یک واقعیت بدان سان که برای گوینده مطرح است فراهم می‌سازد.

این خصوصیت، یکی از جنبه‌های متمایز نوع بایاتی بوده و موجب آن می‌گردد که دو مصرع اول چون فی البدیئه و به قصد ترادف عنوان می‌شوند، در دو یا چند بایاتی هم‌شکل و متقارن باشند.

ولی مصراعهای سوم و چهارم مضامین و معانی متغایر و مستقل از هم پیدا کنند:

من عاشیقام هر آیلاز
 هر اولدوزلار، هر آیلاز
 بوردا بیر گول بیتیبیدی
 سوسوزوندان هاراایلار

من عاشیقام هر آیلاز
 هر اولدوزلار هر آیلاز
 باشیم جلاد الینده
 دیلیم سنی هاراایلار

بایاتی‌ها از نظر وزن همیشه هفت هجائی هستند ولی از لحاظ وجود تقطیع در مصراعها یکسان نیستند.

یک عده از بایاتیها بدون تقطیع هستند. بعضی دیگر بصورت ۴+۳ و برخی به شکل ۳+۴ تقطیع می‌شوند. در یک عده بایاتیها ترتیب تقطیع در مصراعها نیز به هم می‌خورد و پس و پیش می‌شود ولی این تغییر محل تقطیع، هیچ گونه سکتته‌ای بر روانی و سلاست آن وارد نمی‌سازد.

از جنبه‌های بدیعی و لفظی متمایز بایاتیها، روانی و انسجام خاص آنها است. بایاتی‌ها رنگ‌آمیزی و زیباییهای شگفت زبان خلق را به طور وسیع در خود جای می‌دهند. قالبهای کوتاه و روان و منسجم این نعمات احساس‌انگیز از هر نوع عبارت‌پردازی و تصنع برکنار بوده و در عین سادگی، خوش‌رنگ‌ترین بدایع لفظی را از تعبیر و تشبیه و کنایه و استعاره و مجاز در بافت خود نقش می‌زنند.

کمی دقت در بایاتی‌ها زیر که بر حسب تصادف از ردیف صدها بایاتی نقل می‌شود، می‌تواند چشم‌اندازی از این بدایع را در دیدگاه ذوق و احساس نمایان سازد:

قاشلارین قیبله‌گاهدی

قیبله دنسّم گوناهدی

داغلارا دومان چؤکسه

او داغ من چکن آهدی.

عاشیق سؤزون گیزله‌در

سؤزون دوزون گیزله‌در

سن چمنه چیخاندا

لاله اوزون گیزله‌در

گؤزلرین خومار ایندی

یاش تۆکر یومار ایندی

تۆک زولفون سینهن اوسته

گؤرن نار اومار ایندی

آچیلارام گول کیمی

اوخورام بولبول کیمی

گؤیلومه دگن اولسا

ساراللام سونبول کیمی

یکی دیگر از زیباییهای لفظی بایاتیها به کار رفتن ظریف و ماهرانه جناس در این نوع شعر شفاهی است:

من عاشیق گول آنباری

گول اکدیم، گول آنباری

هیجران قویماز گوز آچام

درد قویماز گولم باری

من عاشیق باشدان یارا

آرتیبیدیر باشدان یارا

منی حسرت یاراتدی

یارادان باشدان یارا

بایاتی از نقطه نظر محتوی و مضمون، از یک سو مظهر و آیینه زلال عشق و آرزو و امید و رنج و شادی و از سوی دیگر کتاب ناگشوده معتقدات و آداب و رسوم و خصایل و خلق و خوی قومی انسانهای ساده و پاکدل در طول نسلها و قرنها است.

نقش فائق و چشمگیر ذوق و احساس انسانی در ابداع و حراست این آثار، برای آن عده از افراد که آثار فولکلوریک را صرفاً محصول فانتزی و عوالم رؤیایی و خیالپردازی عامه می‌پندارند، در مورد بایاتی‌ها نیز این توهم را ایجاد کرده است که این نوع ادبیات عامیانه را نیز تراوش ذهنیات خلق به تصور آورند و محتوی و مضمون مندرج در آنها را عوالمی دور از تأثیر و جاذبه زندگی عینی قلمداد کنند.

در صورتی که با یک بررسی سطحی مسلم می‌گردد که این آثار نغز و پرسوز، قبل از هر چیز، از زندگی پرنشیب و فراز مردم مایه گرفته است.

مسلماً جنبه غنائی بایاتی‌ها، طرح مضامین عشقی و شور و حال را در آنها در درجه اول قرار می‌دهد.

با این حال قالب بایاتی، اولاً در پذیرش و ترنم مسائل و موارد مختلف و همه‌جانبه و گوق و اندیشه‌ی عامه از این حدود مرسوم فراتر می‌رود و مضامین گوناگونی را در ادبیات کوتاه خود بازگو می‌کند و ثانیاً در بایاتی‌های عاشقانه هم که سرچشمه آن ظاهراً عشق و شوریدگی و دلبری و دلباختگی است، نشانه‌های برجسته زندگی عینی خلق نمودار است، مطلب این جا است که در همین بایاتی‌های عاشقانه، جنبه حزن و نامرادی و حسرت و درد و فغان بر جنبه نشاط و شادی تفوق دارد.

چقدر نابجا خواهد بود اگر چنین به تصور آید که این چیزی مربوط به عوالم ذهنی و رؤیایی سرآیندگان و پردازندگان این آثار بدیع است.

این گرایش ذوق و احساس، در درجه اول انعکاس طبیعی و اجتناب‌ناپذیر زندگی دشوار و پرسوز و گدازی است که انسان در گذشته با سرنوشت خود بر آن بسته بوده است.

در دورانی که جان و تن انسانی در زیر یوغ تعدی و ستم و بی‌عدالتی‌های اجتماعی منکوب می‌شد و نشاط و خنده در لبها می‌خشکید و عشق و امید و آرزو به جای شکفتن و ثمر دادن به صخره‌های ناکامی و نابسامانیها می‌خورد و موجی از دلهره و شکوه و رنج در دل و روح انسان برمی‌انگیخت، هر یک از اینها مجوزی بود که انسان از درد و رنج بنالد و بگوید:

آغلارام آغلار کیمی
 دردیم وار داغلار کیمی
 خزان اولدوق تۆکولدوک
 وئرانا باغلار کیمی

دومانلی داغلار گۆیلوم،
 نیسگیللی باغلار گۆیلوم،
 نه آچیلار، نه گولر
 همیشه آغلار گۆیلوم

موسیقی غم‌انگیز و سوزناکی که در میان کلمات ساده این دوبیتی‌ها موج می‌زند، حسب حال و ترنمات قلب و احساس انسان شوربخت، حسرت‌کشیده و محنت‌دیده‌ای است که در طول نسلها و قرن‌ها ناکامیها و نامرادیهایش فزون‌تر از کامیابیها بوده است.

سرزمین آذربایجان به اقتضای موقعیت جغرافیایی خاص و مواهب طبیعی سرشار خود، قرن‌ها مورد هجوم مهاجمان و عرصه تاخت و تاز یغماگران بوده است. این یورشها و تاراجهای زندگی و آرامش مردم بی‌پناه را در هم ریخته و چه بسا آنان را به ترک یار و دیار خویش ناگزیر ساخته است و تعداد کثیری از آنان را مانند بردگان زرخرید به نقاط دوردست و غربت رانده است.

دوری از وطن و احساس غربت و شمه‌ای از این ناگواریها و نابسامانیها مضمون و مایه یک رشته دیگر از بایاتی‌ها گشته است:

غوربته دوشدو یولوم
 دوشمن آلیب ساغ - سولوم
 ائلدن آیری دوشه لی
 بوخوولانیبیدی قولوم

من عاشیق آه و زاردا
جانیم درده آزاردا
او گوندن کی قول اولدوم
ساتیلیدم هر بازاردا

در این بایاتی‌ها، هیجانات قلب پردردی را که در شرایط غربت دچار خفت و خواری و اسارت و بردگی گشته می‌توان لمس کرد.

انسانی که با تارهای جسم و جانش به زادگاه و موطن خود پیوند دارد وقتی به اجبار از آن دور افتد همیشه با اشتیاق و خاطره وطن خواهد زیست و حتی در یوزگی در وطن را بر بی‌نیازی در دیار غربت ترجیح خواهد داد:

عزیزیم وطن یاخچی
کۆینگی کتان یاخچی
غوربت یئر جنت اولسا
یننه ده وطن یاخچی

عزیزیم دیلن گز
باغدا گوله دیلن گز
غوربتده خان اولونجا
وطنینده دیلن گز

دردی جانکاه از این همه حسرت و ناکامی و شوربختی بر روح و احساس انسان سرازیر می‌شود و به ساز و نغمه او آهنگی سوزناک و ترنمی حزن آلود می‌بخشد:

فلکین داد الیندن
اولمادیم شاد الیندن
یامان یئرده بیخیلیدم
توتمادی یاد الیمدن

سو تک آرخا دولاندیم
 ساپ تک چارخا دولاندیم
 ظالیم فلک الیندن
 قورخا - قورخا دولاندیم

باهاسیز داشدی دنیا
 چوروک آغاجدی دنیا
 کیمه دئییم دردیمی
 بوتون قان یاشدی دنیا

تنوع و رنگارنگی مضمون، یکی از جنبه‌های برجسته بایاتی‌ها است. از میان انواع قالبیهای گوناگون ادبیات منظوم عامیانه، نوع بایاتی در احاطه و ترنم مسائل و حقایق مختلف زندگی خلق متمایز است.

جنبه تنوع مضمون در نوع بایاتی به قدری نمایان است که برخی از گردآورندگان و مصنفین بایاتی‌ها، اساس کار خود را بر تقسیم‌بندی آنها از نظر محتوی و مضمون قرار می‌دهند و بایاتی‌ها را در سرفصلهای معنی مانند: بایاتی‌های عاشقانه و وصف حال، زندگی خانوادگی، رنج و نارضایی، فراق و انتظار، صداقت و مردانگی، پند و حکمت، معتقدات و پندارها و از این قبیل تدوین می‌کنند. همین گوناگونی بایاتی‌ها از نظر محتوا مؤکد دیگری است بر اینکه سرچشمه جوشان بایاتی‌ها زندگی است. زندگی خلق با تمام گوشه‌ها و سایه‌روشن‌ها و نشیب و فرازهای آن.

سیر و گشت در گلزار رنگارنگ و دامن‌گستر بایاتی‌ها ما را با مضامین و اندیشه‌ها و احساسهایی از همه نوع روبرو می‌سازد.

در اینجا ما از یک طرف با مضامینی از نوع بایاتی زیر برخورد می‌کنیم که نشان پندارها و اوهام دنیای کهن در آن عیان است و انسان برای احتراز از بیماریها و چشم‌زخم، به معجزه گیاهان توسل می‌جوید:

اوزرلیک سن هاواسان
 هر بیردرده داواسان
 درد قاپیدان گلنده
 سن باجادان قووارسان

و از طرف دیگر با مضامین واقع‌بینانه‌ای از نوع بایاتی زیر روبرو می‌شویم که در آن نقطه‌نظر فلسفی عامه نسبت به طبیعت و زندگی انعکاس یافته است:

عاشیغین هاراییندان
ائل یاتماز هاراییندان
گونده بیر کرپیچ دوشور
عؤمرومون ساراییندان

قالب بایاتی‌ها در یک جا مضمون لائتی‌های مادران را به خود می‌پذیرد و از محبت‌های زلال و نوازشگرانه مادر درباره فرزند لبریز می‌شود:

لایلی دندیم یاتاسان
قیزیل گوله باتاسان
قیزیل گولون ایچینده
شیرین یوخو تاپاسان

لایلی بشیگیم لایلی
انویم - انشیگیم لایلی
سن یات شیرین یوخودا
چکیم کنشیکین لایلی

و در جایی دیگر احساس ستایش‌آمیز انسان ساده‌ی روستا و صحرا را درباره حیوانات اهلی بازگو می‌کند:

ننه‌م، او نازلی قویون
قراقوول گؤزلو قویون
پنیری کسمه - کسمه
قاتیغی اوزلی قویون

ننه‌م، او خاللی کنچی
ممه‌سی باللی کنچی

اوچا قایا باشیندا
توتوبدو یاللی کنجی

در میان بایاتی‌هایی که مضمون غنائی دارند بایاتی‌های عاشقانه جای وسیعی را به خود اختصاص می‌دهند. عشقی که در بایاتی‌ها جان می‌گیرد و بارور می‌شود، عشق موهوم آسمانی و افسانه‌ای نیست، عشقی است قابل لمس که از راز بقای حیات سرچشمه می‌گیرد و با احساس جمال‌پرستی انسان آبیاری می‌شود و آنگاه دل حساس و نقش‌پذیر سرآینده را به ستایشگر سودا زده و بی‌پروای جمال و زیبایی می‌بدل می‌کند:

عاشیق سوزگون گۆزلریم
غمدن اوزگون گۆزلریم
گۆزلدن دويا بيلمز
باخسا یوزگون گۆزلریم

باغلاریندا اوزوم وار
گنتمه دایان سۆزوم وار
گۆزلریندن قورخورام
قاشلاریندا گۆزوم وار

ولی حتی در این وادی بی‌قراری و بی‌پروائی انسان ساده همه دل و احساس خود را نمی‌بازد و آنجا که زیبایی صورت و پاکی سیرت در برابر هم قرار گیرند دومی را بر اولی برتر می‌شمارد:

آغ آلما، قیزیل آلما
نیمچه یه دوزول آلما
چیرکین آل نجیب اولسون
بد اصیل گۆزل آلما

یکی از مسائل اجتماعی و انسانی مهمی که تقریباً در قسمت عمده نمونه ادبیات عامیانه آذربایجان و از جمله بایاتی‌ها به طور فراوان و جاندار از آن سخن می‌رود ستایش از خصایل مردانگی و صداقت و وفاداری

و نفرت و انزجار از جبن و ریاکاری و نامردی است. احساس متضاد انسان در برابر این عوالم مثبت و منفی اجتماعی قبل از هر چیز نمودار آن است که انسان ساده در مکنون دل در فراختای زندگی پاسدار خصایل نیک و خصم آشتی‌ناپذیر زشتیها است.

عزیزیم کاساد اولماز
مرد الی کاساد اولماز
یوز نامردین چورگین
دوغراسان کاسا دولماز

من عاشیق دالداسینا
مرد ایگیت دالداسینا
نامرد آسلان اولسا دا
سیغینما دالداسینا

عزیزیم آی اوتانماز
گون دوغار آی اوتانماز
پیسین پیس عملرین
اوزونه سای، اوتانماز

در یک رشته از بایاتیها نظریات انتقادی و طنزآلود عامه درباره بی‌عدالتی‌ها و عدم توازن اجتماعی بازگو می‌شود.

این نوع بایاتی‌ها که از نظر محتوی شباهت زیادی به حکم و امثال عامه پیدا می‌کنند روح اعتراض خلق را با نازک‌اندیشی و نکته‌سنجی بسیار و به سبکی طنزآمیز نمودار می‌سازند .

عاشیق گلیر سازی وار
غمزه‌سی وار نازی وار
هر باهارین بیر قیشی
هر قیشین بیر یازی وار

آی زامانا، زامانا
اوخو قویدون کامانا

انششکلر آرپا یئیییر
آت حسرتدیر سامانا

خصلت آهنگدار و موزون بایاتیها امکان می‌هد که خلق قسمت عمده ترانه‌ها و نغمات عامیانه را از میان بایاتیها برگزیند و یا ترانه‌ها و نغمه‌های جدید را در شکل و قالب بایاتی بپروراند.

از این نظر بایاتیها راه بس نزدیکی با موسیقی فولکلوریک پیدا می‌کنند. البته هنگام اجرای بایاتی، سراینده برحسب مضمون و آهنگ بایاتی و به اقتضای ذوق و قریحه خویش آن را با تغییرات و اضافاتی همراه می‌سازد و از آن جمله به اول و وسط و آخر آنها اضافات و برگردانهایی از نوع «من عاشق!»، «آی آمان!»، «عزیزیم آبالام!»، «آننهم قوربان!»، «آی داد بی‌دادا» و از این قبیل می‌افزاید. ■

آذربایجان و مهاجرت

● غلامرضا غلامی قوشچی

در جهان امروزی مهاجرت جایگاه ویژه‌ای در رشد یا تنزل سطح کیفی زندگی جوامع بشری دارد و بستگی به نوع مهاجرت و ویژگی‌های فرهنگی، تخصصی، علمی و اجتماعی و ابعاد آن، کشورها و مناطق مهاجرپذیر و یا مهاجر فرست با مزایا و یا بحرانها مواجه می‌شوند. در طول تاریخ بشریت و در اعصار مختلف مهاجرت همواره وجود داشته است از مهاجرت‌هایی که باعث بالندگی کشور مهاجرپذیر می‌شود می‌توان به مهاجرت اندیشمندان، صاحبان ثروت و تخصص اشاره کرد که این مهاجرت فواید فراوانی به کشور مهاجرپذیر دارد. چرا که این کشورها بدون تحمل هزینه‌های کلان از ثمره سرمایه‌گذاری دیگر کشورها و مناطق بهره‌برداری می‌کنند. کشورهای اروپایی، آمریکا، کانادا، ژاپن، اسرالیاء، مالزی و سنگاپور نمونه بارز این کشورها بشمار می‌روند. در مقابل اگر مهاجران ارتباط خود را با کشور و منطقه مهاجر فرصت قطع نکنند یقیناً منافع هم برای مبدأ مهاجرت خواهد بود. مهاجر معمولاً در مقابل امتیازاتی که از کشور و یا منطقه میزبان به دست می‌آورد با تخریب فرهنگ و زبان و فشارهای روحی و روانی روبرو می‌شود. اما یقیناً امتیازات کشور میزبان آنقدر ارزشمند است که مهاجر از مزایای منطقه و کشور خود چشم می‌پوشد.

مهاجرت به شکل و ابعاد مختلف صورت می‌گیرد. مهاجرت فعالان سیاسی، مهاجرت در اثر وقوع جنگ‌های خونین، مهاجرت در اثر جاذبه‌های کشور مهاجرپذیر، مهاجرت در اثر درگیریهای قومی، نژادی، مذهبی از تنوع مهاجرت در جهان امروزی حکایت دارد و ابعاد آن گاهی از مهاجرت‌های انفرادی تا ارقام میلیونی متغیر است. مهاجرت یهودیان به کشور اسرائیل، مهاجرت ناراضیان کشورهای جهان سوم به ممالک اروپایی، مهاجرت میلیونی افغانیها به ایران و پاکستان و مهاجرت جویندگان کار به کشورهای توسعه‌یافته و همچنین مهاجرت‌های داخلی یک کشور یعنی از منطقه‌ای به منطقه‌ای دیگر از همان کشور به سبب ناامنی و یا کار، نمونه‌های قابل لمس از مهاجرت و ابعاد آن به شمار می‌روند. همچنین در بُعد داخلی می‌توان به مهاجرت ترکان قشقایی از آذربایجان به ایالت فارس و چهارمحال و بختیاری اشاره کرد. مهاجرت‌ها در ابعاد سیاسی در برهه‌های مختلف باعث تغییر مرزهای جغرافیایی و جنگ‌های خونین درازمدت در مناطقی از

جهان شده که می‌توان به مهاجرت و تجمع یهودیان در فلسطین و یا ارامنه در قره‌باغ آذربایجان اشاره کرد. مهاجرت‌هایی که با دسایس و اهداف غیر انسانی در سرزمین مسلمانان فجایع بی‌شماری را بر مردم فلسطین و آذربایجان تحمیل کردند. لذا همه مهاجرت‌ها مفید نیستند و همه مهاجران اهداف مثبتی ندارند. هرچند که تمدن بشری توأم با مهاجرت‌های مفیدی هم بوده بی‌شک در هر زمانی مهاجرت با ابعاد و اهداف مختلف صورت خواهد گرفت و تأثیرات مثبت و منفی خود را به مبدأ و مقصد مهاجرت نشان خواهد داد.

مهاجرت در آذربایجان ایران در عصر حاضر

مهاجرت آذربایجانی‌های ایرانی برای کار به آذربایجان شمالی و خصوصاً در معادن و مراکز چاه‌های نفت باکو در اعصار گذشته، خصوصاً در دوران قاجار متداول بوده و چون این مهاجرت‌ها توأم با سنخیت فرهنگی و زبانی، تاریخی و تباری بین مبدأ مهاجرت (آذربایجان جنوبی (ایران)) و مقصد (آذربایجان شمالی) صورت می‌گرفت، دارای آثار مثبتی در زندگی و فرهنگ و اقتصاد دو طرف بوده است. این تأثیرگذاری خصوصاً در مسائل سیاسی و اجتماعی بیشتر نمایان بوده و در این مقوله می‌توان به تأثیر مهاجران دو سوی ارس در تحولات مشروطیت اشاره کرد. مهاجرت ستارخان سردار ملی مشروطیت به قفقاز برای کار و آمدن حیدرخان عمو اوغلو به تهران و همچنین شرکت فعال وی در انقلاب روسیه و مهاجرت‌های متعدد باغچه‌بان و نیاکان پدری محمد امین رسولزاده (اولین رئیس جمهور آذربایجان) به آن سوی ارس و ایجاد تشکلهای سیاسی آن عصر ایران خصوصاً سوسیال دموکرات‌ها نمونه‌های بارز مهاجرت‌های آذربایجانی‌های عصر مورد اشاره هستند مهاجرت‌های مختصری هم هم‌زمان به ترکیه جهت کار در بنادر مهم آن کشور خصوصاً از طرف برخی از اقشار ارومیه، سلماس، قوشچی صورت گرفته که در قیاس با مهاجرت به قفقاز و باکو از اهمیت کمتری برخوردار است.

سقوط دولت قاجار و مهاجرت در آذربایجان

به دنبال انقلاب مشروطیت و سقوط دولت قاجار و روی کار آمدن رژیم ضد ترک رضاخان پهلوی ایالت سرسبز و آباد آذربایجان مورد عناد و کینه و دشمنی قرار گرفت. باند تبه‌کار رضاخان با دسایس محمدعلی فروغی (نخست وزیر) آپارتایدی رسمی را علیه آذربایجان بنیان گذاشت. رضاخان که مستقیماً با حمایت و دخالت انگلیس به مسند حکومت رسید. عجیب است که آذربایجان در این مقطع از تاریخ معاصر به علت دشمنی رضاخان با سلسله قاجار مورد تحریم و کینه و دشمنی قرار گرفت و حوادث بعدی آذربایجان در رابطه با مسائل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی دقیقاً از عملکرد شوم سه عنصر نظامی، سیاسی و فرهنگی (رضا، فروغی، کسروی) تأثیر پذیرفت. منفورترین استانداران در دوره رضاخانی بر مسند حکمرانی آذربایجان گمارده شدند و در زمان همین استاندار القاب غیر انسانی به آذربایجان‌یان داده شد. قزاق آلاشتی و ایدئولوگ‌های پوشالی وی (فروغی، کسروی) با نگرش به سوابق تاریخی، سیاسی و فرهنگی آذربایجان و نقش این دیار در جنبش‌های متعدد (بابک، قزلباش، مشروطیت، خیابانی و...) و موقعیت ممتاز این دیار به واسطه قرار گرفتن در چهارراه قفقاز، اروپا، خاورمیانه و آسیای مرکزی و احساس ناامنی از توانمندی‌های شگرف

مردمان این ایالت به تحریم اقتصادی و تحریف فرهنگی آذربایجان کمر همت بستند. ابعاد این ایالت را به بلوک مختلف تقسیم و یا به استانهای دیگر اهدا کردند و تا توانستند از بزرگی جغرافیای آن کاستند اسامی شهرها، روستاها، کوهها و رودهای آن را از ترکی تغییر دادند و در کتب ضد ملی و مطبوعات درباری از زبان ترکی آذربایجانی به عنوان لهجه محلی و میراث بیگانه نام بردند. مشاهیرش را تحقیر و بین ساکنان شهرهایش اختلاف انداختند که این مسئله متأسفانه هنوز در بین مردم عامی و ناآگاه ریشه کن نشده و گاهی حداقل قشری از مردم یک شهر آذربایجان به شهر دیگر آن نظر مساعد ندارد. بر مطبوعات و فعالان آذربایجانی است که نشان دهند آذربایجان با تمامی ابعادش آذربایجان است و زنجان، اردبیل، همدان، غربی، شرقی و هر آن قسمتی که مردمانش از یک تبار، از یک زبان و از یک تاریخ و فرهنگ برخوردار است، آذربایجان است و تقسیمات سیاسی-جغرافیایی نمی‌تواند پیوندهای عمیق یک فرهنگ را از هم جدا سازد. تبریز، اردبیل، مراغه، مرند، سلماس، اهر، زنجان، خوی، بیناب، سولدوز، بیجار، همدان و همه شهرها و بخشهای آذربایجان به همراه روستاها و ایلات و عشایرش به یک اندازه ارزشمند می‌باشند. یعنی مگر آذربایجان غیر از این شهرها و روستاهاست؟ آری قسمتی از عملکرد اقدامات ضد ترک رژیم پهلوی در بُعد فرهنگی ثمرات تلخی را در برداشته. رژیم حتی به این هم بسنده نکرده بلکه تدریس و انتشار کتب، مجله و روزنامه را قذف و فعالان مسائل فرهنگی و سیاسی را به کشتار و زندان و تبعید مجبور ساختند و از این منظر اکثر فعالان سازمانهای چپگرا را اکثراً آذربایجانیها هدایت می‌کردند. چرا که تمامی راهها را عمال رضاخانی بسته بودند و این وضع تا زمان خود محمدرضا ادامه داشت و ظهور حزب دموکرات آذربایجان و اقدامات میر جعفر پیشه‌وری باید از این دیدگاه بررسی شود.

مهاجرت گسترده آذربایجانیها به دیگر نقاط خصوصاً تهران پس از حوادث فوق الذکر ابعاد ویرانگری به خود گرفت. کساد تجارت، نبود حرمت انسانی و فقدان مؤسسات صنعتی برای اشتغال جوانان و فارغ التحصیلان باعث تشدید مهاجرت صاحبان ثروت، سواد و حرفه از آذربایجان گردید. در این بین هم اقشاری که نه حرفه ای داشتند و نه ثروتی و نه انگیزه ای برای ماندن در آذربایجان به واسطه فقر روزافزون به انبوه مهاجران اضافه شدند و بیشتر آلونک نشین ها و حلیبی آبادهای اطراف تهران محل تجمع آذربایجانیهای تهی‌دست واقع شد و چون کوچ این اقشار به صورت تجمعی بوده مشخصات فرهنگ و زبان ترکی را حفظ کردند، اما وجه مشخص این شهرکها فقر و نداری در ابعاد تأسف بار آن بوده است. اقشار مهاجر ثروتمند هم در انبوه شهر بزرگ تهران اکثراً با قطع ارتباط فرهنگی با مبدأ مهاجرت با گذشته خود فاصله گرفته و اینگونه فارس‌زبانان ترک‌تبار در تهران موجودیت یافتند. اما واقعیت تلخ این تحول نامبارک صد البته توهین‌ها، تحقیرها و تبعیض‌های باندهای نژادپرست علیه زبان، ملیت و فرهنگ ترکان در طول حکومت پهلوی است. عدم آگاهی از فرهنگ و مدنیت و نشناختن میراث نیاکان و نبود هیچ حزب و ارگان، نشریه و کتاب و تبعید رهبران و فعالان صدیق آذربایجانی روی دیگر سکه تاراج حرمت آذربایجانی در عصر رضاخان و پسرش بوده است. متأسفانه قشری از آذربایجانی‌ها با مهاجرت از آذربایجان از زبان و گذشته خود نیز مهاجرت کردند و این تلخ‌ترین مهاجرت تاریخی آذربایجانی است. روند مهاجرت به مقصد تهران با پیروزی انقلاب اسلامی شدت و شتاب بیشتری بخود گرفت. به گونه‌ای که امروز تهران با حدود ۴ میلیون ترک،

بزرگترین شهر ترک‌نشین ایران است. این مهاجرتها ضربات کمرشکنی را به اقتصاد و پویایی فرهنگی این دیار وارد ساخته است. یقیناً در بین میلیونها ترک ساکن در تهران صاحبان ثروت، امکانات علم و تخصص آمار بالایی داشته اند که مطمئناً می‌توانستند در رشد و بالندگی آذربایجان نقش مهمی ایفا کنند. متأسفانه اغلب مهاجران آذربایجانی پس از مدتی به طور مطلق ارتباط فرهنگی و جسمانی خود را با آذربایجان قطع کرده و از داشته‌های علمی، اقتصادی خود سودی به آذربایجان نمی‌رسانند. این در محرومیت و بیکاری این ایالت نقش مهمی ایفا می‌کند و اگر مبدأ و مقصد مهاجرت قطع نشود، می‌تواند منافعی را هم متوجه مبدأ مهاجرت سازد.

مهاجرت و پیامدهای آن متأسفانه از تقسیم ناعادلانه امکانات و صنایع و مؤسسات اقتصادی و علمی نشأت می‌گیرد و رشد و توسعه متعارف یک شهر و استان حاکی از بی‌عدالتی و زیاده‌خواهی عناصری از حاکمیتها به نفع یک منطقه و به زیان مناطق دیگر است. این نوع برخورد بیشتر در جهان سوم و حکومت‌های بسته و غیر دموکراتیک و با حاکمیت دلبستگان یک قومیت، یا یک نژاد، مذهب و یا یک منطقه جغرافیایی نمایان است. نابرابری‌های کنونی نیز ناشی از اعمال سیاست‌های قبل از انقلاب حاکمان شوونیست پهلوی در خصوصت با آذربایجان بوده است. سرمایه و طرح‌های ملی نباید در یک استان و چند شهر انباشته شود. چراکه عدالت حکم می‌کند همه قسمت‌های یک مملکت از توسعه، رفاه و آسایش متوازن برخوردار باشد. در بعد داخلی اگر امروز منصفانه به سرمایه‌گذاری ملی و طرح‌های کلان در استانهای کرمان، تهران، اصفهان، مرکزی و قزوین نظری داشته باشیم، درک خواهیم کرد که بقیه استانهای کشور خصوصاً آذربایجان از یک محرومیت قابل لمس آسیب دیده است و علت اصلی مهاجرت در آذربایجان همین تفاوت‌های دردناک است. کارگر و جوان آذربایجانی برای ادامه زندگی و کارگری زادگاه خود را ترک کرده و حتی برای کارگری ساده تا تهران، اصفهان، اهواز و بندرعباس به دنبال کار است. اما کمتر دیده شده که مثلاً جوانان شهرهای فوق به آذربایجان مهاجرت کنند. یعنی جوان آذربایجانی پس از پایان تحصیل از شرایط مساوی برای زندگی و اشتغال‌زایی در مقایسه با جوان اصفهانی، تهرانی و کرمانی برخوردار نیست و عملاً همین نابرابری بر مهاجرت و میزان آن تأثیر بسزایی می‌گذارد.

به هر حال در مهاجرت آذربایجانی به تهران و دیگر نقاط کشور توسعه‌نیافتگی آذربایجان و توسعه‌یافتگی و سرمایه‌گذاری کلان دولتی دو عامل مهم و اساسی هستند. دو عاملی که باید توسط مطبوعات، افکار عمومی و نمایندگان مجلس شورای اسلامی و دولت مورد بررسی و راهکارهای آن جهت رفع نابرابری در کوتاهترین زمان ممکن به مرحله عمل برسد. حقوق شهروندی ایجاب می‌کند همه ایرانیان در همه جا از فرصتهای مساوی برای اشتغال، مسکن، توسعه‌یافتگی و آسایش و رفاه برخوردار باشند. اینگونه می‌توان از موج مهاجرت کاست و شرایط زندگی را در آذربایجان برای جوانان و خواستاران شغل و پیشرفت مهیا کرد. چراکه هیچ انسان عاقلی دوست ندارد از زادگاه خود به راحتی مهاجرت بکند. چرا که مهاجر در همه جا غیر از زادگاه خویش به سبب سختیها و عدم سختیهایش نمی‌تواند با احساس حرمت و آسایش زندگی کند. تصور اینکه زندگی در تهران برای مهاجر آذربایجانی راحت است، تصور صحیحی نیست. تهران شهری که با

تمامی جاذبه‌های ظاهری‌اش مصائب و مشکلاتی دارد که به سادگی نمی‌توان با آن کنار آمد. مهاجر آذربایجانی که با ترک شهر و دیارش به تهران می‌آید، برای اینکه خودش را با محیط وفق دهد، باید از فرهنگ و یا بخشی از فرهنگ خود صرف نظر کند. لذا مهاجر در مدت بسیار قابل توجهی که سعی می‌کند فرهنگ جدیدی را مالک شود، که این مهم جز با فراموشی و یا اختلاط فرهنگ قدیم و جدید ممکن نمی‌شود، در این مدت مهاجر نه اینست و نه آن. یعنی نه توان نگهداری از فرهنگ و باورهای خود را دارد و نه می‌تواند فرهنگ جدید را به این سادگی هضم کند. لذا در این مرحله بحران هویت خود را به سرعت نشان می‌دهد و انسانی که با بحران هویت مواجه می‌شود، به شدت آسیب‌پذیر می‌شود و این آسیب‌ضربات جبران‌ناپذیری را به خود فرد و خانواده اش و محیطی که در آن زندگی می‌کند و به فرهنگ قبل از مهاجرتش خواهد زد. اگر به این شکل عظیم فعالیت‌های ضد فرهنگی باندهای به جا مانده از رژیم پهلوی و ضد آذربایجانی که هنوز چون خفاشان در بیغوله‌ها موجودیت دارند و با تکثیر نوارهای کاست و ویدئویی سراسر توهین و یا چاپ کتابهای سراسر تحریف را هم اضافه کنیم، متوجه خواهیم شد زندگی مهاجر خصوصاً از دیدگاه فرهنگی ایدئال نیست.

نتایج منفی مهاجرت از آذربایجان

تاریخ به دفعات و بطور مستمر نشان داده است که آذربایجان مرکز ثقل و پازل تعادل تمامیت ارضی کشور در تمامی ادوار تاریخ ایران بوده است. سلحشورترین نظامیان، پر افتخارترین ورزشکاران، انقلابی‌ترین مبارزان، چیره‌دست‌ترین صنعتگران، صدیق‌ترین سیاستمداران، میهن‌دوست‌ترین مردمان و وارسته‌ترین عالمان همواره از آذربایجان ظهور کرده‌اند و در واقع آذربایجان دژی تسخیرناپذیر در شمال غرب کشور بوده است. با مهاجرت آذربایجانی از آذربایجان انسجام فرهنگی، جمعیتی و مذهبی این خطه خصوصاً در مناطق غرب آذربایجان می‌تواند ابعاد نگران‌کننده‌ای داشته باشد. شرایط منطقه و ممالک همجوار آذربایجان (جنوب شرق ترکیه، شمال عراق، ارمنستان، قره‌باغ اشغالی و حضور آمریکا در منطقه) و فعالیت‌های انارشستی‌های توسعه‌طلب و پان‌گرا می‌طلبد که آذربایجان به لحاظ ثبات اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی، امنیتی و جمعیتی مستحکم، پویا و توانمند باشد. آذربایجان نیازمند توجه بیشتر در زمینه‌های صنعتی، کشاورزی و اشتغال‌زایی است تا فارغ التحصیلان دانشگاهی و دارندگان سرمایه و تخصص داشته‌های خود را در نیار خود بکار بگیرند و این ایالت زیبا، حاصل‌خیز و پر برکت به جایگاه رفیع خود در بین مناطق ایران دست یابد و مردم آذربایجان و جوانان آذربایجانی با دل‌بستگی به سرزمین خود، زندگی کنند. ■

ادبیات نە دیر؟

● دوكتور عزیز محسنی

هر هانسی بیر خلقین، دۇرون و یا بوتون انسانلیغین یاراتدیغی علمی، بدیعی، فلسفی و یا سایر اثرلرین مجموعه‌سینه ادبیات دئییلیر. ادبیات دئییلدیکده یالنیز بدیعی اثرلر دئییل، عینی زاماندا گنجیش معنادا بوتون یازیلی اثرلر نظرده توتولور. ادبیات اینجه صنعتین اساس قولو اولاراق گۆزل و سئچکین سۆزله دوشونجه، دوینغو، خیال و آرزولاریمیزی تصویر و ایفاده اندیر. ادبیات دا دیل کیمی انسانلار آراسیندا علاقه و اونسیت و اونلارین آراسیندا تانیشلیق و دوستلوق یارادیر.

انسان ادبیات واسطه‌سیله اؤز دوشونجه و دوینغولارینی باشقالارینا کۆچوردور و گۆزل ایفاده و تصویرین گوجوندن ده فایدالاناراق اوخوجودا تأثیر بوراخیر و اونلاردا هم رأیلیک و یاخینلاشما وجودا گتیریر.

بۆیوک روس یازیچیسى لئون تولستوی صنعت و ادبیاتی انسانلار آراسیندا بیر ایلگی و علاقه یاراتماق وسیله سی کیمی بیلیر و اونو انسانین و جمعیتین سعادتى اوچون واجیب حساب اندیر. چونکی ادبیات انسانلاردا عینی دوینغولاری اویندیرماقلا اونلاری بیربیرینه یاخینلاشدیریر و باغلییر.

دئمک ادبیات روحون قیداسی دیر. یندیگیمیز ینمکلریمیزه لذت وئریر هم ده وجودوموزون ساغلیغینا و مادی حیاتییمیزین داوامینا کۆمک اندیر.

صنعت و ادبیات هم روحوموزا لذت وئریر، هم ده روحوموزون انکشاف اندیب یوکسلمه سینه و دیگر انسانلارلا یاخشی آنلاشیب یاخینلاشمامیزا یاردیم اندیر. ادبیات بیزه منلیگیمیزی تانیتدیریر، خلقیمیزه و اۆلکه میزه اورکدن باغلانمامیزی تأمین اندیر. بیزده میلی شعور و دوشونجه یارادیر. عینی زاماندا باشقا انسانلاری داها یاخشی دوشونمگه و اونلاری سئومگه یاردیم اندیر.

ژان پول سارتر بۆیوک فرانسیز یازیچیسى و فیلسوفو بو باره ده دئییر: «ادبیاتیمیز دونیا بوش بیر شئیدیر.» او، خوشبختلیگی و سعادتى ادبیاتدا آختاریر، اونون فیکرینه گۆره ادبیات مبارزه‌دن عبارتدیر. مبارزه شعور و بیلک قازانماق، حقیقتی آختارماق و انسان آزادلیغینی اله گتیرمک اوچوندور. اونا گۆره، هر بیر یازیچی، شاعر و صنعتکار یازدیغی، یاراتدیغی اثرینه مسئول اولمالی دیر. ادبیات عاغیل و دلیل ایله باشا سالا بیلمه‌دیگیمیز مسئله‌لری بدیع ایفاده و صورتلرله آنلاشیلماسینی مومکون اندیر. ■

بیر یورد، بیر شاعیر، ایکی کیتابی

• ح. مجیدزاده (ساوالان)

اۆلکه‌میز ایرانین باشیندا یئرلشمیش سئویملی آذربایجانیمیزین بهشت هاوالی یام-یاشیل، چایلی-چاییرلی، چنلی-چمنلی، تپه‌لی-دوزلو، دره‌لی-دۆشلو، باغلی-باغاتلی اۆزللیکله دۆرد فصیल्ली اۆزونه‌خاص آپ-آیدین بیر دورومدا بللندیرن، رحمتلی شهریار دنمیشکن «آغ کورکو بورون» موش قیشی، هر گۆزنین گۆز لرینی اوخشیار. بوسبوتون آغ-آپ-آغ قارلی قیشی هر باخیشی بیر آیری گۆزل حال-هاوا یا سالان چوخ یاراشیقلی، تسکینلی بویاقلارلا بویانیم بزدیلمیش خوش عطیرلی چیچکلرله سوسلنمیش باهارلی، یازلی و یا تانری نین نعمتلی ایله دولو، برکتلی یایی نین بول محصولو، او جمله دن مین بیر آغریلار سوووب توختادان اعلا درجه‌لی بالی، قایماغی، سودو، کره‌سی، بوندان باشقا هر نفسله اینسانین جیسمینه جانینا نیشاط، کۆنلونه سنوینج دویغوسو، یثنی حیات وثرن هاواسی، اۆزللیکله خوش دویغو و دوشونجه‌لی ایلاهی اینسانلاری دینجلدن خینالی خزلر عارفلر باهاری اولان سرین پاییزلی بیر یتردیر.

گۆزلیک، عیزت و هیبتیندن گۆز آیریلانمایان خوش گۆزکملی مقدس اوجالیق، اولولوق سیمبولو اولان اولو ساوالانین اتگی، خوش هاواسیله بیر گه «بالیقلی» و «اغلان» چایلاری، جانا سینئر شربت سولو، دادلی «قیزیل آلا بالیقلاری» بئجریب یثتیرن بولاقلاریله تانینمیش بو بهشت هاوا و جنت نفسلی یثره «تیر»^۱ دئییلر.

اورگیم تلسر آز قاللام اوچام،

تبریزین یولوندان ده‌ئنده نیر:.

ماشیندان تنز دوشم آياقلا قاچام،

سایینین اثیشین اثئنده نیره.

^۱ نیر = اردبیلدن تبریزه ساری گئئنده اردبیلین ۳۰ کیلومترلیگینده دوز ساوالانین اتگینده بیر شهر، یاخشی معدن و قاینار سولاری وار.

نېردە يىتتىشمىش علم آدماملارى، قلم يېيەلەرى آراسىندا بىر نەچچە سايغىلى، سەنچكىن شاعىرلەرى وار. بونلاردان بىرى زوزبە صمدى «نېر اوغلو» دور.

زوزبە صمدى «نېر اوغلو» گونش اىلى نېن ۱۳۴۶-جى سى نېن عارفلر باھارى سايىلان پايىزىندا دوناييا گۆز آچىپ اىلك اۇيرنمەلرېنى اۆز ايناملى اعتىقادلى دوغما مسلمان تورک عائىلەسىندىن اۇيرنىپ. اىبتىدائىي درسلىرىن نېرىن «بېھزاد مدرسەسى» نەدە اوخويوب، راھنمايى درسلىرىن يىننە نېرىن «۱۷ شېھرىور مدرسەسى» نەدە، نظرى اورا مکتەب درسلىرىنى «طالقانى» دە، عالى ادبىيات درسلىرىنى «پىيام نور اونيوئرسىتەسى» نەدە اوخويوب، دۆزلى، ساغلام اينسان، بوتون اھالى نېن رىغبىتىنى قازانمىش مبادى الاداب، خوش اخلاق اولدوغونا گۆرە ھامى نېن سئوگىسىنى قازانا بىلىپ.

نېر شېھرى نېن بلدىەسى نېن مالى و محاسبات بۇلوموندا ايشلەيىر. عائىلەلېدىر، بىرى اوغلان، بىرى قىز ايكى اوشاق اتاسىدىر. ائلىنە، دىلىنە، دىنىنە، وطنىنە عاشىقچەسىنە باغلىدىر. اما ھەر نەدىن اۇنچە اونون حاق سئوگىسى، عدالتلى دوزگونلوگو گۆرە چارپىر.

باجارىقلى شاعىرىمىزىن بىر چوخ نەچچە جىلدلىك اورگە ياتان، جانا سېنر دولغونون معنالار داشىيان شعرلىرىندىن ايكى كىتابى باسلىپ و يايلىيىدىر. بىرىنچى كىتابى «سانما كى من اۆلەجگم» شعر كىتابىدىر كى، ۱۳۷۸-جى ایلدە اردىبىلىن «آذر سېلان» يايىنى طرفىندىن رىقى بېچىمدە ۵۰۰۰ تىراژلا ۱۳۶ صحىفەدە ۴ صحىفە كىتابىن سۆزلوگو ایلە ۱۴۰ صحىفە اولور و شاعىرىن اۆز اۆن سۆزۇ ایلە يايلىپ.

نېر اوغلو شعرلىرىنى عرۇضلو، ھىجالى بوتون اۆلچولرلە طبعىنى سىنايىپ بوتون اۆلچولردە باشى اوجا چىخىپ. نېر اوغلونون شعرلىرىندە معنوى عشق، محبت، حاق، عدالت، وطن سئورلىك كىمى اىجتىماعى معنالار داشىير.

ايكىنچى كىتابىن ادى «يالقىز آغاج» ۱۳۸۷-جى ایلدە رىقى بېچىمىندە ۱۸۱ صحىفە، تانىتمى و اۆن سۆزلە بىرلىكدە ۱۹۰ صحىفەدىر. اعلا كاغىدلا، قم شېرىندە «تويد اسلام» يايىنى طرفىندىن باسلىمىش و يايلىمىشىدىر. درگىمىزدە يتر آز اولدوغوندىن كىتابلارېن كىفېت باخىمىندان سۆزلرېمىز گلن سايىمىزا قالدى. بورادا سون اولراق قارداشىمىز نېر اوغلو زوزبە صمدى بگە جان ساغلىغى، ادبى ايشلرېندە اوغورلار دېلە بىرىك. ■

آذربایجان تاریخی اوزره پروفیسورلار مباحثه‌سی

• کؤچورن و آچیقلايان: عادل ارشادی‌فر

گیریش

آشاغیداکی کؤچورولموش علمی مکتوب پروفیسور فریدون جلیلوفون (تانیمنیش آدی آقاسی اوغلو)، پروفیسور اقرار علی یفین آچیق مکتوبونا جوابدیر. بورادا بیر نئجه قیدی نظره آلمالی ییق. اقرار علی‌یف، قوزئی آذربایجاندا تانیمنیش بیر تاریخی عالیم اولدوغو حالدا آذربایجان تاریخی یازدیقدا قاباریق چرتمه‌لره دوشموش، سؤزون دوغروسو اسکی آذربایجان تاریخی بیلهرک و یا بیلمه‌دن ساپما یوللارا چکمیشدیر. علی‌یف جنابلاری ۱۱ ژوئن ۲۰۰۴ تاریخینده دونیادان کؤچموشسه ده، اونون یازدیغی «میدیا تاریخی» بیزیم الیمیزده دیر.

فارس شوونیزمی اونون یازدیغی ماد تاریخی گنیش سویده آقیشلامیشدیر. نییه کی، رحمتلیک اقرار علی‌یف، اونلارین خوشونا گلدیگی تاریخی آذربایجان خالقینا سیریمیشدیر. اقرار علی‌یف حتی عؤمرنون سون چاغلاریندا ایسه ایشیق اوزونه چیخمیش یئنی فاکتورلار دقت یئتیرمه‌دن و اونلارین اوزرینده دوشونمه‌دن، بو فاکتورلار دا منچ سانمیشدیر. دئمک اولار کی، اقرار علی‌یف تام بیر سنتچی تاریخی قالاراق، یئنی فاکتورلاری (سندلری) غیر علمی یوللارلا رد ائتمک چابالاریندا، علمی وجهه‌سینی ده ایتیرمیش، عؤمور بویو قازاندیغی نائلیتلری ده اؤز اولومو ایله تورپاغا تاپشیرمیشدیر.

اقرار علی‌یف تنقیدچیلرینی منطقی دیالوقلا یوخ بلکه ده منطقسیز و بعضا ده غیر اخلاقی ایفاده‌لرله قارشیلایمیشدیر. بو سجیه یالنیز شوونیزم دوشونجه‌لی بیر شخصه یاراشیر، آما علی‌یف سؤزون حقیقی معناسیندا بیر شوونیست انسان دئییلدی. یالنیز دئییه بیلریک «اقرار علی‌یف» ساپما بیر نظریه‌نین و آچیقجا دئسک، «آریائیسم» نظریه‌سینین اووسونلامیش بیر طلبه‌سی اولموش و اؤزونو ده بیلمه‌دن اووسونجو آریائیسست نظریه‌چیلرینه قوربان وئرمیشدیر.

علی‌یفین آچیق مکتوبونا جواب وئرن پروفیسور جلیلوفون جوابی آذربایجان تاریخی‌نین قارانلیق دؤرلرینه ایشیق ساچان اؤنملی بیر مکتوبدور. آنجاق جلیلوفون بیر سیرا موضوعلاردا قیسا گلمه‌سیله راضیلاشماق

منیم فیکریمجه دوغرو دئییل. ائله بونا گۆره ده، مکتوبدا بو موضوعلارا و هابئله اقرار علی یفین دلینجه گلن یالنیش فیکرلره توش. گلدیکده اونلارا اچیقلامالار یازمیشام.

اقرار علی یفین اچیق مکتوبونا جواب

پروفیسور فریدون جلیلو (آقاسی اوغلو)

حۆرمتملی آکادمیک!

سزین «ایمپولس» قزنتی نین ۳ نومره سینده (۲۳، ۳۰ جولای و ۶ آقوست ۱۹۹۹) منه یازدیغینیز اچیق مکتوبو اوخودوم. دوزو، گۆزله بیردیم کی، «آذربایجان تاریخچیلرینه اچیق مکتوب» ادلی یازیمدا رهبرلیغینیز ائتیندا علملر آکادمیسی نین نشر اتدیردیگی ۷ جیلدلیک آذربایجان تاریخی نین بیرینجی جیلدینده سزین یازدیغینیز بۆلمه لر حاقیندا دئدیگیم تنقیدی فیکرلره جواب وئره جکسینیز. دیگر بۆلمه لره جیدتی اعتراضیم یوخ ایدی. آنجاق مکتوبونوز منیم سون واختلار چاپ اولونان اونلارلا مقاله لریمدن یالنیز بیرینه، «قدیم سوبار تورکلری» ادلی یازیم حصر اولونوب. بو بیر صحیفه لیک یازیم (یئنی آذربایجان قزنتی) اوچ صحیفه حصر ائتمه نیز اونو گۆستریر کی، بو یازیدان چوخ راحتسیز اولموسونوز. و بو ناراحتلیغی سئز دیرمه مک اوچون «ان یاخشی مدافعه هجومدور» دوشونجه سی ایله وار گوجونوزله «هجوم کئچمک» تاکتیکینی سنجمیسینیز، لاکین اتنوگنز (بیر خالقین منشأینی تانیم) کیمی جیدتی بیر موضوعدا مباحثه یه یئنی علمی دلیل لر دئییل، قورخاناتیزدا اولان کۆهنه توپانچالارلا گیردیگینیزدن یالنیز شانتازا ال آتیرسینیز، شانتاز بیتنده بۆهتانا و حتی تحقیره، سؤیوشه گنچیرسینیز. فیکرلرینیزه اعتراض ائندلره قارش، عالمه یاراشمایان و علمی مباحثه تجروبه سینده دونیانین هئچ بیر یئرینده راست گلینمه یین «چرنلهمک»، «بیلیگی سیغیر»، «جفنگیات» کیمی ایفاده لر ایشله دیرسینیز. البته، بئله تربیه سیز اولوب سیزه باش اوچالیق گتیرمیر، عکسینه بیر عالیم کیمی آرتیق توکندگیگینیزی، یئنی علمی منبعلردن خبرسیز اولدوغونوزو اورتایا قویور. آخی ۴۰ ایل اؤنجه یازدیغینیز «میدیا تاریخی» او دؤر اوچون یاخشی کیتاب ایدی و گۆزله مک اولاردی کی، کئچن بو اون ایللر عرضینده داها کیفیتلی اثرلر یازاجاقسینیز، لاکین تاریخ علمی انکشاف اتدی، چوخلو تدقیقاتلار ایشیق اوزو گۆردو، آذری تورکلری نین آذربایجانین ان قدیم اهالیسی اولدوغونو گۆسترن یئنی - یئنی فاکتلار اورتایا چیخدی، واختیله اصل متخصص کیمی علمده سؤزو اولان اقرار معلم ایسه «یوخاری نجه دئسه، تاریخ ائله یازیلما لیدیر» پرنسپیی ایله ایشله یه رک نه اینکی یئرینده سایدی، حتی چۆرگی ایله بؤیودویو خالقا دؤنوک چیخدی.

مقاله نیزده تک منی دئییل، «دوستلاریمی؟» دا تحقیر ائدیپ یازیرسینیز کی، اونلار دیاکونوفلارین «دیرناغینا دا دگمز». منیم شخصی دوستلاریملا نه ایشینبزار؟ آخی اونلار نه دیاکونوفلاری، نه ده سیزی

هئچ تانیمیر. بلکه، اتنوگنز مسأله سینده هم فیکیر اولان مسلکداشلاری نظرده توتورسونوز؟ مختلف مقاله لرینیزده اولارین آدینی چوخ چکمیسینیز، بو یازیدا ایسه آکادمیک «ن. مار»ین آدینی دفعه لرله آشاغیلا ییجی شکیلده حاللاندیریرسینیز. سیزه خاطرلادیم کی، «ن. مار» و اونون «ای. منشانوف» کیمی داوامچیلاری روس علمی نین گؤرکملی خادیم لری سایلییر. دوغرو دور «ن. مار»ین متودولوژی سینده نقصانلار واردیر. آنجاق اونون تدقیقاتدا جلب اتدیگی ماتریالدان تانینمیش عالیم لر بوگون ده استفاده اندیرلر. من ایسه «مار»ین «دوستو» اولای بیللمرم. چونکی من دوغولاندا آرتیق او اؤلموشدو. سونرالار اونون اثرلریله تانیش اولسام دا، اونون یافشی نظریه سینى قبول ائتمه میشم و یازیلاریمدا هئچ واخت «ن. مار» سؤیکنمه میشم. سیز ایسه دنیا تجروبه سینده اولمایان غریبه بیر مباحثه اوصولو کشف ائتمیسینیز. گویا منیم مقاله می تنقید اندیرسینیز. نقصان کیمی گؤستریمک ایسته دیگینیز فیکیرلری ایسه آکادمیک «ن. مار»ین اثرلریندن شاهد گتیریرسینیز. یازیرسینیز کی، «ن. مار» چوواشلاری سومرلرین قالینی حساب اندیر، یعنی سومر- تورک قوه مولوغونندان دانی شیر و بونو نمایش ائتدیریمک اوچون اونون اثرلریندن اؤرنک گتیرندن سونرا منی بو جور تنقید اندیرسینیز: «سیزین چرنله مه لرینیزدن (!؟) گورونور کی، هم ده سوبارلاری سومرلرله عینی لشدیریرسینیز. سیز یازیرسینیز سو بئر / سومر. سومر دیلی ایله سوبار دیلی آراسیندا هئچ بیر قوه مولوق یوخ دور. جناب جلیلوف، بیر فیلولوق کیمی سیزه معلوم اولمالیدیر کی، بو سؤز اویونلاری بیزیم علمین آرتیق کئچیلیمیش و غملى مرحله سیدیر. سیزه بو چاتماییب؟!»

حؤرتلی آکادمیک، من هانسی یازیمدا دئمیشم کی سومرلر تورک دور؟^۱ و یا سومرلر سوبارلارلا قوه ومدور؟ باشقا یازیلاریمی دئمیرم، هئچ اولماسا، تنقید ائتمک ایسته دیگینیز مقاله مده دئییلنلری آنلاماق اوچون دیلیمیزی انا دیلی سایان بیرینه مراجعت ائدین. سیزین اوچون دقیق ترجمه ائتسین. اوردا دئمیشم:

^۱ سومرلرین تورک کؤکنلی اولماسی بئر، ایکی - اوچ عالیمین ایفاده سی دئییل. دنیا سوئیه سینده مختلف عالیم لر طرفیندن بو ادعا ایره لی سورولوب و سورولمکده دیر. سومرجه و تورکجه نین تیپولوژیک و لکسیکولوژیک بنزیرلیکلری دانیلماز بیر گرچک دیر. آنجاق بورادا بیزیم «تورک» عنصرونندن و یا «تورک سوو» (شبه تورک) عنصورلری دیلرینین اتصافی (اکله مه لی) اولماسیدیر. چوخ آیدیندیر بو مؤلیفه لی تعریف ایچینده سومرلر یالنیز تورک و تورک سوو عنصورلرین ایچینده یئر توتا بیلر. باشقا بیر آندیرمانی دا یئرلی گوروروک. سایین جلیلوف بو اینمادیر کی، سومرلرین دیلینده ایشلنن تورکجه سؤزلر «سوبارلار» واسیطه سیله سومرجه یه کئچمیشدیر. اما سومرجه ده ائله انا و یا تمل تورکجه سؤزلر وار کی، سوبارلاردا (باشقا دئییشله، هوریلرده) ایشلنمه میشدیر. بو گنرچکلیک بونو گؤستریر کی، نجه دیللی سومر اولکله سینده سوبارلارین دیشیندا باشقا تورک دیللی خالقلار دا یاشامیشدیر. بونو تکجه دیل مقایسه سی یوخ بلکه آرکئولوژی چالیشلارای دا ثبوت اندیر. بو حاقدا سومر تاریخینین ایلکین دؤرلرینه عاید اولان دؤرد ائتی تیپلی شاهزاده نین داش هیکلری اؤنملی بئر سنددیر. بو داش هیکلر آیدینجا گؤستریر کی، آنتروپولوژی ساحه سینده ائتی تیپلی آدلانان خالقلارین یاغی میلاددان اؤنجه ۴-۳جو مین ایله ایکی چای آراسینا (بین النهرین و سومر اولکله سینه) چاتمیشدیر (ع.ا.).

«ایندی سومر کیمی تانیدیغیمیز و قدیم دونیا مدنیتینه بویوک تۆحفه لر وئرن خالقین اۆزو هئج واخت اۆزونی اتنیک معنادا سومر آدلاندیرمامیشدیر. بو آدی اولنارا سامی طایفالاری آکادلار وئرمیشدیر. سومر لر ایسه اۆزونی «کنگر» اۆلکهسی نین ساکینی و «کنگرلی» آنلامیندا «کنگر آدمی» آدلاندیریدیلر.

ایکی چای آراسینا (بین النهرینه) گلن سامی طایفالاری نین ایلك راستلاشدیغی «سوبار» بویلاری ایدی. اونا گۆره ده، بو سامیرلر سوبارلارین آرخاسینداکی «کی- ائن- گیر» (کیئنگیر) اھالیسی نین سوبار / سومئر (شومئر) کیمی تانیمیشلار.^۱ گۆرۈندویو کیمی، سومئرلرین هر ایکی معلوم (کنگرلی، سومئر) آدی سوبار بویلاری ایله باغلی اولموشدور. سومئرلر تورک دئییلدی، لاکین سوبارلارا اولان علاقه اولنارین دیلینده چوخلو تورک سۆزۆگون ایشلمه سینه سبب اولموشدور».

حۆرتلی آکادمیک، من یازمیشام کی سومئرلر تورک دئییل، سیز ایسه بونون عکسینی اصرار ائدیرسینیز. سیز نه اوچون علمی فیکری تحریف ائدیب، منه شر ائیرسینیز؟ بو بۆهتانین آردینجا ایکینجی بیر بۆهتانا ال آتاراق، منه ایراد توتوب، یازیرسینیز: «سومئر دیلی ایله سوبار دیلی آراسیندا هئج بیر قوهوملوق علاقه سی یوخدور». اقرار معلم، اگر من سومئر تورک قوهوملوقونو قبول ائلمه میرمسه، تورک سایدیغیم سوبارلارا سومئرلرین قوهوملوقوندان نجه دانیشا بیلمه رم؟ بئله بسیط دوشونجه ایله نهیه ادعا ائدیرسینیز، باشا دوشمک اولمور. بلکه سیز خالقین آدی (اتنومیمی) ایله خالقین اۆزونی (اتنوس) فرقلندیره بیلمیرسینیز؟ بلکه ده خالقین اۆزونی آدلاندیرماسی (اندو اتنومیم) ایله خالقین باشقالاری طرفیندن آدلاندیریلماسی (اکو اتنومیم) آنلاملارینی قاریشدریرسینیز. آکاد دیلی نین اۆز داخیلینده باش وئرمیش (سومئر // سوئر) فونتیکی دگیشمگه عاید وئردیگیم میثالی دا «سۆز اویونو» آدلاندیریب، سومئر و سوبار دیلی ایله قاریشدریرسینیز. آخی من آچیق- ایدین یازمیشام کی، سومئر آدینی سومئرلره آکادلار وئریپ و مقاله ده بونون سببی آچقلانیر. گومان ائدیگیم سببلر ایسه چوخدور: یا آذر تورکجه سینی بیلمه دیگینیز اوچون (چونکی علی یف اصلیتده لزگی ایدی. ع. ا.) بو دیلده یازدیغیم مقاله لری کیمسه (هر حالدا علمده ناشی اولان بیری) اوخویوب سیزه دوزگون ترجمه ائتمه ییب، یا سیز معاصر علمی ادبیاتلا تانیش اولمادیغینیزدان اتونگنز حاقینداکی یئنی تدقیقاتلاردان خبرسیزسینیز، انکشافدان چوخ گئری قالمیسینیز، یا دا بیله رک بۆهتان، شانناؤ اوصولونو سئچیبسینیز. ماراقلی دیر کی، منه یازدیغینیز آچیق مکتوبدا هر اوچ سببه شهه یارادان مقاملار وار. مثلاً ان توتارلی دلیل کیمی قوهوم دیلر آراسیندا فونتیکی قارشیللاشدیرماداکی اویغونلوقدان، اوخشار سۆزلردن اوزون- اوزادی دانیشیرسینیز، داها دوغروسو، اتیمولوژی آراشدیرما اوچون لازیم اولان پرنسیب باره ده «مصلحتلر» وئیرسینیز. اگر سیز منیم کیتابلاریمی اوخوموش اولسایدینیز، گۆردینیز کی،

^۱ سومئرلر «کی- ائن- گیر» سۆزۈندن علاوه، اۆزلری اۆزلرینه «سومئر» دئمیشلر. ان آزی سومئرجه ایکی لۆحه ده سومئرلر اۆز مملکتلرینی «سومئر» مملکتی و یا نجه «نجه دیلی سومئر مملکتی» آدلاندیرمیشلار. بو آدلاندیرما اۆزلویونده باشقا اسکی اۆلکه لرین آدیندا (میثال اوچون سوبارتودا ویا قوتیومدا) اتنیک معنا داشیییرسا- کی داشیییر- سومئر آدیندا دا داشیمالدیر. سایین جلیلوفون بو ایفاده سی کی، «سومئر» آدینی سامی طایفالار اولنارا وئرمیشلر شبهه لیدیر و اساسلی بیر سنده دایانمیر.

بو مسألەلەر سیزین بیلدیگینیز ۴۰ ایل اولکى سوبهده دئیل، ۹۰-۸۰-جى ایللرین علمى سوبهسینده شرح اولونموشدور. تواضعکارلیقدان اوزاق اولسا دا، سیزین بیلمهدیگینیز اوچون دئییم کی، منیم همین مؤوضوعدا اون ایل اول یازدیغیم کیتاب، دونیائین تانیتمیش تورکولوقلارینین اشتراک اتدیگی بین‌الخالق تورکولوژی قورولتایى طرفیندن مکافاتا لاییق گورولموشدور. محض بو کیتابا و تورک دیللیرینین اتیمولوژیک پرنسیپلری، فونتیق قانونلاردا عاید یازیلارما گوره منی تورک دیل قورومونون مخبیر عضوو سنجیمشیلر. سیز ایسه بو مسألەلەر بارهده منیم بیرینجی کورس طلبهلرینه اوختودوغوم محاضیرهلری بسیط فورمادا مقاله‌نیزده وئیریر و حتی اونلاری اؤیرنمگی منه تۆصیه اندیرسینیز. هله بو ناشیلیق آمیش کیمی، منه مصلحت گورورسونوز کی، «جانلی علمى فیکیرلەر» تانیش اولماق اوچون سیزین و «ق. ملیکشویلی»نین، «ای. دیاکونوف»ون اثرلرینی اوخویوم. اقرار معلم، صمیمی دئییرم، سیزین ده آدینی چکدیگینیز عالیملرین ده اثرلرینی ایگیرمی ایل اۆنجه اوخوموشام، اوزو ده دۆنه-دۆنه. چونکی او واختلار همین اثرلر منیم ماسا اوستو کیتابیم اولوب. لاکین ایندی چوخ کۆهنه‌لیبلر. ایندی مباحثه اتدیگیمیز مسألەیه عاید اوراداکى ابتدایی فیکیرلردن یالنیز «فتالین» اییی گلیر. سیز آچیق مکتوبونوزو بو سؤزلرله باشلایرسینیز: «ئینی آذربایجان» قزئتینده کی مقاله‌لرینیزین ائله ایلك سطیر باشی کسکین اعتراض دوغورور. دئمک اولار کی، بوتون آچیق مکتوبونوزو شرحینه حصر اتدیگیمیز بو پاراقرافی دا بورادا تکرار ائتمک مجبوریتینده‌یم. چونکی اورادا یالنیز آدی گنچ اتنونیملرین (قوم آدلارینین) هرهسینه چوخلو «ایضاحات» وئرمیسینیز. بو پاراقراف بنله‌دیر:

«قدیم آذربایجان اراضیلرینده، خصوصیه اورمو گۆلو حوزه‌سینده میلاددان اۆنجه ۲-۳ مین ایللرده یاشایان آرتاتلار، سوبارلار، توروکلار (تورکلر)، لولو و قوتیلر حاقیندا آز دا اولسا سومئر و آکاد دیللی منبعلرده معلوماتلار واردیر. آدی چکیلن طایفالار بو اراضیلرده زامان - زامان دۆلت قورموش، قونشو اۆلکلەرله مناسیبتده اولموشلار. آذربایجان خالقینین سوی کۆکونو تشکیل ائدن بو طایفالارین هامیسیندان بیر مقاله‌ده صحبت آچماق مومکون دئییل. بورادا یالنیز سوبار بویلاری حاقیندا بعضی معلوماتلارا توخوناجاغیق»

ائله ایلك «کسکین» ایرادینیز آرتاتلیلار حاقیندادیر. اونلاری آذربایجاندا و دیگر منطقه‌لرده یئرلشدیرن تانیتمیش عالیملرین فیکیرلرینی وئرندن سونرا، هیندیستان واریانتینی ایرهلی سورنلره حاق قازاندیریر و قطعی قارار گلیرسینیز کی، هئچ بیر آرتاتالی آذربایجاندا اولماییب.^۱ حۆرتلی آکادمیک، بو فیکیرینیزین

^۱ آرتاتا اۆلکه‌سی یالنیز و یالنیز آذربایجاندا اوست اوسته دوشور. بو اوست- اوسته‌لیک قورو و اساس سیز بیر ادعا دئییل، بلکه سومئر - بابیل و آشور قایناقلا ریندا «آرتاتا» ایله ایلگیلی لۆحهلرده وئرلن جوغرافی ادلار (توپونیملر) میثال اوچون: «اشنان» (اشنو) - «هوروم» (بردع شهرینین اسکی آدی) - «نیسیر» (ایندیکی جودی داغی) ماننا اۆلکه‌سی‌نین زامان و لاتیتینده یئرلشن داغ «ماشو» (ماسیس) ایندیکی آغری (آارات) داغلاری و مرند شهرینین چنوره‌سینده یئرلشن میشوو داغلاری و... ثبوتاً یئتیریر. سون ایللرده بیر سیرا اوروپالی عالیملرین آراشدیرمالاری دا بو

عکسینی ثبوت ائدن دلیل لری موضوعدان اوزاقلاشماق اوچون بورادا سادالامیرام. یالنیز بنله بیر سوألین جوابینی دوشونون: آشور چاری ایکینجی سارقون دا قدیم آذربایجانین (مانناین) سوریکاش ولایتینه گیرنده «آراتا» چایینی گچمیشدی، ایندی بو چایی هیندیستاندا، یوخسا آذربایجاندا آختاراق؟ سیز یازیرسینیز کی، توروکولاری «تورک» سایماق اولماز، چونکی بو آدلار تصادوفی اوخشارلیقدیر^۱ و من سهواً بو آدی توروک (تورک) کیمی یازمیشام. اگر سوزون بو شکیلده یازیلما سببینی ایسته ییرسینیز، پروفوسور توفیق حاجی یفین گمینات (قوشا) صامیتر حاقیندا یازیسینی اوخویون و بو سوزون (اتنومیمین) ایلکین و قدیم منبعلره نجه یازیلدیغینی اؤیرنمک ایسته ییرسینیزسه، فرانسوز آرکئولوقلاری نین «ماری» شهرینده تاپدیقلاری آشور یازیلاری نین ۲۰-دن آرتیق متنی اوزرینده آپاردیغیم تحلیل اساسیندا یازدیغیم «تورکلر آشور یازیلاریندا» (میلّت، ۲۵ مارس، ۱۹۹۹) آدلی مقاله مله تانیش اولون. اوندا گؤره جکسینیز کی، ایلک منبعلرده «توروک» فورماسی یازیلیب. تنقید ائتمک ایسته دیغینیز مقاله مده کی بیرینجی پاراقرافدا آدی گنچن «لولو» و «قوتی» اتنومیلرین ده یازیلیشینا اعتراض ائدیرسینیز، دئییرسینیز کی، بونلار «لولو بی»، «کوتی» کیمی یازیلما لیدیر.

حؤزمتلی آکادمیک، لولو اتنومیمی نین سونونا آرتیریلان «ی» سسی آدین روسجا یازیلیشیندا (لولوبنی) اورتایا چیخیر. آداداکی «ب» حیصه سی ایسه قدیم آذربایجان اراضیسینده ایشلمنیش قدیم اکلردن اولوب، چوخلوق بیلدیرن عنصر کیمی اتنومیلره قوشولموشدور. لولو- بی، کاس- پی، ائلی- ی و سایره. دنمه لی بو اتنومیمین اکلرسیز تمیز فورماسی «لولو / لوللو» شکیلینده دیر کی، بونون دا منبعلرده چوخلو نمونه سی وار. او کی قالدی منیم بو آدی سامی تلفوظونده کی گمیناتلاشما (قوشالاشما) ایله دئییل، اورارتو دیلینده کی متلرده اولدوغو کیمی بیر «ل» ایله یازماغیما، بو، مباحثه موضوعو دئییل. داوام ائده رک قوتی حاقیندا

سونجو تصدیقله ییر کی آراتا همان آذربایجان دیر. بو حاقدا من اوخوجولاری آرتیق بیلگیلر آلماق اوچون فارسجا یازدیغیم «نطابق سرزمین گمگشته آراتا با آذربایجان» مقاله سینی اوخوماغا چاغیریرم.

^۱ رحمتلیک اقرار علی یفین «توروکو» آدی دیله «توروک» (تورک) آدی نین «تصادوفی اوخشارلیق» بیلمه سی دوغوردان دا تعجب دوغورور. نجه اولا بیلر کی، علی یف جنابلاری آشوری قایتاقلاردا گلن «پارسوا» آدینی پارسلا باغلا یا بیلیر، اما بیز توروکو و توروکی آدینی تورک سؤزونه باغلا یا بیلیریک. بوندان باشقا علی یف جنابلاری هنج واخت دوشومده دی کی، «تورک» آدی ایزی نی سلجوقلورلاردان اؤنجه اؤن آسیانسن قایتاقلاریندا ایزله سین. او، عؤمرنون سونونا قدر بیلمیردی کی، ساسانی دؤرونون سون چاغلاریندا عرب شاعیرلری «تورک» آدینی آذربایجانین غرب حیصه سینده یئرلشن «دیاربکیر» شهرینی ساکی نلرینده گؤستریشلر. یا بو تاریخدن ده چوخ اؤنجه ساسانی شاهی «خسرو انوشیروان» (۵۷۹-۵۳۱ میلادی) ۵۳ مین خزر تورکلریندن آذربایجانا یترلشدیرمیشدیر. علی یفین قاباریق چرتمه لریندن بیری ده بو اولموشدور کی، تورکلرین تاریخ صحنه سینه چیخمالا یینی یالنیز گنچ تورکلرین (میشال اوچون سلجوقلورلارین) اؤن آسیایا آخینلاری ایله ایلگی لندیرمیشدیر. بورادا باشقا اتنوسلاردا گؤرؤندویو و گؤستریلدیگی کیمی «پرا تورک» و «پروتو تورک» ترمینلری بیله- بیله اونودولموشدور. «تنز تورکلر» یا باشقا عبارتله دنسک، «اؤن تورکلر» علی یفین یازدیغی تاریخده گؤموشلر. حتی ۳۲۰-۲۷۶ هجری ایلرینده گونئی آذربایجاندا بگلیک قوران تورک دیلی و تورک منشألی اولان «ساجلار» دا علی یف جنابلاری نین گؤزوندن یاینیمیشلار.

یازیرسینیز: «معتبر ادبیاتدا دفعه‌لرله گؤستریلدیگی کیمی، بو اتنونیم قوتیلر کیمی دئییل، قوتی (قو- تی- اوم) کیمی اوخونمالیدیر... آنجاق بیر شئی قید ائتمه‌یه بیللمرم کی، هله چوخ ایللر بوندان اؤنجه ای. م. دیاکونوف و منیم (۱۹!) ایره‌لی سوردویوم فرضیه‌یه گؤره، کوتیلری شمال - شرقی قافقاز دیل عایله‌سینه منسوب اولان اوتی // اؤدینلرله باغلاماق ایمکانی یارانمیشدی». بورادا گؤستردیگینیز هر اوج ایرادین علمی اساسی یوحدور. اول، بیزیم دیلده کی «ق» حرفی‌نین بیلدیردیگی اساس روس دیلینده کی «ق» سسیندن فرقلیدیر. اونا گؤره ده بیزیم قارا، قیز کیمی سؤزلریمیزی اونلار کارا، کیز کیمی یازیرلار. لاکین سیز ای. دیاکونوفون روس دیللی ایملاسی اوچون دئدیگی فیکری (دوزگون فیکیرا) آنلامادیغینیز اوچون اونو مکانیکی اولراق، آذر تورکجه‌سینه عاید ائدیپ، منه ایراد توروتورسونوز. حالبوکی من ده لاتین قرافیکاسیندا بو اتنونیمی سیز یازدیغینیز کیمی - قوتی شکلینده وئیریم. آیری جور اول بیلمز. چونکی دولت کومیسسیونوندا منیم رهبرلیگیم آلتیندا ایندیکی دولت الیفبامیزین هله پروقرامی حاضیرلانندا بو پرنسببین اساسی منیم تکلیفیمله قویولموشدو و بو شکیلده ده میلی مجلسده قبول ائدیلدی. ایکینجیسی، آذربایجاندا یاشایان ایندیکی «لودی» خالق دیل باخیمیندان قدیم اورارتولارلا قوهومدور. قدیم قوتیلرین ایسه اورارتولارلا هئج بیر قوهوملوغو یوحدور. اونلارین اونوماستیکاسی (شخص آدلاری) تمیز تورکجه‌دیر.^۱

آردی وار

^۱ سایین جلیوفون بو ایفاده‌سینه آرتیرمالی بیق کی، قوتیلردن باشقا کاسسی‌لرین چوخلو شخص آدلاری دا چیلخا تورکجه‌دیر.

تۈرك دىللرىندە اتنومىملر^۱ (۱)

(قىبچاق قروپونون ماترياللارى اساسىندا)

• دوكتور شكر عبدالكرىم قىزى اوروجووا^۲

اتنومىم - يونانچا «اتنوس» - (قىبىلە، طايفە، خالق) و «اونىما» - (آد) سۆزلىرىنىڭ بىرلشمەسىدىن عبارت اولوب، مۇختەلىف اتنىك بىرلىكلىرىنى: مىلت، خالق، قىبىلە، طايفە، نىسەل، ئانلامى بىلدۈرىدۇ. اتنوس - تەكجە مەنى يەرلەردە بىر يەرە يىغىلاراق مەسكۇنلاشان، بەئزى ئومۇمى و فېزىكى جەھەتلىرى ئۆزۈندە بىرلىشىدىن بىر قروپ انسان يىغىنى دىمەك دىيىل؛ او ھەم دە تارىخىن مەنىن زامان سوزگىچىدىن گىچمەكلە بىرلىگىنى، دىگر اتنىك قروپلاردان فرقى و فردى خصوصىتلىرىنى شعورلو صورتدە درك ائىدىن، بو خصوصىتلىرى دىلى، روحو، مدنىتى ايله ئۆز آدىندا (اتنومىمىندە) ياشاداراق قورويان، ئابىتلىشىدىن قىبىلە، نىسەل، طايفە، خالق، مىلتدۇر.

اتنوسون فورمالاشماسى، ئۆز بىرلىگىنى قورويوب ساخلاماسى اوچون واحىد اراضى بوتونلويو و مەسكۇنلاشما واجىب شرطلردىدۇر. بىلە كى، ھەر بىر اتنوسدا اونلارى باشقالارىندىن فرقلندىن جەھەتلىرىن مەملە گەلمەسى، مەنىلىشىدىرىلمەسى اوچون اونلار دىگر قروپ تەشكىل ائىدىن انسانلارلا اوزون مدتلى تەماس و اونسىتى ضرورىدۇر. بو ايسە انسانلار بىر ھەر ايلگىنىنى فورمالاشدىنى دۇردە مەسكۇنلاشدىقلىرى اراضىنى يالنىز بوتون، توخونولماز و ئابىت اولدوغو زامان مومكۇندۇر.

اتنو- مدنى ارثىن عصرلر بويو داشىبىيىجىسى، يارادىجىسى، ئۆزۈندىن سونراكى گەلە جەك نىسەللەر ئۆتۈرۈچوسو «ھاياتىن اشرفى اولان» انسان اولموشدۇر. اوبىكتىو ماھىتىلى انسان طىبىتىنى ھەم دە بىولوژىك طرفلىرى موجوددۇر. ھەر بىر انسانىن ژنى اونون داخىلى و خارىجى خصوصىتلىرىنى كومپلەكس شەكىلدە مەنى

^۱ قىبىلە آدلارى

^۲ آذربايجان مىلى علملر آكادىمىسى دىلچىلىك انىستىتوتوسو بۇيوك علمى ايشچىسى، فېلولوژى علملىرى نامزدى

داشیییجیسی دیر. مشاهدeler گؤستریر کی، جوغرافی و تاریخی عاملیلردن آسیلی اولاراق آیری-آیری اتنیک قروپلاردا گؤستریلن بو علامتلر اؤزونو مختلف طرزلرده بروزه وئریر.

مختلف اتنیک پروسلرین انکشافی نین معاصر دؤرده کی وضعیتینین دریندن اؤیرنیلمهسی بوتون دنیا دیلچی لیگینده اولدوغو کیمی، تور کولوژیده ده گنیش وسعت الماغا باشلامیشدیر. بیر چوخ دنیا خالقلاری آراسیندا اتنیک مناسیبتلرین آیدینلاشدیریلماسی تکجه اتنوقرافی و اتنوسوسیولوژی علملری نین دنیل، اتنولینقوئستیکیکن ده قارشیا قويدوغو واجیب مسألهلردندیر. آیری-آیری زامان کسیکلرینده گؤرکملی دیلچیلرین اتنولینقوئستیکیکه حصر اتنیدیکلری چوخ ساییلی اثرلردن ده گؤرونور کی، معاصر اتنیک پروسلرین مستقیل لیک دؤرونده ده اؤیرنیلمهسی (اللهجه ده تثبیت ائدیلمهسی) خالقلارین تاریخی-ژنتیک باخیمدان بیر-بیرینه یاخینلاشمالارینین ایزنیلمهسی و اتنوسلارین مدنی انکشافینین دریندن تحلیل اولونماسی ضروریدیر. بو باخیمدان، قیچاق قروبو تورک دیلرینده ده اتننیلرین مقایسهلی شکیلده آراشدیریلاراق تدقیق ائدیلمهسی و اوزه چیخاریلماسینی مقصدده اویغون ساییریق.

تأسوفله قید ائتمهلی بیک کی، تور کولوژیده صیرف اتنومیلره حصر ائدیلهن اثرلر چوخ آزدیر. و، اوماخپیروف یازیردی: «تور کولوژی تدقیقاتلاریندا خالقلارین تاریخی کؤکلری، اتنوغزینین آراشدیریلماسی اؤنملی یئرلردن بیرینی توتور و بو مسأله تور کولوژیده بو گون ده اؤز حلینی گؤزله ییر»^۱ دونان آیتموراتوف^۲ و میر فاتیح زکیف^۳ این اثرلری استثنا اولونماقلا، دئمک اولار کی، تور کولوژیده بو بارهده مقایسهلی تدقیقات یوخ درجه سینده دیر.

تورک اتنومیماسی نین بعضی مسألهلری ن. آ. نیکونوف^۴ ون، آ. ای. پوپوف^۵ ون اثرلرینده اؤز عکسینی تاپسا دا، بونو عمومی تور کولوژی اوچون قناعت بخش سایماق اولماز.

اتنومیلردن بحث اولونورکن بئله بیر سوال اورتایا چیخیر: اتنومیلر نجه یارانیر؟

اتنومیلرین تکامل پروسهسی آشاغیداکي شکیلده گئدیر: انکشاف ائتمیش قبیلهلرین بیرلشمهسی نتیجه سینده دؤلتلر، داهای سونرا ایسه خالقلار یارانیر. البته کی، بو پروسه آز زامان^۶ عرضینده باشا چاتمیر. بونون اوچون بیر چوخ اون ایللر، یوز ایللر، بلکه ده مین ایللر گرکدیر.

اتنومیلر ایلکین (داخیلی) و ایکنجی (خاریجی) اولماقلا ایکی یئر بؤلونور: ایلکین اتنومیلره اندو اتنومیم (یونانجا «اندون» - ایچ، ایلک، داخیلی دئمکدیر)، ایکنجی (خاریجی) اتنومیلره اکتو اتنومیلر (یونانجا «اکتوس» - خاریجی دئمکدیر) دئییلیر.

^۱ Maxpirov V. U. Drevnetürkskaya etnonimiya. Alma-Ata, 1990, c. 1.

^۲ Aytmuratov D. Türkskie etnonimi. "Hayka", 1986.

^۳ Zakiev M. F. Tipki-tatar etnogenezi (Etnogenez türko-tatar). M., 1998.

^۴ Nikonov B. A. Etnonimiya. M., 1970.

^۵ Popov A. I. Nazvaniya narodov CCCR. L., 1973.

اندو اتنونیملر اتنوسلارین اؤزلرینه وئردیکلری آد، اکتو اتنونیملر ایسه همین اتنوسلارلا بین الخالق عالم طرفیندن وئرلن آددير. مثلاً ایلکین تورک اتنونیملریندن آر، من، یوز، شان، ساک سؤزلرینده کو- کۆکو آچار رولونو اوینامیش، (بو ایسه «آغ، ایشیقی» معناسینی وئریر، ایکینچی (خاریجی) اتنونیملردن حساب اولونان و بین الخالق عالمده ستانینان کوآر (کاوار)، کومان، کوشان (کوسان)، کوساک (کوچاک کیفچاک) اتنونیملری یارانمیشدیر.

مختلیف قبیلهلرین قاریشیغی نتیجه سینده یارانان اتنونیملر ده اولور. بونلار ایکی ایلکین (یغنی اندو اتنونیمین) اتنونیمین بیرلشمه سیندن عمله گلنلر دیر. مثلاً، آس اتنونیمی سیون و سون اتنونیملرینی اؤزونده بیرلشدیرمگله، آسسون < اوسسون > اوسون مرکب اتنونیمینى عمله گتیرمیشدیر.

اتنونیملر خصوصی و عمومی اولماقلا دا ایکی یتره بؤلونولر. بئله کی، هر بیر اتنوسون اؤز-اؤزونو آدلاندیردیغی اتنونیم خصوصی، بیر نچه اتنوس آدی آلتیندا بین الخالق عالمده آدلاندیریلان اتنونیم عمومی حساب اولونور. مثلاً، تورک اتنونیمی اؤزونده بیر چوخ تورک دیللی خالقلاری دا بیرلشدیردیگیندن عمومی اتنونیم (عموم تورک) آدلانیر. عمومی اتنونیم اتنوسون خاریجی علامتیرینه گؤره ده یارانا بیلر. مثلاً، شمال ساکلاری (مئنلر) آغ بنیز اولدوقلاری و جنوب اتنوسلارین نماینده لریندن سنچیلدیکلری اوچون کiu-sak>kıfsak>kıpsak (یعنی آغ ساکلار)، kiumen>kumanlar (آغ مئنلر) عمومی اتنونیم استاتوسونو قازانمیشلار.

م. ف. زکی یف حاقلی اولراق قید اندیر کی: «آنتیک کۆکلری آراشدیرارکن هر بیر اتنوسون خصوصی و عمومی آدلارینی بیر- بیریندن فرقلندیرمک ضروریدیر. چونکی تاریخی منبعلرده عینی بیر اتنوس هم خصوصی، هم ده عمومی آدلاری (اتنونیملری) ایله قید اولونور»^۱. بئله چیخیر کی، بوتون آغ بنیز شمال تورکلری کیفچاق، اورتا وولقا بویو و قوزئی قافقازدا ایسه بولغارلار هم بولغار، هم ده کیفچاقلار کیمی قید اولونا بیلر دیلر. ۹-جو عصرده بولغار دۆلتی نین مؤحکملمنه سی زامانی بورا داخیل اولان بوتون تورک و غیرتورک قبیله لری اؤز خصوصی آدلارینی ساخلاماقلا، عمومی ایکنده بولغار اتنونیمینى قبول ائتمیشدیلر. تورک اتنونیمینى ده یارانماسی اوزون زامان طلب ائتمیشدیر. تورک دیللی خالقلا رین تاریخی گؤستریر کی، بیر چوخ تورک خالقلا رینى آدلانماسی بو جور آردیجیللیقلا گئیدردی: دۆلترده باش وئرن سیاسی-اقتصادی دگیشیک لیکلرله علاقه دار اولراق قدرتلی بیر اتنوس تابعلیکنده اولان قبیله و خالقلا ری اؤز آدی آلتیندا بیرلشدیریردی. مثلاً، تورک اتنونیمی ایلك دۆرله ده آیریجا بیر قبیله یه مخصوص ایدی. ۶-جی عصرده تورک خاقانلیغی نین یارانماسی ایله بو اتنونیم اونا اوخشار و یاخین دیلرده دانیشان بوتون قبیله و خالقلا ردا شامل اولوردو. بئله کی، آنتیک دۆرده اونلار ساک و یا ساکا و اونلاردان عمله گلن ساکادی (ساکالی- ساکلارلا قاریشان) آدی ایله تانیلمیش، یونانلارین تلفوظونده بئله سسلنمیشدیر:

¹ www.yandex.ru: Nukus of the Net.

skif زکی یف sakadı>skıdı>skide م. زکی یف skif اتنومیمی نین یارانماسینی (sakadı>skıdı>skide) بونونلا علاقه لندییر.^۱

تورک اتنومیمی نین عمومی ماهیت داشیماسی بیرینجی و ایکینجی تورک خاقانلیغی نین مؤحکملمه سی دؤرونه تصادف اندیر.

داخیلی و خارجی، خصوصی و عمومی اولان اتنومیملر بیر نئجه آدی دا اؤزونده بیرلشدیره بیلیر. مثلاً، قدیم اتنومیملردن اولان قیپچاق، سارییر، کومان، کوه شه، ساکالیبا، پولوونس، ساراسین، فلاونن، فالون و آکاسیر، آکاتیر، آقاچتر، میشار، ائله جه ده اییریک، بیار، بیلیر اتنومیملری عینی مفهومو ایفاده ائتمکله سینونیم جرگه لر یاراتمیشلار.

بیر سیرا اتنوس آدلاری نین (سناهجه اولراق اوخونماسی و تلفوظونده) ایکینجی حصه لری نین -آر//ار//ایر اکلری ایله بیتمه سی دقتی اؤزونده مخصوص شکیلده جلب اندیر. -آر//ار//ایر حصه جیگی دئمک اولار کی، بوتون تورک اتنومیملرینده ایشلنیر: سوار (سوار)، کووار (کوار)، تاتار، خز، بولغار، اسکیر، ساریر، آقاچتر (آقاسیر)، میشار، بیقر، بیار، بیلر، سالیر، ائیغتر، قاندى آر (قندهار؟)، فیکریمیزی ایضاح ائتمک اوچون سوار اتنومیمینه باخاق: م. زکی یفین «سو آداملاری» آدلاندیردیغی سوارلار قبیله آدی محمود کاشغری ده قیده آیینمیشدیر. بارتولد سوار سؤزونون اولینده کی س-چ؛ سونوندا کی ر-ش عوضلمه سی نتیجه سینده «چوواش»^۱ چئوریلمه سینی دیلچی لیک باخیمیندان دوزگون حساب ائدهرک چوواشلارین اتنیک ترکیبینه باغلایر. اونا طرفدار چیخان و. ف. کاخووسکی ده چوواشلارین اولولاری نین ساویر آدلاندیریلدیقلارینی اساس توتوردو: جاواس.^۲

کئچن عصرین تاریخچیلری ساویر اتنومیمینی سیبیرله علاقه لندیرمیش، ف. موور بو ترمینی ایران منشالی حساب ائدهرک «قارا ایرانلی»، «قارا آلان» معناسیندا اولدوغونو گؤسترتمیشدیر. کاخووسکی سوار سؤزونو تورک دیللی خالقلارین آدی ایله (سو-آر-«ار»، «کیشی») سؤزلرینه باغلایر. تکجه قوردئیثف سوار سؤزونون هیدرونیمله علاقه لی اولدوغونو (یعنی سوار=سو-سوار) گؤستریر کی، بو دا م. زکی یفین فیکری ایله «سو اطرافیندا کی ارلر، آداملار») اوست-اوسته دوشور. البته، بورادا بعضی اتنومیملرین اتیمولوژیسی نین آراشدیریلماسی اؤز عکسینی تاپیر. لاکین آیری-آیری اتنومیملرین ایضاحینا گنجمزدن اول، قیپچاق اتنومیمی نین تورک دیللی خالقلارین تاریخینده اوینادینی آپاریجی رولونون منظره سینی تصویر ائتمگه چالیشاق.

حاضریدا بیر نئجه فونتیک واریانتدا معلوم اولان (قیپچاق، قیپچاق، قیوچاق، خبیچان، خبیچان، خبیچان، خبیچان) بو اتنومیم اوج اساس معنا کسب اندیر:

^۱ Zakiyev M. F. Proisxojdenie tyokov i tatar. M., 1998, s. 35.

^۲ www.yandex.ru. Nukus of the Net.

اولا، قیپچاق اتیمونو بیر چوخ معاصر تورک اتنوسلاری آراسیندا چوخ گئنیش یاییلمیش ان قدیم نسیل، طایفا آدی دیر. محمود کاشغرلی نین لغتینده بو اتنومیم قیپچاق شکلینده بیر چوخ صحیفهده خاطرلادیلیر (م.ک- ۱۰۲۰؛ ۳۰؛ ۳۱؛ ۳۳؛ ۱۰۱؛ ۴۷۴؛ ۲؛ ۱۳۱؛ ۳۷۹؛ ۱۷۷ وس.). رشیدالدین، بئرنژین و کونونوفا گۆره، آغاچ قابیغیندا دوغولموش اوغلانا اوغوز خانی طرفیندن قابیق // کوبوک (چوروک آغاچ) سۆزوندن تۆره ن قیپچاق آدی وئرلمیشدیر.^۱

«قدیم تورک لغتی» نده بو سۆز قیوچاق - «بدبخت، کمتاله، انسانلارا بدبختلیک گتیرن»،^۲ قیپچاق کیمی: ۱- «بوش»، «صحرا لیق»؛ ۲- «قورو آغاچ»، ۳- «حیرصلی»، «کم حوصله» معنالاریندا وئرلمیشدیر. بعضی تدقیقاتچیلار بو سۆزون اتیمولوژیسی نین آیدینلاشدیریلما سیندا قیپچاق - کومان «پولووسلر» اتنیک پارالل لری نین ضروری لیگینی قید اندیرلر.^۳

ایکینجیسی، علمی اتنومیمیک ترمین (قیپچاق) کیمی قیپچاق خالق لاری نین عمومی آدینی، ان باشلیجاسی ایسه، قیپچاق قروپونا داخیل اولان تورک دیل لری نین آدینی بیلدیرمک اوچون ایشله دیلیر. بیلدیگیمیز کیمی، قیپچاق دیل لری آلتای دیل لری عالیله سی نین تورک یاریم قروپونا عاید دیر. آلتای دیل لری عالیله سینه هم ده موغول، تونقوز-منچور دیل لری بیر یاریم قروپ، ژاپون و کوره دیل لری ایسه دیگر یاریم قروپ تشکیل اندیرلر. اوچونجوسو، قیپچاقلار دئییلدیگی زامان قدرت و قوتی ایله تاریخده سیلینمز یزلر بوراخمیش تورک طایفا و قبیله لری نین عظمتلی اتفاقی باشا دوشولور. ۱۱-جی عصرده گونئی دوغو (جنوب شرق) اوروپادا حاکیم قوه اولان پنجه نکلری اؤزلرینه تابع اتدن تورک طایفالاری آراسیندا قیپچاقلار جسور و قوچاقلیق لاری ایله اؤزونه مخصوص یئرلردن بیرینی توتوردو. او دۆرده قیپچاقلارین گوجلو اتفاقی اونلارین مسکونلاشدیق لاری اراضی بؤلگوسونون ده اونلارین آدی ایله آدلاندیریلما سینا سبب اولموش، دشت قیپچاق چؤلؤ توپونیمی بئله یارانمیشدی. قیپچاقلارین طایفا بیرلیکلری اتفاقی اوروپا، قافقازیا، قوزئی دوغو آفریقا خالق لاری نین اتنوگنیزینده، بؤلگه ده کی خالق لارین سیاسی- اقتصادی و مدنی حیاتیندا درین و سیلینمز یزلر بوراخمیش، عینی زاماندا بو خالق لارین معنوی دگرلرینین فورمالاشماسیندا و انکشافیندا اونلارین بؤیوک تأثیری اولموشدور. قیپچاقلارین زنگین مدنی ارثی و اونلارلا باغلی اتنوس و دۆلتلره اولان ماراتق بوگون ده دورمادان آرتماقدادیر و بوتون تدقیقاتچیلارین دقت مرکزینده دیر.

حاضریدا قیپچاق شناسلار، ائله جه ده دیلچی عالیملرین قارشیسیندا بیر سیرا فوندامنتال تدقیقاتلار طلب اتدن مسأله لر دورماقدادیر. بو مسأله لر آشاغیداکی لاردیر:

۱- قیپچاقلار و قیزیل اودا. قیپچاقلارین طایفا بیرلیکلری و اونلاردا داخیل اولان قبیله لری نین عمله گلمه سی، اونلارین هانسی اتنوسلاردان عبارت اولماسی؛

¹ Maxpirov V. Y. Ukaz.soç., c. 55.

² DTS, c. 449.

³ Maxpirov V.U. Ukaz.soç., c. 56.

۲- دشت قیپچاق-ین تاریخی، اونون جوغرافی سرحدلری نین معین لشدیرلمه سی؛

۳- معاصر قازاق، کیریم تاتارلاری، کارائیملر، کیریمچاقلار، قاراچای-بالکارلار، کومیق، تاتار و اورتا عصرلرده پولووس چؤلونده مسکونلاشان دیگر خالقلارین قیپچاقلارلا علاقه سی، معنوی باغلیلیقی؛

۴- کارائیم و کیریمچاقلارین اتنوگنزی: اونلار یهودی، خزر و یا قیپچاق می دیرلار؟

۵- قیپچاقلار، کومانلار و پولووسلر. قیپچاق قبیله لریندن اولان باجاناق-پنچه نکلر، برئندیلر، بوئوتلار (مانوتلار)، کایثریقلر، کووویلار، تورکلر، تورپنیلر، قارا قلوبوکلار، انج اوغلو، بورج اوغلو، بورنیلار، بورلیلار، جوزانلار، دوروتلار، ائتئیقلر، اییئلر، ایتیلیلار، کنگر اوغلولار، اوترثرلور، ساکسلار، تارقولوولر، تورتوبلار، اولیچلر، اوقلیچلرین زامان گنچدیگجه اریه رک ایتمه سی سببلری هانسیلاردیر؟ وس.

البتہ، تدقیقاتیمیزین اساس مقصدی قیپچاق قروبو تورک دیلرینده اتنونیملری مقایسه لی شکیده آراشدیرماق، تدقیق ائده رک اوزه چیخارماق، اونلارین بیر-بیرینه اوخشار و فرقلی جهتلینی معین لشدیرمکدن عبارت اولسا دا، یئری گلدیکجه، بو مسأله ره ده توخونماغا چالیشاجاغیق. ■

عاشیق صنعتی نین تاریخی

• نبی کبوتریان^۱

عاشیق ادبیاتی نین کۆکو چوخ اسکیلردن گللمکده دیر. عینی زاماندا عاشیق ادبیاتی تورک ادبیاتی نین ان جانلی و ان یایغین بۆلومونو اولوشدورماقدادیر.

عاشیق‌لارین تاریخی
کۆکونو آراشدیرارساق
کۆکنی نین قام، تویون،
باخشی و اوزانلارا
دایاندیغینی گۆره ریک.

بونلار اسکی تورک
اینانچ سیستمی اولان
«شامانیزم»
اتلچیلریدیر. عاشیق
گلەنگینده گۆردویوموز و
داها سونرا ایضاح

انده جگیمیز «باهه ایچمه و رویا موتیوی» و «اوستا سیلله سی» موتیولری نین «شامان» لاردا اولدوغونو اورتایا قویاجاغیق.

اوزانلارین فرقلی تورک بویلا ریندا فرقلی گۆره ولر اولسندیغینی گۆروروک. آلتای تورکلرینده «قاملار» یا «باخشیلار» سنحرباز- موسیقی شناس - حکیم کیمی تانیماقدادیر. باشقا یئرلرده و زامانلاردا بو ایشلر ده دگیشیر. بعضی یئرلرده اؤلولرین روحلارینی یئرین دیبینه گۆندرمک، جینلری قوماق، گۆگ تانرییا قوربان

^۱ تورک دیلی و ادبیاتی دوکتورا اؤیرنجیسی

كسمك كىمى تۇرنلر دە يوروتولمكدهدير. بو تۇرنلردە اوزانلار قوپوز چاليب شعرلر اوخويارلار. بو اوزدن انسانلار آراسيندا بۇيوك سايفى و اعتبارلارى واردير.

بونلارلا بىرلىكده آتيلاتين اوردوسوندا باشلاياراق اسكى تورك حۇكمدارلارى نين يانيندا اوزانلار اولموشدور. اونلار قهرمانلىق شعرلرى سۇيله يهرك ساواشچيلارلا بۇيوك هيجان و ساواش روحو وئرميشلر. آتيلاتين اردوگاهيندا اوزانلار نين قدر درين تاثيرى اولدوغونو لاتين قايناقلار بيلديرميشلر. اونلار قهرمانلىق شعرلرى - اۇلن قهرمانلار حاقيندا شعرلر و اوغوز داستانيندا اولان منظومهلر تروتم ائدرديلر. بو اوزانلار توركلرين اسلاميتى قبول ائتمه سيندن سونرا دا بۇيوك مركزلردە شاعيرلىك، منجملىك، حكيملىك، موسيقى شناسلىق و باخچىچىلىق كەمى ايشلردە اولموشلار (كۇپرولو، ۵۵: ۱۹۷۵).

«باخشى» يا «باخچى» سۇزونون كوكو باخماق فعليندن گللكدهدير. تورك بويلارى آراسيندا «باكسى» شكلىنده دير. «باكسى» لار خستهلرى تداوى ائتمك اوچون بىر نوع دىنى شعرلر سۇيلرلر. اسكى زامانلاردا باكسىلار گلگكدن خبر وئرن، خستهلگى تداوى ائدن، اولدوزلارلا باخاراق انسانلار نين گلگجگىنى سۇيله نين و حتى قادينلارى دوغوزدورماق كىمى (قام و شامانلار كىمى قوپوز چالاراق) ايشلرله مشغول اولموشلار.

۱۵-جى يوز ايله قدر اوزانلار ياشاملارنى سوردورموشلر. اوندان سونرا اوزانلار نين يئر نى عاشىقلار توتار.

عاشىق ادبىياتىنى يارادان عاشىقلار ميئت نين آنلاياجاغى ديلده، بارماق اۇلچوسونده (هجا اولچوسونده) يازان، ساز چالاراق سۇزلرىنى سۇيله نين صنعتچىلردير. عاشىق شعرى سۇزلو كولتور اورتاميندا ياراديلان بىر گلگكندير. عاشىق ادبىياتى اوزان- باخشى گلگتگىندين قايناقلاشمىش اۇزونه خاص اولان بىر ادبىياتدير. عاشىق ادبىياتىنى آنلاماق اوچون تورك ادبىياتى نين تارىخى گنجميشىنى اينجه له مك گر كىمكدهدير.

اسكى تورك ادبىياتى سۇزلو و يازىلى ادبىيات اولاراق ايكى بۇلومده دگرلندىرىله بىلىر.

سۇزلو ادبىيات:

توركلردە تارىخ بوپونجا سۇزلو ادبىيات، يازىلى ادبىياتدان داها گنىش و يايقن اولموشدور. ساولار (اتا سوزلرى)، دئىملر، افسانه، حىكايه، داستانلار و بنزلرى سۇزلو ادبىياتى اولوشدورماقدادير. اسكى سۇزلو ادبىيات يازىيا گنجير يهرك گونوموزه قدر چاتمىشدير. عاشىق ادبىياتى بىر باخىما سۇزلو ادبىياتىمىز آراسيندا يئر آلماقدادير.

عاشىق ادبىياتى اسلاميت اۇنجهسى تورك ادبىياتىندان باشلاماقدادير. اسلاميت اۇنجهسى تورك ادبىياتى توركلرين تارىخ صحنه سينه چىخدىغى دۇنمدن، ميلاددان سونرا ۱۱-نجى يوز ايلين اورتالارينا قدر سوزر. يازىلى اثرلر ميلاددان سونرا ۶-جى يوز ايلدن اعتباراً اورتايا چىخماغا باشلامىشدير. اسكى سۇزلو ادبىياتىمىزدان بعضىلرى نين ايزىنى گونوموزه ده گۇرمكده يىك. چين قايناقلاريندا بولونان و ميلاددان اۇنجه ۱۱۹-جو ايله عايد اولان بىر شون شعرى بئله دئمكدهدير:

Yençi taggıg yitürdimiz,
Katun körkin alturdımız,
Silan yışg katurdımız,
Adgır koçug alıp bardı.

«ینچی شان» داغینی ایتیردیک،
قادینلارین گۆزلیگینی الیمزدن آلدیلار،
«سیلان شان» یایلارینی ایتیردیک،
حیوانلاریمیزی چوخالتمادیلار.

بو متن بیزه بو گون عاشیقلارین سؤیله دیگی قوشما شعرینی خاطرلایتماقدادیر.

آلپ ارتونقا اوچون سؤیله نن «آلپ ارتونقا اؤلدو مو؟» آغیتی (مرثیه سی) تورک شعرینی ایلک اؤرنکلریندندیر. بو آغیت بؤیوک عالیم محمود کاشغرلی طرفیندن تثبیت ائدیلب و «دیوان لغات الترک» ده یازیا گنچمیشدیر.

اسلامیت اؤنجه سی سؤزلو ادبیاتین ان اؤنملی بؤلومو اسکى داستانلاردیر. اسکى داستانلار اولغان اوستو (فوق العاده) ایله گرچگی، افسانه ایله تاریخی قایناشدیراراق قهرمانلیق اولایلارینی (حادثه لرینی) و یا توپلوم اولایلارینی منظوم شکیلده اورتایا قویار. داستان، سؤزلو گله نکلدن اولوشور، نسیلدن نسیله گنچرکن دگیشکیلیگه اوغرار (Çötüksöken, 1994: 27). اسلامیت اؤنجه سی اسکى تورک داستانلاریندان آلتای داستانلاری، ساکا داستانلاری، گۆگ تورک داستانلاری و اویغور داستانلارینی سایا بیلرک.

قیرقیزلارین «ماناس داستانی» دنیا ادبیاتی نین ان اوزون منظوم داستانی اولاراق تانینمیشدیر. عاشیق یدالله نین سؤیله دیگی «شیکاری داستانی» ایسه عاشیقلیق گله نگی نین ان اوزون منظوم و منثور داستانی اولاراق بیلینیر. گونوموز عاشیق داستانلاری ایسه منظوم و منثور قاریشیق سؤیلمکده دیر. بعضی داستانلارین سؤیله ینی بللی اولسا دا عموماً داستانلار آنونیمدیرلر.

یازیلی ادبیات:

یازینین اورتایا چیخماسی ایله بیرلیکده یازیلی ادبیات دؤنمی باشلامیشدیر. تورک ادبیاتی نین ایلک اؤرنکلری ۶-جی یوز ایلدن قالیمیشدیر. تورکلر فرقلی کولتور دایره لرینه گیردیکلری اوچون هر دؤنم آیری- آیری ایقبالارلا یازیلی ادبیاتلارینی اورتایا قویموشلار. اسکى تورکلر داشلارین اوزرینه حک ائتدیکلری یازیلارلا تورک دیلی نین ایلک یازیلارینی بیزلره اولاشدیرمیشلار.

بو یازیتلار (کتیبه لر) ۶-جی یوز ایله یازیلسا دا، یازیلاری اینجه له دیگیمیزده تورک دیلی نین مکمل بیر خطابت دیلی و بو دیلین چوخ اسکى زامانلاردان بری وار اولدوغونو و گلیشمه (انکشاف) پروسه سینین تاماملایان بیر دیل اولدوغونو آنلاماقداییق.

اۋنملى اسكى تورك يازىتلار يازىنغان اورخون كىتەبەسى، كول تىگىن كىتەبەسى، بىلگە قاغان كىتەبەسى، تونيوكوك كىتەبەسى، يىنى سىنى كىتەبەلىرى، اويغور كىتەبەلىرى باشلىقلىرىنى داشىيىير.

۱- اورخون كىتەبەلىرى:

اورخون يازىتلار گۆك توركلردن قالما اثرلردىر. موغولىستانىن قوزنى سمتىندە اورخون چايىنىن يانيندا تاپىلان بو يازىتلار گۆك تورك اليقباسىلە يازىلمىشىدىر. بو كىتەبەلەر تارىخى و ادبى يۇندىن اولدوقچا اۋنملىدىر. بو يازىتلاردا «كول تىگىن كىتەبەسى»، «بىلگە قاغان كىتەبەسى» و «تونيوكوك كىتەبەسى» تارىخى و ادبى بىلگىلەر يۇنوندىن چوخ اۋنملىدىر.

تورك كىتەبەلىرىندىن اىلك دفعە «علاء الدين عطا ملك جوينى» نىن «تارىخ جهانگشا» اثرىندە بحث اندىلسە دە (اورخون، ۱۹۸۷: ۱۸) يازىتلار ۱۸ جى يوز ايلدە ايسونچ (سوند) وپنداشى «بوھان وون استرانبرگ» طرفىندىن بىلىم دونياسىنا تانىتىلمىشىدىر. ساواشدا روسلار اسير دوشن بو ضابطى سىبىريايا سورگون اندىلمىشىدىر. ۱۳ ايللىك سورگون حياتىندا بۇلگەدە توركولوۋى آراشدىرمالار يورومتوش و ۱۷۲۲ ايلىندە وطنىنە قايتىدىغىنىدا مشهور كىتابىنى چاپ انتدىرمىش و بىلىم دونياسىندا يىرىنى تاپمىشىدىر.^۱

يازىتلار انجاق ۱۸۹۳ ايلىندە تامسون طرفىندىن گونوموز توركجە سىنە چنورىلمىشىدىر.

۲- يىنى سىنى كىتەبەلىرى:

«يىنى سىنى» چايىنىن گونئىيىندە، «تووا» بۇلگە سىندە قىرقيزلار اعايد اولان يازىتلاردىر. بو يازىلار اورخون يازىتلار يازىنغان داھا اسكى دىر. گۆك تورك اليقباسى ايلە يازىلان كىتەبەلەرىن چوخو مزار داشلارى دىر (اورخون، ۱۹۸۷: ۴۱۵).

۳- اويغور كىتەبەلىرى:

اورخون يازىتلارنىن يانيندا «قارا بالاساغون» دا تاپىلان بو كىتەبەلەر اورخون اليقباسىلە يازىلمىشىدىر. يازىنىن چىنچەسى دە واردىر.

۴- تونيوكوك كىتەبەسى:

تونيوكوك بىر نىچە گۆك تورك حۇكىمدارىنىن مشهور وزىرى اولموشدور. اۋز آدىنا اىكى داش كىتەبە تىكدىرمىشىدىر. بو كىتەبە ادبى باخىمدان دگرلى اولدوغو قدر دە توركلەرىن تارىخى و سىياسى حياتلار يازىنغان، باشقا اولوسلار ايلە ايليشكىلەرىنى يانسىتىدىغى اوچون اۋنملى دىر.

^۱ استرانبرگ ، "Das Nord und Ostliche Teil von Europa und Asia" آدى اثرى بىلىم آمدلارنىن دقتىنى چكىمىشىدىر. بو اثرده مختلف تورك كىتەبەلىرىندىن سۇز آچمىش و حتى بو يازىتلارنى بعضى كوپلەرىنى دە وئرمىشىدىر.

۵- دیوان لغات الترك:

کاشغرلی محمودون ۱۰۷۴-۱۰۷۲ ایللیری آراسیندا یازدیغی آنسیکلوپدیک سۆزلوکدور. محمود کاشغرلی فرقلی تورک بویلاری آراسیندا گزه رک بو سۆزلویو حاضرلامیشدیر. بو کیتاب عربله تورکجهنی اؤیرتمک اوچون یازلمیش و چوخلو آتا سۆزو و سۆزلو ادبیاتی یازیا چئویرمیشدیر.

آذربایجان عاشیق ادبیاتی نین یازیلی قاینالاری ایسه جُنکَلر و مجموعهلردیر. بیر چوخ عاشیغین شعرى بو شکیلده قورونماقدادیر. بعضی عاشیقلار شعرلرینی دفترله یازاراق یئنی عاشیقلارا کؤچورموشلر (ساکا اوغلو، آلب تکین، ۲۲: ۲۰۰۰).

گونوموزده عاشیقلارین اثرلری ویدیو و کاست شکلیته بیر قاینق اولاراق بولونماقدادیر. عاشیقلار داستانلارینی، دئییشمه لرینی کاست و سی دی شکلینده یایمیشلار. بعضی عاشیقلار ایسه داستانلار و بایاتیلاری کیتاب شکلینده چیخارمیشلار.

عاشیق صنعتی نین انکشافی:

دده قورقود کیتابیندا قورقود آتا بیزه بیر اوزان تیپینی جانلاندیرماقدادیر. او ائلی نین بیلجیسی و غیبندن خبر وئرئی دیر. بوی بویلایب سؤی سؤیله یین آتا هرکس طرفیندن سایغی ایله قارشیلانماقدادیر.

کیتاب دده قورقود بویلا ریندان آچیقجا گؤرولور کی، اوغوز ائلی نین باشجیسی باییندر خان قام- شامان نسلیندندیر. اونون آتاسی قام غان قام خاقان دیر (قاسیملی ۱۱: ۲۰۰۳). اوزانلار تاریخ بویو هر زمان تورک بویلا ری آراسیندا اولموشلار.

عاشیق صنعتی فرقلی ساحلرده انکشافینی سوردورموشدور. اسلام کولتور دایره سینده اوزان تیپی نین عاشیقا دؤنوشمه سی میلی شعرلره بیرلیکده دینی موتیولی شعرلر اورتایا چیخماسینی دا برابرینده گتیرمیشدیر. عاشیقلارین اسلام کولتورونه، دینی موتیولره شعرلرینده یئر وئر دیگینی اُشاغیداکى عاشیق شعرینده گؤرمک مومکوندور. تبریز عاشیقلاریندان عاشیق یدالله دینی اینانجلارینی شعرلرده آچیقجا یانسیتماقدادیر.

احکم الحاکمین سن ای کان کرم،

یفتیش هارایما ای سبجان منیم.

اورگیم باغلا ییب درد ایله ورم،

یفتیش هارایما ای لامکان منیم.

کیمیم واردی کیمه گئدیم هارانا.

طبیب اولا مرحم سالا یارایا،

شاهلار شاهی^۱ اوزون یئتیش هارایا،
ونرگینن مرادیم شاه مردان منیم.

تعریفین اینله سم گلمز شماره،
دوشمنین اینده قالدیم آواره،
شیکلیریم ایله چاغیرام هارایا،
یئتیش هاراییمایا ای سبحان منیم.

شیکاری دستانی ص. ۱۱۷

عاشیق بو شعرینده اسلامی اینانچ و ایمانینا دایاناراق اللاهدان چتینلیکلری آشماق اوچون یاردیم دیله مکده دیر.

محرم قاسمیلی عاشیق صنعتی نین اوغوز تورکلری آراسیندا ایکی ساحه یه آپریلدیغینی و انکشاف ائتدیغینی بلیرتمیشدیر. بیرینجی قول صفوی دۆلتنی حاکمیتی آلتیندا، ایکنجی قول عثمانلی دۆلتنی حاکمیتی آلتیندا اولموشدور. هر ایکی دۆلتن مدنی و سیاسی گلیشیمی عاشیق صنعتینی ائتکیله میشدیر (قاسمیلی ۲۹۷: ۲۰۰۷).

شاه اسماعیل عاشیق کاراکتری نین اولماسی ایله یاناشی یازدیغی شعرلره عاشیق ادبیاتینی یئنیندن حرکتلندیرمیشدیر. اوزان و عاشیقلار شاه اسماعیل ساراییندا بؤیوک سایقی و حؤرمته گؤرمکده ایدیلر. حتی عاشیق ادبیاتیندا دیوانی شعر بیجیمی نین شاه اسماعیل ساراییندا باشلادیغی بیلینمکده دیر.

شاه اسماعیل خطایی شعرلریندن اؤرنکلر:

اول اول الالهین آدی سؤیله نیر،
جمله عبادتین باشیدیر توحید،
پیریم «شیخ صفی» دن بیزه قالمیشدیر،
صوفی قارداشلارین قانیدیر توحید.
هر کیم شیخ صفی نین امرینی توتماز،
یورولور بو یولدا منزله چاتماز،
غیری ملت اونا اعتبار ائتمز،
جمله عبادتین باشیدیر توحید.
توحید ایله بیتمز ایشلر بیتمیشدیر،
توحید ایله دونیا قرار آلمیشدیر،

^۱. شاهلار شاهی و شاه مردان : حضرت علی (ع)

توحید ایله طالب حقه یئتمیشدیر،
درمانسیز دردلرین درمانی توحید.

مری سیز، مصاحب سیز، دامن سیز،
اقراردان دؤنن یانار ایمانسیز،

یقین اخلاص ایله چاغیر گمانسیز،
«شیخ صفی»نین آرماغانیدیر توحید.

جان «خطایی» توحید دریا، دنیزدیر،
توحید ائتمه ینلر بیزیم نه میزدیر،

پیریم «شیخ صفی»دن سرمایه میزدیر،
اون ایکی امامین ارکانیدیر توحید ■

آشور آدا، بیر رؤیا آداسی!

● احمد خاتمی نیا^۱

اوپونجو صنیفدایدیم او زمانلار، و بندر تورکمنین سویوق و یاغیشلی قیشلاریندا آیاغمیمیزا گئیدیگیمیز چکمه لرله گئدیردیک مکتبه.

بیر معلیمیمیز وار ایدی بوتون معلیملردن فرقلی، آغ ساچلاری و ساققالی ایله، ضعیف و اینجه یاپیسی ایله و ساکین و سسیز داورانیشلاری ایله بیر ایریجالیغی وار ایدی باشقالاردان.

و باشقا بیر شئی داها واردی بو معلیمده. قیشدا خزر دنیزی دالغالی اولدوغوندا صنیفیمیز تعطیل اولاردی. دنیز دالغالاندیغی گون، ان سنوینجلی گونلریمیزی اوشاقلیق زمانیمیزدا. آرتیق معلیمیمیز گلیمیزی مکتبه و بیر گون اولسا بئله، کوچه لرده اوپون اویناماق داها دادلی گلیردی مکتبه گئتمکدن، سویوقدا صف باغلابیب بیرتیق پالتارلارلا مودورون تهدیدلرینی دینله مکدن!

نسیمی، آشور آدادان گلیردی، خزر دنیزی نین ایران قسیمینده تک اولان آدادان، بندر تورکمن ایسکلهسی نین اوچ کیلومتر اوزاقلیقیندان. و هر صباح، گلدیگینده ایلك اولراق، شال و پالتوسونو چیخاردار، اللرینی قیزیشدیرار، بیر نچه کره ده اؤسکور و درسه باشلاردی.

چوخ فرقلی بیر معلیم ایدی نسیمی. فارسجانی لهجه سیز و باشقا معلیملریمیزدن فرقلی دانیشاردی و اؤیرنجیلری ایله چوخ داها صمیمی ایدی.

ریاضی درس لریندن داها چوخ ادبیاتی سنوردی و ادبیات درسیمیزده، هونر درسیمیزده، ان بؤیوک تأثیری اولان معلیم نسیمی ایدی کسین.

^۱ مولیف، تورکمن اولماسینا رغماً مقاله سینی بؤیوک مهارتله آذربایجان تورکجه سیله قلمه المیشدیر.

سونرالار نسیمی بگ گلمه‌دی بیزیم صنیفه، معلیمیمیز دگیشدی و باشقا بیر معلیمله داوام انتدیک درسه و مکتبه و ایکی- اوچ ایل سونرا دا بیزیم مکتبدن گتدی نسیمی بگ، اما هارا گتدی، اونو دا بیلمه‌دیم.

آنجا اونون ائتکیسی هیچ بیر زامان گتمه‌دی عاغلیمدان.

سونرالار اؤیرندیم کی آغای نسیمی گۆچمن (مهاجیر) بیر آذربایجان تورکو ایمیش. اما هنج بیر زامان بیزیمله نه تورکم و نه ده آذربایجان تورکجه‌لریله دانیشمادی و بیز بیر فارس اولاراق تانیییردیک اونو. تورکمنلر اوشاقلیق زامانیمیزدا فارس‌لار و آذربایجان تورکلرینی «ولایت» دئییه تانیردیلر تورکم صحرادا، ۱۳۶۰-جی ایللرده. و او زامانلاردا بندر تورکمنده یاشایان «ولایت» لرین چوخو آذربایجان تورکلری ایدی.

بندر تورکمنده کی آذربایجان تورکلری ایکییه آیریلیر. بعضیلری روسلارین ایکنجی دنیا ساواشیندا آشور آدانی اشغال ائتدیگی و اورادا عسگری بیر مرکز قوردوغو زامان آذربایجان جمهوریتندن گلیمشیدیلر و بعضیلری ده ایرانین آذربایجان بؤلگه‌سیندن و گیلانین تالیش شهریندن کؤچن آذربایجانلیلار ایدیلر.

آذربایجان تورکلری مین اوچ یوز آلتیشلی ایللرده بندر تورکمنین %۱۰-۸ نفوسونا صاحب ایدیلر و شهرین یوزده دوخسانا یاخینی ایسه تورکمنلردی.

شهرده یاشایان آذربایجان تورکلری تورکمنجینی چوخ یاخشی انلار و دانیشار، اما تورکمنلرله فارسجا صحبت ائدردیلر. عمومی ایشلری ده شیلات، دمیر یوللاری و دولت ایشلرینده چالیشماق ایدی.

آشور آدادا بالیقچی تورکمنلر و اؤزونه ائو تیکدیرن، ایللرجه اورادا قالان و یئرلی اولاراق تانیان آذربایجان تورکلری واردی. بیر مکتب، جمعه مسجدی و ۵۰- یه یاخین ائو بیر کندی اولوشدورموشدو: آشور آدا کندی. نفوسونون چوخو ایسه آذربایجان تورکلریندن عبارت ایدی.

«آشور آدا» نین آدی ایرانین رسمی قاینقلاریندا «آشوراده» اولاراق گنجیر. بو آدانی تورک و ایران تاریخینده چوخ اسکی زامانلاردان بو یانا بؤیوک بیر رولو واردیر. تاریخی یازیلاردا بو ناحیه و بندر تورکم ساحیلینده کی آدالار آبسکون اولاراق آدلاندیریلیر. آبسکون خوارزمشاه سلسله‌سی نین «سون سلطانی اولان سلطان محمد خوارزمشاهین موغوللارا قارشو ساواش وئردیگی و حیاتی ایتیردیگی آدادیر.

آشور آدا تورکمنلر آراسیندا «آشیر آدا» و «مال آشیر» اولاراق دا آدلاندیریلیر. آشیر تورکمنلرین اسکی آدلاریندان بیریدیر. بعضی یئرلی تورکمنلر ایسه «مال آشیر» کلمه‌سی نین آنلامینی بئله اچیقلائییرلار: تورکمنلر اسکی زامانلاردان قاجارلار دؤنمی و سونراکی زامانلاردا دک، خوجا نفس و گوموش تپه‌دن مال و اینکلرینی اولتاتماق اوچون ساحیلدن بو آدایا گؤتورور و آشیرماق سؤزجووی ده تورکم دلیینده اولاشدیرماق، چاتدیرماق، گؤتورمک آنلامینا گلیر.

بندر تورکمنین ساحیلینده کی آدلارین آدی، ایلك اولاراق بهاء الدین کاتب-ین کیتابی «طبرستان تاریخی» نده گنجیر. بو کیتابدا خارجی گوجلرین بو آدلاری اشغال ائتمه سی ۲۷۹ (ه.ق) ایلی اولاراق قید ائدییلیر.

قاجارلار زامانیندا روسلار بو سلسله به یاردیم ائتمک باهانه سی ایله ایکی گمی عسگرله بو آدانی اشغال ائدرلر و یوز ایلدن چوخ بو آدانی ترک ائتمزلر.

روسلار بو آدانی تصرف ائتدیکن سونرا آشور آدادا عسکری، صحتی (ساغلیقلا ایلگیلی) و دینی بینالار قورورلار.

ایراندانکی بریتانیا قونسولو کاپیتان چارلز فرانسیس مکنزی او زمانلاردا یازدیغی کیتابدا «قاجار دولتی نین ان بؤیوک یانلیشی، ۱۸۱۳-حی ایلده ایرانین ساواش گمیلرینی خزر دنیزینده یئرلشدیرمه امتیازینی ایتمره سی و اوندان سونرا دا آشور آداسینی تورکمئله باسقی یاقماق باهانه سی ایله روسلار بوراخماسی دیر» دئییه یازیر.

۱۸۴۲-جی ایلده ایسه گوموش تپه و خوجا نفس تورکمئلی ایله آشور آدادانکی روس گوجلری آراسیندا قانلی بیر چاتیشما اولور و روسلار بونو بهانه ائدهرک بو آدا، بندر جز و استرآبادانکی عسکرلرینی آرتیریرلار.

بریتانیا اوچون اورتا آسیانی یالان درویش اولراق گزن و بو آدانی دا سیاحت ائندن مجار اصلیلی آراشدیرماجی آرمینیوس وامبری ۱۸۶۳-ده آشور آدانی بئله آچیقلایر: «بو آدا آسیانین ان گونئیینده کی روسلار عاید اولان نقطه دیر و ۲۵ ایلدن چوخدور کی کسین اولراق چارین (تزارین) الینه گئچمیشدیر.»

ادی گنچن یازار، بو آدانی آوروپادانکی کچیجک شهرله بنزه دیر و دئییر کی بو آدانی روسلار اداره ائدر و ایرانیلارین تجارت و گنچیشی اوچون روسلاردان اذن آلماسی گرکمکده دیر. آیریجا، وامبری آشور آداسی نین چوخ گؤزل کلیسایسیندان بحث ائدر و بو کلیسانین ساعات بورجونون اوزاق مسافهلردن ده گورولدویونو سؤیلر.

آشور آدا، ایکی ایری آدادان عیبارتدیر. بؤیوک آشور آدا (اورتا آشور آدا) و کچیجک آشور آدا. بو آدالار، آشور آدا یاریم آداسینی اولوشدورور. ایلین بعضی موسیملرینده بو آدالار ستل و سو باسقینی سونوجو بیر-بیریندن آیریلیر و بعضی موسیملرده ایسه بیرلشیر. آشور آدا یاریم آداسی نین اوزونلغو تقریباً ۶۰ کیلومتر دیر و بو زاماندا فارسلا رین آراسیندا میانکاله یاریم آداسی اولراق دا آدلاندیریلیر.

روسلار اول بؤیوک آشور آدادا (آدانین باتی بؤلومونده) یئرلشیرلر. بو ناحیه ده (بندر تورکمین تقریباً ۸ کیلومتر باتیسیندا) ایندی روسلاردان قالمیش قالالار قالدینتسی گؤرونور. سونرالار آدانین دوغو بؤلومو داها اؤنملی و استراتژیک بیر نقطه به گلیر و روسلار اورایا گئچرلر. خصوصاً ایکینجی دنیا ساواشیندا ایرانین گونئییندن قوزئیینه دمیر یولو یاپیلماسی و بندر تورکمئن شهری نین رضاشاه طرفیندن قورولماسی روسلار آچیسیندان ساواش ابزاری داشیماق اوچون چوخ اؤنملی دیر و بو اوزدن روسلار بندر تورکمئن داها یاخین اولماق اوچون کچیجک آشور آدایا داشینیرلار. کچیجک آشور آدا حاضرکی اوچکن قالا روسلارین ایکینجی دنیا ساواشیندان قالان میراثی دیر. بو قالاتین معمارسی دا تورکلره عاید دیر و بعضی یئرلی آداملار اونو تورکمئن و آذربایجانلی معمارلارین بینا ائتمه سینه اشارت ائدیرلر.

اعتماد السطنه آداداکی بوتون روسلارین جمعیتینی ۴۰۰ نفر و بو ۴۰۰ نفرین ده روس عسگر و دنیزجی، روس و تورکمن تاجیرلر اولاراق یازیر.

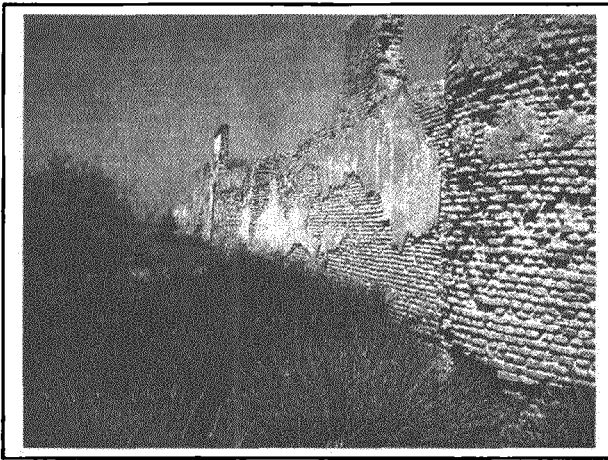
چارلز فرانسیس مکنزی ۱۸۵۷- ده روس لیچارف ایله آدایا گنדר و آشور آدانی بنله آنلاتیر:

«کلیسانین یاخینیندا بیر قبرستان وار و خاچلارین سایسی آشور آداداکی اولوملرین چوخ اولدوغونو گؤستمکده دیر. ۱۸۵۶- دا ۱۶ دنیزجی اولموش. من آشور آدایا گلدیگیمده توپلام ۱۳ عسگر، طبیب و قوموتان (فرمانده) آدادا یاشاماقدایدی و ۲۰ نفر ده باکی یا گنتمیشدی.

قاجارلار زامانیندا تورکمنلر ایکی طرفدن باسقی گؤرمکده دیرلر. بیر یاندان قاجارلار اونلاری گونئیدن قوزئیه تعقیب اندیرلر و باشقا طرفدن ده روسلار قوزئیدن تورکمن صحرا یا سالدیریرلر.

روسلارین تورکمن منطقه سینی اشغال آلتینا آلماسی تورکمنلرین ساواشلارینا یول آچیر.

۱۸۵۱- یین آوریل آییندا روسلار پاسکال بایرامینی توی توتدوغو زامان، تورکمنلرین یوموت ائلی نین جعفریای طایفاسی گوموش تپه و خوجا نفسدن گنجه یاریسی آدایا گلیر و متجاوز روسلار سالدیریر و روسلارین چوخونو اولدورور، یارالی بوراخیرلار یا دا اسیر آلیرلار.

تورکمنلرین بو جسارتی روسلاری چوخ قیزدیریر. ائله کی روسلار نئجه ساواش گمییسی ایله تورکمن صحرا ساحیلینی توپ گولله سینه توتورلار. بریتانیا ائلچیسینی خانیمی «لیدی شیل» بو واقعه نی بنله قلمه آلیر:

«آشور آداسیندا روسلار بیر دنیز مرکزی بینا ائتمیش و اوراداکی امکاملارلا خزر دنیزینی بحریه قوموتانینی

تأمین اندرلر... پاسکال بایرامیندا، روسلارین لنت اوروجو (روزه لنت) سونو بایرامیندا شراب ایچمکله مشغول اولورکن، تورکمنلر گمیلری ایله آشور آداسینا گلیر و روسلار سالدیریر. روسلار ائله سرخوش کی تورکمنلرین اؤنونده دایانا بیلیرلر. بو سالدیری نین سونوندا روسلاردان بعضیلری اولدورولور، بعضیلری یارالانیر و ۱۵-۱۰ روس قادین و کیشی ده اسیر آلینیر. چوخ ماراقلی حادئه، روس گمیلری نین بو واقعه یه جوابی دیر. چونکی، روسلار بوتون گمیلرینی ساحیله گتیرر و توپ لوله لرینی ساحیله توتار و هدف لرینی بللی

ائتمه دن، ساواشچی تورکمنلری هدف آلمادان، بوتون ساحیلی آتسه توتارلار و ساحیلده کی هر شئی تخریب ائدرلر.

ائله کی ایرانلیلار روس گمیلرینی ده روس عسگرلری کیمی چوخ شراب ایچمکدن سرخوش اولموش دئییه دوشونورلر!»

تورکمنلر نچه دفعه داها روسلارلا ساواشیرلار و هر ایکی طرف ده تلفات وئریر.

بو ساواشلارین علتی ده روسلارین تورکمن تورپاقلارینی اشغال ائتمک، تورکمنلردن مالیات و عسگر الماق، تورکمن کؤچمنلرین، کؤچلرینه مانع اولماق و تورکمنلرین تورپاق حدودونو دگیشدیرمک اوچون اولموشدور.

ایران دیش (خاریجی) ایشلری وزارتخاناسی نین روس اداره سی ۱۳۳۵- هجری قمری نین رجب آیی نین ۶- سیندا بیر مکتوبلا تورکمنلرین مال وارلیقلارینی اوغورلا دیقلارینا گؤره روسلارلا اعتراض ائدر:

روس سفارتخاناسینا

«گلن راپورا گؤره بهیه دؤلتینیزین، تورکمنلری یندی یکن (مغلوب ائتدیکن) سونرا اونلارین مال، مواشی، اسباب البیت و حتی الاچیققلارینی دا آلمیش و چوخونو روسیه به گؤتورموش و قالاتینی دا روس عسگرلرینه وئریمیش. تورکمنلرین ۱۵ ایله ۴۰-۳۰ مین آراسی دوه سی آلمیش. تورکمن طایفالاری نین تامامی امور جاریسی اله آلمیش و خودسرانه بیر ایکی ائل بگی بلیرلنمیش...

سریعا تورکمنلرین جبراً الیندن آلینان اموال، احشام، اسباب و اثاثیه سی نین عودت ائدیلمه سی و بئله اقداملارین یا بیلماماسی بیزیم ایستگیمیزدیر.»

اما روسلار تورکمنلره دشمنلیگینی داوام ائتدیرر و ایکی طرفین ساواشی دا روسلارین بو آدانی ترک ائتمه سینهدک داوام ائدر.

سونوندا روسلار ۱۴ ژانویه ۱۹۱۸ و ۲۶ ژوئن ۱۹۱۹ ایلرینده رسمی اولاراق آشور آداسی نین ایرانا متعلق اولدوغونو تصدیق ائدر و ۲۶ فوریه ۱۹۲۰-ده ایران - شوروی دوستلوق عهدنامه سینده آشورا آدانین اشغالیندان منصرف اولدوققلارینی آچیققلار.

اما ایکینجی دونیا ساواشی نین سونونا قدر روسلار بو آدانی ترک ائتمزلر و ایکینجی دونیا ساواشی نین سونوندا روسلار ۱۱۰ ایل اشغالدان سونرا آدانی سونونا قدر ترک ائدرلر و اؤز اؤلکه لرینه دؤنرلر.

ایندی آشور آدا تورکمن صحرانین ان گؤزل یئرلریندن بیریدیر؛ ساکین و سس سیز ساحیلی ایله، وحشی بیتکیلی ایله، موهاجیر قوشلاری ایله و دونیانین ان اؤنملی خاویار مرکزی ایله.

۱۳۷۰- لی ایلدره آشور آدا ستل فلاکتینه اوغرا، آشور آاداکی آذربایجان تورکلری آدادان چیخار و بندر تورکمنین شهرک آشوراده آدینداکی منطقه سینده یئنئ بیر یاشامی باشلارلار.

بعضی آذربایجان تورکلری ایسه هنوز آشور آداداکی ساکین و گۆزل یاشاملارینی اونوتمامیش و اگر یای ایلاریندا بندر تورکمنه گئدرسه نیز اونلارین قاییقلاری ایله بو شهرین اسکله سیندن آشور آدایا گئده بیلر سینیز.

آغای نسیمی، اوچونجو صنیف معلیمی سونرالار هنج گۆرمه دیم. اما یئنه ده، هر زامان بندر تۆرکمن ساحیلیندن گونشین آشور آدانین آرخاسیندا باتیمینی گۆررسم، اونو خاطرلارام و بۆیوک بیر گنجمیشی اولان آشور آداسینی بوتون گۆزلیگی ایله خیالیمدا جانلاندیرارام ■

قایناقلار:

- بهلر، سفرنامه بهلر، به کوشش خداپرست، توس، ۱۳۵۶.
- سارلی، آراز محمد، تاریخ ترکمنستان، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت خارجه، ۱۳۷۳.
- شمیم، علی اصغر، ایران در دوره قاجار، ۱۳۴۲.
- شیل، خاطرات لیدی شیل، حسین ابوترابیان، نشر نو، ۱۳۶۹.
- فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور (جلد ۲۹): شاهرود (گرگان)، اداره جغرافیایی ارتش، ۱۳۶۷.
- کاتب، بهاءالدین محمد، تاریخ تبرستان، به تصحیح عباس اقبال، ج ۱، به اهتمام محمد رمضان.
- مکنزی، چارلز فرانسیس، سفرنامه شمال، منصوره اتحادیه، نشر گستره، ۱۳۵۹.
- وامبری، آرمینیوس، سیاحت درویشی دروغین، فتحعلی خواجه نوریان، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
- خاتمی نیا، احمد، طرح مرمت و احیاء قلعه تاریخی روسها در جزیره آشوراده، دانشکده میراث فرهنگی تهران، ۱۳۸۵.

نگاهی به تاریخچه ادبیات داستانی در آذربایجان

● عارف امراه اوغلو^۱

● مترجم: سعید احمدزاده اردبیلی

قرن بیستم آذربایجان را رویدادهای اوایل قرن نوزدهم رقم زد. دو جنگ ایران و روس (۱۸۲۸-۱۸۲۶ و ۱۸۱۳-۱۸۰۴) به عقد معاهده‌هایی بین ایران و روسیه منتج شد. عهدنامه‌ی گلستان (۱۸۱۳) و عهدنامه‌ی ترکمن چای (۱۸۲۸) که خان‌نشین‌های آذربایجان را بین آن دو ملت تقسیم کرد و آذربایجان شمالی و جنوبی را به وجود آورد.

تأثیر جدید

برای ما که در ناحیه‌ی شمالی تحت سلطه‌ی روسیه (در حال حاضر جمهوری آذربایجان) زندگی می‌کنیم، مبداء تاریخی جدیدی را مشخص کرد که از لحاظ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی بر ما تأثیر گذاشت و به طور قابل ملاحظه‌ای به تقابل با تأثیرات اسلامی هزاره‌ی پیشین پرداخت. ارتباط گسترده با علم و فرهنگ اروپا سبب به وجود آمدن اولین رسانه‌ی ملی، تئاتر و مدارس سکولار (غیردینی) شد. ادبیات بطور گسترده‌ای توسعه یافت و ژانرها و فرم‌های جدید به وجود آمد. پیش از این دوره، آذربایجانی‌ها هیچ تفاوتی بین هویت ملی و مذهبی‌شان قابل نبودند. وقتی پرسیده می‌شد: «ملیت شما چیست؟» جواب همیشه این بود: «مسلمان». با این تأثیرات جدید یک هوشیاری تازه‌ی ملی به وجود آمد. حتی در طی دوره‌های تسلط، ادبیات بود که ملت را قادر به تشخیص مشخصه‌های خود کرد. بعدها، ادبیات به تنظیم یک ایدئولوژی ملی کمک کرد. اگر ما تحت شرایط دیگری غیر از حکومت روسیه و بعد اتحاد شوروی زندگی می‌کردیم، این ایده‌آل‌ها در سطح ایالت امکان تحقق می‌یافت.

^۱ دبیر اتحادیه نویسندگان آذربایجان

از نظر تاریخی، آذربایجانی‌ها همیشه به کلام عشق ورزیده‌اند و شاعران و نویسندگانشان را بیشتر به عنوان فلاسفه و متفکرین محترم شمرده‌اند. اما طی این دو قرن اخیر، به واسطه‌ی ادبیات بود که آذربایجانی‌ها ایده‌آل‌هایشان را برای آزادی و امیدهایشان را برای یک دولت مستقل جمع‌بندی کردند. مساله‌ی هویت ملی و نقشی که ادبیات در شکل‌گیری آن ایفا می‌کند چیزی شبیه این ضرب‌المثل معروف است: «اول مرغ بود یا تخم مرغ؟» هر کدام آفرینش دیگری را تحت تأثیر قرار می‌دهد. گفته می‌شود که تاریخ قرن نوزدهم فرانسه توسط بالزاک نویسنده آفریده شد. چیز مشابهی می‌تواند درباره‌ی نویسندگان و شاعران آذربایجان گفته شود، که تأثیر خیلی زیادی بر تاریخ آذربایجان طی قرن بیستم داشته‌اند.

سبک ویژه‌ی انسانی

دو گرایش در ادبیات، خود را در آغاز قرن بیستم آشکار ساختند. نویسندگان، روزنامه نگاران و شاعران بر اهمیت تحصیلات و علم تأکید کردند. آنها در همان زمان، باتکلیفی‌های اخلاقی وابسته به عذاب انسانی را امتحان کردند.

چنین نویسندگانی شامل میرزا علی اکبر صابر، جلیل محمدقلی‌زاده، عبدالرحیم حق‌وردی‌اف، یوسف وزیر چمن زمین‌لی، محمد هادی و حسین جاوید می‌شوند. مثال‌های اختصاصی شامل «نامه‌ای که نرسید» نوشته‌ی عبدالله شایق و «در قلمرو نفت و میلیون‌ها» نوشته‌ی ابراهیم موسی‌بیگوف می‌شود. هر دو اثر به سختی‌های فراوان زندگی آنهایی که در صنعت نفت کار می‌کنند اشاره کرد و این حقیقت که «طلای سیاه» همیشه شادی به همراه نمی‌آورد. همین در اثر حسین جاوید «گفتگوی شفیه و مسعود» هم صحت دارد.

در آغاز قرن بیستم، آذربایجان بار روانی زیاد دو تکیه کلام را حس کرد. مثل گرجستان و ارمنستان، آذربایجان هم تحت ستم روسیه‌ی تزاری بود. اما آنجا گرفتاری اضافه‌ای هم وجود داشت، آذربایجان از لحاظ سنتی مسلمان بود و آن حقیقت به تنهایی آن را از همبستگی مسیحی منطقه و تسلط قدرت روسیه محروم می‌کرد. بنابراین آذربایجانی‌ها حتی زیان و تبعیض بیشتری را تحمل کردند. لازم به توضیح است. دانشگاه Kazan در روسیه برای آموزش به ترک‌های مسلمان منطقه تأسیس شده بود.

اگر چه، آموزشگاه سیاست آموزش زبان روسی در پایین‌ترین سطح ممکن را داشت که در نتیجه دانشجویانی که موفق به فارغ‌التحصیلی می‌شدند فهم اندکی از زبان نسبت به اکثر روستاییان بی‌سواد روسیه داشته باشند. این دانشجویان شدیداً در وضعیت نامساعدی قرار داشتند و از بی‌کفایتی‌هایشان احساس شرم و پریشانی می‌کردند.

شاعر بزرگ ترک و شخصیت سیاسی قرن یازدهم، یوسف بالاساگونلو، یکبار نوشت: «جهل مادر تمام بدی‌هاست». جلیل محمدقلی‌زاده (۱۸۶۶-۱۹۳۲) که سردبیر نشریه‌ی طنز سیاسی-اجتماعی با نفوذ ملانصرالدین شد، در خاطراتش نوشته: «اولین باری که چشمانم را به دیدن دنیا گشودم، فقط تاریکی

دیدم». صابر (۱۹۱۱-۱۸۶۲) شاعر و مقاله‌نویس همان نشریه، درد و مشکلات جامعه را با استفاده از اسم مستعار «گریان - خندان» شرح می‌داد. او عمیقاً از دیدن شرایط اطرافش رنج می‌برد.

این نویسندگان، به اضافه‌ی احمد آقا اوغلو و علی حسین‌زاده، صحنه را برای تأسیس جمهوری دموکراتیک آذربایجان در ۱۹۱۸ چیدند. در آن زمان، نمادهای ملی مانند پرچم، ارتش ملی و سرود ملی موضوعات مهمی برای نویسندگان و شاعرانی مانند احمد جواد شد که اولین سرود ملی آذربایجان را نوشت. اما لذت استقلال زیاد طول نکشید.

تنها مدت کوتاهی پس از ۲۳ ماه، در ۲۸ آوریل ۱۹۲۰، بولشویک‌ها حمله کرده و باکو را اشغال کردند. آنها با وعده‌های فریبنده آمدند، اما هدف ابتدایی‌شان نجات امپراتوری روسیه از مرگ بود. بولشویک‌ها در صدد تخریب عقلانیت بالقوه‌ی ملت بودند. آنها تصمیم به پاکسازی روشنفکرانی گرفته بودند که برای حفظ هویت ملی و استقلال مبارزه می‌کردند.

حقیقت این است که رسوایی سرکوبی که به استالین در ۱۹۳۷ اطلاق می‌شود واقعاً از ۱۹۲۰ آغاز شد. اگر در آن زمان تدبیر درستی اندیشیده می‌شد، این مرگ بود که در مقابل امپراتوری بولشویک زانو می‌زد. بولشویک با دو رویکرد به نابودی پایه‌ی عقلانیت ملت پرداختند. اول اینکه آنها تلاش در خلق روشنفکرانی خارج از قشر کارگران و روستاییان داشتند. دوم اینکه آنها تلاش کردند که از این شبه روشنفکران «بلندگویی» برای تبلیغات خود بسازند. آنها زبان قابل توجهی وارد آوردند. اعضاء «شبه روشنفکر» دشمنان واقعی روشنفکران اصیل شدند. بعنوان مثال به مجله‌ی «ملا نصرالدین» (۱۹۰۶-۱۹۳۱) که بسیار پیشرو و تأثیرگذار بوده است در سالهایی که به استقلال ملی منتج شد (۱۹۱۸)، لکه‌ی بدنامی «ملحد» زده شد و سردبیرش مجبور به سوزاندن دست نوشته‌هایش شد. در این راه، بولشویک‌ها سیاست خود را در «شکستن قلم‌ها» انجام دادند. بولشویک‌ها یک دستوالعمل برای ادبیات و هنر داشتند:

ستایش و ترویج ایدئولوژی حزب و تجلیل از نظام شوروی. با این روش پاکسازی هوشیاری و هویت ملی، تاریخ ملت بد جلوه داده شد. روسیه «زندانیان ملت‌ها» کشوری شده بود که از مردم دوران باستان نگهداری می‌کرد، آنهایی که از کودکی مثل برده‌ها در اختیار اربابان خود بودند. کلمه‌ها به خاطر بار سیاسی و ایدئولوژیکی‌شان با ارزش می‌شدند نه به خاطر مزیت ادبی یا فرهنگی‌شان. نویسندگان شوروی مجبور به تجلیل از انقلاب کبیر سوسیالیستی اکتبر (۱۹۱۷) «رهبر کبیر طبقه‌ی کارگر» (لنین) و «پدر ملت‌ها» (استالین) بودند.

داستان این که چه طور یکی از گماشتگان حزب حسین جاوید نویسنده (۱۸۸۲-۱۹۴۴) را به دفتر خود فرا می‌خواند و از او می‌پرسد که چرا درباره‌ی تراکتورها و کمباین‌ها نمی‌نویسد گفته شده است. جاوید این طور جواب می‌دهد که چرا یک چنین عکس‌هایی بر دیوار دفتر همین گماشته آویزان نشده است. جاوید بعدها به اردوگاه سبیری فرستاده شد جایی که شش سال بعد همانجا مرد. نویسندگان علاقه‌مند شدند به اینکه ادبیات ربطی به رنج‌ها، شادی‌ها و مشکلات انسانی ندارد. در عوض، انسان شوروی، معلم شوروی، دکتر

شوروی و سرباز شوروی بود که موضوعات دستور شده بودند. قصور از نوشتن درباره‌ی ایده‌آلیسم شوروی سرپیچی و نافرمانی فرض می‌شد.

رسول رضا، در یکی از شعرهایش این وضعیت را توصیف می‌کند: گوساله‌ای در یکی از مزارع جمعی مریض می‌شود. زن شیر فروش که دختر مریضش را در خانه گذاشته است، چند روزی خودش را وقف پرستاری از گوساله می‌کند. گوساله بهبودی‌اش را بدست می‌آورد، ولی نمی‌دانیم چه به سرِ بچه آمده است.

سرکوبی بزرگ - ۱۹۳۷

نظام شوروی مصوبه‌ای صادر کرد که مربوط میشد به آنهایی که نمی‌توانستند خود را با جامعه‌ای وفق دهند که گوساله را بر وجود انسانی ترجیح داده است، جامعه‌ای که در آن مردم باید بدون تاریخ و بدون حافظه‌ی تاریخی زندگی می‌کردند. اساساً آن مصوبه برای نابود کردن هر چیز شکست‌ناپذیر بود. بنابراین توقف جنبش سرکوبی که در ۱۹۳۸ - ۱۹۳۷ به راه افتاده بود را ناممکن کرد. در سرتاسر اتحاد شوروی، بین ۵/۴۰۵ میلیون نفر دستگیر شدند. قریب یک میلیون آنها دچار مجازات مرگ شدند، دیگران، تقریباً تمام موارد، به زندانها یا اردوگاه‌های کار اجباری فرستاده شدند که از آنجا هم تعداد انگشت‌شماری بازگشتند. در آذربایجان، نویسندگانی چون حسین جاوید، احمد جواد، میکایل مشفق و یوسف وزیر چمن‌زمینلی به خاطر وفاداری به عقاید ملی‌شان قربانی شدند.

سرکوبی و ترس جامعه را فلج کرد و تیرگی عمیقی را بوجود آورد. اما تمام آنهایی که به عقاید شخصی‌شان وفادار بودند نابود شدند. این حقیقت که بعضی از نویسندگان ننوشتند ابدأ به این معنا نیست که آنها در خدمت ایدئولوژی دوران بودند. آنها به سادگی از نوشتن امتناع کردند. چرا که نمی‌خواستند زندگی‌هایشان را به مخاطره ببیندازند. آنها دریافتند که تهدیدها واقعی است، بنابراین سکوت کردند، از نوکری سیستم امتناع کرده و در وضع موجود زندگی کردند.

جنگ جهانی دوم

بیشتر ادبیات آذربایجان که به جنگ جهانی دوم مرتبط می‌شود شبیه ادبیات دیگر جمهوری‌ها پر از ستایش و تبلیغات بود. اگر چه از زمانی که جنگ سرچشمه‌ی درد، مرگ و اندوه شد، نویسندگان و شاعران توانستند به این فاجعه تعابیر فلسفی بدهند. آنها توانستند تغییراتی را که جنگ در روانشناسی و اخلاقیات نوع بشر بوجود آورد، تجزیه و تحلیل کنند. مثال‌های واضح شامل «درخت پسته» نوشته‌ی مقصود ابراهیم بی‌اف «بازی بچه‌های ۱۹۴۶» نوشته‌ی یوسف صمد اوغلو و «مادر به پیری رسیده است» نوشته‌ی آلکای ممداف می‌شود. در همان زمان، آثار متعددی هم بودند که تنفر از دشمن را بیان می‌کردند و دلیری و شجاعت ارتش شوروی را می‌ستودند.

انعطاف خروشچف

پس از مرگ استالین (۱۹۵۳) خروشچف به قدرت رسید (۶۴-۱۹۵۸) و رژیم تا حدودی ملایم شد، نسبتاً قابل سخن گفتن. در اواخر دهه‌ی ۱۹۵۰ و اوایل دهه‌ی ۱۹۶۰ ادبیات، کوشش به انجام مأموریت حقیقی خود کرد. هنر کلام، تمرکز خود را رو به انسانیت گرداند. نویسندگان این دوره شامل صمد وورغون، سلیمان رحیم‌اف، میرزا ابراهیم‌اف، رسول رضا، نگار رفیع‌بی، الیاس افندی‌یف، مهدی حسین، سلیمان رستم و بالاش آذر اوغلو می‌شود. نسل بعدی هم این الگو را ادامه دادند و شامل بختیار وهاب‌زاده، نبی خرزئی، اسماعیل شیخلی، عیسی حسین‌اف، قابیل، ممد آراز، خلیل رضا، فیکرت قوجا، نریمان حسن‌زاده، جابر نوروز، علی کریم، حسین عباس‌زاده، صابر احمدلی، آنا، ائلچین، اکرم ایلیسلی، مولود سلیمانلی و برادران صمد اوغلو (یوسف و واقف) می‌شوند.

در طی این «ترمش» ادبیات آذربایجانی در جهات جدید گسترش یافت. شعر «رنگ‌ها»ی رسول رضا نمونه‌ای از تغزل فلسفی شد. شعر «گلستان» بختیار وهاب‌زاده دل‌تنگی تقسیم آذربایجان بین دو کشور را اظهار و بر هوشیاری ملی در این جریحه‌تیز کرد. «کور دیوانه»ی اسماعیل شیخلی ملت را به یاد عظمت تاریخی‌اش می‌انداخت، که به فراموشی محکوم شده است. بیشتر و بیشتر ادبیات شروع به هویت بخشیدن به انسانیت در وجود انسان کرد، با توضیح این اطمینان که زیبایی می‌تواند جهان را نجات دهد. نویسندگان بیشتری توانستند تصدیق کنند چیزی را که شاعر رسول رضا گفته بود: «من خوشحالم که قادر به فکر کردن هستم». این پیروزی بزرگ کلام بود. نویسندگان دهه‌ی هزار و نهمصد و شصت تغییرات اساسی در جامعه و حوزه‌ی ادبیات بوجود آوردند. این یاغی‌ها علیه جبر، یکنواختی تیره و افترای اخلاقی و ملی مبارزه کردند.

مثال‌ها شامل آثاری مثل «قلب سوزان» (عیسی حسین‌اف)، «شانی در دامنه»، «تئاتر سبز» (صابر احمدلی)، «بندرگاه سفید»، «قصه‌ی شاه خوب»، «آنا»، «اولین عشق بالاداداش»، «حکم اعدام» (ائلچین)، «مردم و درختان»، «جنگل‌های سواحل کور» (اکرم ایلیسلی)، «روز کیفر» (یوسف صمد اوغلو) و «آسیاب» (مولود سلیمانلی) می‌شوند.

نویسندگان دیگر با تکیه بر ارزش‌های انسانی و ملی به پیروی پرداختند. آنها شامل چنگیز حسین‌اف، رستم و مقصود ابراهیم‌اف، آفاق مسعود، علی کریم، فیکرت قوجا، ممد آراز، خلیل رضا، صابر رستم خانلی، ممد اسماعیل، اثیواز بورچالی، نصرت کسه‌منلی، واقف صمد اوغلو، چنگیز علی اوغلو، رامیز روشن و واقف بایاتلی اونار می‌شوند.

نشریه‌ی «قوبوستان» که در این دوره منتشر می‌شد نه تنها مجموعه‌ای از قطعات ادبی مورد انتظار بلکه سرچشمه‌ی تجدید هوشیاری ملی هم بود. آن نشریه اجازه‌ی ظهور یک ادبیات جدید را داده و مفری را برای گسترش فعالیت سیاسی فراهم آورد. ادبیاتی که ما بین دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۸۰ آفریده شد، نقش بزرگی در زندگی مردم بازی کرد، از جمله در آزادسازی توده از بردگی و قادر ساختن آنها به شروع تفکر

مستقل. با وجود این حقیقت که آذربایجانی‌ها تحت سلطه‌ی رژیم خود کامه زندگی می‌کردند اما کلام، سرچشمه‌ی نور، آرامش و اطمینان شد. راهی که آذربایجانی‌ها برای رسیدن به استقلال پیمودند پرمشقت بود. جنگ با ارمنستان (۱۹۸۸)، فاجعه‌ی ژانویه‌ی سیاه (۱۹۹۰) و Khojali Genocide (۱۹۹۲- نسل‌کشی خوجالی) همگی با خون بر حافظه و روان ملت نوشته شده‌اند.

اگر چه قابل ملاحظه بود که این ادبیات ملی درصدد بیدار کردن تنفر علیه مردمی (روسها و ارمنی‌ها) که این فجایع را تحمیل کردند نبود بلکه صرفاً به ذکر وقایع پرداخت و بیشتر بر فاجعه شرایط تمرکز کرد.

عصر جدید

یک ملت در حقیقت بازتاب ادبیات آن است. اگر قرن بیستم هیچ چیز به ما یاد ندهد زمانی که هماهنگی بین مردم و ادبیات شکسته شده است، شوونیسم و شکاکیت و لاقیدی شروع می‌شود.

ادبیات قرن بیستم آذربایجان به حفظ والاترین ایده‌آل‌های ملت آذربایجان - بشر دوستی، خرد، مهمان نوازی، سخاوت، عشق به استقلال و صلح- کمک کرده است. همه‌ی این‌ها تحت شرایطی که ما در آن زندگی کرده‌ایم - که کار بزرگ مهمی است - نشان می‌دهد که کلام، علی‌رغم تمام موانع و کوشش‌ها برای مخالفت، به راستی قادر به نجات دنیای کوچک ما از ویرانی است. چنان که بر طرز فکر مردم آذربایجان تأمل کنیم، واضح است که آغاز قرن بیستم تفاوت چندانی با قرن نوزدهم نداشته بخاطر تحت استعمار روسیه بودن. اگر چه امروز در آستانه‌ی قرن بیست و یکم، ما حس می‌کنیم که زمان تغییر کرده است. این یک روز نو و یک هزاره‌ی جدید است. یک ادبیات جدید دارد پدیدار می‌شود. یک طرز فکر جدید در ملت نفوذ کرده است. مردم می‌خواهند آزادی تازه به دست آورده‌شان را حفظ کنند. من معتقدم که این استحاله لازم است، در بخش بزرگی، بنا بر شور و شوق نویسندگان این قرن که قدرت کلام را فهمیده‌اند ■

باش ساغلیغی

عزیز و حورمتلی دوست و همکاریمیز

ابراهیم رفر ف جنابلاری

مؤحترم آتانیز جناب رحیم رفر فین وفاتی موناسیبتی
ایله سیزه بو آغیر ایتگینی باش ساغلیغی وئیر، اولو
تانری دان او عزیز اینسانین روحونا رحمت و باغیش
دیله، قالان عزیزلره خصوصاً جنابینیزا صبر و دؤزوم و
ساغلام عؤمور دیله ییرم.

وارلیق یازیچیلاری طرفیندن

دوکتور جواد هیئت

AZERBAJCAN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA ZAMAN

• GÜLNARE ALİYEVA

Fiilin zaman kategorisi objektif zamanın yansıması olup eylemin anlatılan zamana veya zaman ilişkilerinin temeli olarak alınmış her hangi diğer anlatma zamanına ilişkisinin belirtisidir. Türk dillerinde fiilin zaman kategorisi olabilince geniş, ilginç ve karışık anlayıştır. Türk dillerinin sayısının çokluğu, zaman biçimlerinin çeşitliliği, her bir Türk dilinin kendine özgün gelişim tarihi, doğal olarak, benzer özelliklerle beraber, bazı farklı özelliklere de sahiptir. Türkolojide zamanlar sayı açısından çeşitlidir. Biz her kes tarafından kabul edilen 3 zaman – şimdiki, geçmiş ve gelecek zaman biçimlerinin formal belirtilerini anlatacağız.

Her saniye içinde bir saniye önceki gelecek zaman şimdiki zamana, bir saniye önceki şimdiki zamansa geçmiş zamana dönüşüyor. İnsan düşüncesinde şimdiki zaman ve gelecek zamanın belirlenmesi için kriter rolünü oynadığı için “şimdiki zaman anlayışı yoksa, geçmiş ve gelecek zaman anlayışı da olamaz” fikri objektif zamanın algılanmasında bir aksiyom gibi kabul olunmalıdır (1, 11).

Aynı dil grubuna girmesine rağmen Oğuz grubu Türk dillerinde şimdiki zamanı yapmaya hizmet eden ekler bir birinden tamam farklıdır. Oğuz grubu Türk dillerinden olan Azerbaycan ve Türk dillerinde fiilin şimdiki zamanı çeşitli morfoloji belirtiler kabul etmekle şekillenir. Şöyle ki, Azerbaycan dilindeki *-ir, -ir, -ur, -ür* Türk dilinde *-yor* ekleri fiilin şimdiki zamanını yapar: yazıram, yazırsan, yazır (Azerbaycanca); okuyorum, okuyorsun, okuyor (Türkçe).

Tüm Türk dillerinde olduğu gibi Azerbaycan ve Türk dillerinde de tüm zamanların olumsuzu *-ma, -me* eki aracılığıyla yapılır. Çağdaş Azerbaycan dilinde şimdiki zamanın olumsuzu iki şekildedir:

yazmayıram - yazmıram, gülmeyirem – gülmürem ve s. Fiile olumsuzluk ekinden sonra zaman eki ekledikde iki vokalin yan yana kullanılmaması için *-ma, -me* ekinin vokali düşer.

Çağdaş Azerbaycan dilinde şimdiki zamanı yapan *-ır, -ir, -ur, -ür* eki ve kesin olmayan gelecek zaman yapan *-ar, -er* eki çağdaş Türk dilinin ağızlarında geniş zaman yapar. Fakat Türk dilinin ağızlarına göz atarsak, *-yor* eki dışında şimdiki zamanın çok değişik varyantlarına rastlarız. Azerbaycan yazı dilinde *-ır, -ir, -ur, -ür* şimdiki zaman eki Türk dilinin ağızlarında şimdiki zaman eki gibi çok yaygındır. Van İli ve yöresinde *-i, -ir, -iri*; Gaziantep, Malatya, Elazığ vilayetleri ağızlarında *-iy* zaman ekleri kullanılır. Örneğin:

Mekdübün alam da sürem üzüme

Dünya mahı görünmiy gözüme

Anası hemen goşi siyah atın guyrugunnan bi gel alıp getiri; Bi gün patşah hanım sultana diyir (Caferoglu)

-ı, -i, -u, -ü eklerinin şimdiki zaman yerine kullanımına Azerbaycan dilinin ağız ve lehçelerinde de rastlıyoruz. *-ı, -i, -u, -ü* ekleri lehçelerimizde şimdiki zamanı belirtmekle beraber, bazen kesin olmayan yerine de kullanılır.

Türk ağızlarında gözlenilen *-ıy* ve *-iri* ekleri Güney Azerbaycan ağızlarında da kullanılır.

Azerbaycan dilinin batı grubu ağız ve lehçelerinde şimdiki zaman *-er, -or, -ör* şeklinde kendisini belirtiyor. Bu şekli Türk dilinin Kars göçebelere de kullanmaktalar. İlginçtir ki, bu ek Bulgar grubu Türk dillerinden olan Başkurt yazı dilinde de gözlenmektedir. Fakat bu dilde şimdiki zaman değil, gelecek zaman yapmaya hizmet eder.

Azerbaycan dilinin Guba ağızı şimdiki zaman şeklini yapmak için *-adu, -edü* eki kullanılır. Örneğin, aladu, geledü ve s. Bildiğimiz gibi, şimdiki zamanın bu şekli Kıpçak grubu Türk dilleri için özeldir.

Çağdaş Azerbaycan ve Türk dillerinde fiilin karışık şekillerinde de geçmiş zaman şekli gibi sunma durumları olmuştur. Dilciler arasında bu fikir ayrılığı bugün de devam etmektedir.

-Dı, -di, -du, -dü ekleri geçmiş zaman denilebilir ki, bütün Türk dillerinde gözlenilir. *-Dı, -di, -du, -dü* ekli zaman şekli Azerbaycan dilinde şuhudi geçmiş zaman, Türk dilindeyse görülen geçmiş zaman adlanır. Çağdaş Türk dilinde sonu tonlu konsonantla biten fiillere *-dı, -di,*

-du, -dū, tonsuz konsonantlarla biten fiillerle **-ti, -ti, -tu, -tū** ekleri eklenir. Bu özellik Türk dilinden başka Gagavuz, Şor, Tofalar dilinde de vardır. Hem **-di,** hem de **-ti** eklerinin aynı zamanda çeşitli fonetik varyantlarla kullanılması Karakalpak, Kumuk, Hakas, Kazak, Karaim, Sarı Uygur dillerinde yaygındır. **-Dı, -di, -du, -dū** ekleri bazen diftong şeklinde ortaya çıkar; örneğin, aldınız – alduuz, gördünüz – gördüüz, bildiniz – bildiiz ve s. bu özelliğe Kars Azerilerinin dilinde de rastlanıyor.

Azerbaycan dilinin Otmanoba köyü ağzında 2. şahısın tekinde yalnız bir varyantlı **-du** görülen geçmiş zaman eki kullanılır, çekim zamanı ikinci şahıs eki (**-n**) düşmekle zaman ekindeki vokal burun varyantına dönüşür; örneğin: aldu, geldü. Bu o demektir ki, dört varyantta **-dı, -di, -du, -dū** şeklinde kendisini belirten görülen geçmiş zaman eki bir varyantta gözlenilir. Aldın, geldin yazı dilinde aynı sözlerin karşılığıdır. İhtimal ki, bu özellik diğer Türk dillerinin ağızlarında da rastlanılır.

Görülen geçmiş zamanla ilgili Azerbaycan dilinin Şeki ağzında farklılık görülmektedir. Şöyle ki, Şeki'nin İnce ve Zunud köylerinde sonu **m** ve **n** konsonantlarıyla biten fiiller 1.şahsın teki ve 3.şahsın tek ve çoğulunda **-ni, -ni, -nu, -nū;** çoğul 1.şahısta ve tekel 2.şahısta **-ni, -nu** eklerini, sonu 1 konsonantıyla biten fiillerse tekel 1.şahısta ve 3.şahsın tek ve çoğulunda **-lı, -li, -lu, -lū;** 1.şahsın çoğul ve 2.şahsın tekinde **-lı, -lu** eklerini alır. Örneğin: qannım, qannın, qannı, qannıx, gellim, gellin, gelli, gellix, gelliler ve s.

Azerbaycan dilinin Şamahı ağzında, Göyçay ve Muğan grubu lehçelerinde bazen **-dı, -di, -du, -dū** görülen geçmiş zaman ekinin **-zi, -zi, -zu, -zū;** **-sı, -sı, -su, -sū** varyantlarına rastlanıyor. Fiil **z** sesiyle biterse **-zi, -zi, -zu, -zū;** **s** sesiyle biterse **-sı, -sı, -su, -sū** eki eklenir. Aynı durumu Türkmen dilini çoğu ağızlarda görmekteyiz. Sonu **n, z, s** vokalleriyle biten fiillerle uygun olarak **-ni, -ni, -lı, -li, -sı, -sı** varyantları eklenir. Örneğin: yannı, gelli, yazı, kessi.

-Mış, -miş, -muş, -müş eki geçmiş zaman Azerbaycan dilinde negli geçmiş, Türk dilindeyse öğrenilen geçmiş zaman adlanır. Türk dilinden farklı olarak Azerbaycan dilinde **-muş, -miş, -muş, -müş** ekinin dil bilgisi açısından eşanlamı gibi **-ıb, -ib, -ub, -üb** eki de kullanılır. Azerbaycan dilinde **-ıb, -ib, -ub, -üb** şekliyle yapılan öğrenilen geçmiş zamanın 1.şahıs tek ve çoğulu yoktur. 1.şahıs tek ve çoğulunun olmamasının nedeni dilimizin **-ıb, -ib, -ub, -üb** ekleri 1.şahıs tek ve

çoğulunun formal belirtisi gibi çağdaş Azerbaycan dilinde kullanılsa da, hep 1.şahısta kullanıldığını görüyoruz. Bunun dışında Azerbaycan dilinde **-miş, -miş, -muş, -müş** eklerinin ekvivalenti olan **-ib** ekine çeşitli varyantlarına Kırgız, Kazak, Özbek ve Uygur dillerinde de rastlıyoruz. Oğuz grubu Türk dillerinde **-miş, -miş, -muş, -müş** eklerinin yaptığı işlevi Kıpçak, Karluk, Bulgar grubu dillerinde **-gan** eki yapar. İlginç olan şu ki, yukarıda belirttiğimiz Türk dillerinde **-gan** ve **-ib** eklerinin her ikisinin kullanılmasına rağmen onlar geçmiş zamanın aynı şekli değil, iki değişik şeklini yapar. **-ib, -ib, -ub, -üb** ekli geçmiş zaman önceleri Türkmen dilinde de yaygınlaşmış, sonralarsa değişerek başka şekil almışlar. **-ib, -ib, -ub, -üb** ekleri çağdaş Türkmen dilinde uzak geçmiş zamanın (**-ıpdı**) ve subjektif geçmiş zamanın (**-ıpdır**) morfoloji belirtilerinin bir parçasıdır. Çoğu Türk dillerinde **-ib, -ib, -ub, -üb** ekleri, genelde, gerundium eki gibi kullanılır. Çağdaş Azerbaycan dilinin bazı ağızlarında **-ib, -ib, -ub, -üb** ekleri **-ıp, -ıf** şeklinde rastlanır.

Azerbaycan dilinde **-miş, -miş, -muş, -müş** ekleriyle yapılan öğrenilen geçmiş zaman 2.şahsın tekinde ve çoğulunda kullanılabilirdiği gibi, bazen sondaki **ş** konsonantı düşer. Bu genelde, konuşma dilinde gözlenilir: gelmişsen – gelmişen, ve s. **-Mış, -miş, -muş, -müş** eklerinin bu şekilde kullanımı yazı dilinde de yansımış ve denilebilir ki, yazı dilinde de sabitleşmeye başlamıştır. Örneğin: - Ne var, ne olub bele hay küy qaldırmısan? – deye Rüstem kişi qaşqabaqlı soruşdu (M.İbrahimov, Böyük dayaq)

Çağdaş Gagavuz dilinde belirsiz geçmiş zamanın 2.şahsın tek ve çoğulunda da bu durumla karşılaşılıyor. İlk olarak belirtmemiz gerekir ki, bu zaman şekli fiil köküne **-miş** ve uygun şahıs sonluklarının eklenmesiyle yapılır. Diğer Türk dillerinden farklı olarak gagavuz yazı dilinde bu zamanın çekimi zamanı 2.şahsın tekinde **-sın, -sın, -sun, -sün** değil **-ın, -in, -un, -ün**, 2.şahsın çoğulundaysa **-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz** değil **-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz** şahıs sonlukları kullanılır. Örneğin: gelmişin, oturmuşsun, gelmişiniz, oturmuşsunuz ve s. Görüldüğü gibi, fiil çekimi zamanı 2.şahsın tek ve çoğulunda şahıs sonluğu **s** düşer; örneğin: Pek sevinerim, ani bulmuşun kendine eni işçi; Ah sen taa bişey annamamışın! –yaptı Vera kendi üzünde; (D.Kara Çoban); - Var mı sizde akıl, işittim kansamol girmişiniz? (N.Baboglu)

Gagavuz dilinde 2.şahsın tek ve çoğulunda konu ettiğimiz şahıs sonluklarıyla ilgili gözlenen durum çağdaş Türkçeye de yansımıştır.

Fakat Gagavuz dilinden farklı olarak *-in, -in, -un, -ün, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz* şahıs sonlukları Türk yazı dilinde değil, konuşma ve ağızlarda görülür. Konuşma dilinde her iki ek şekilleri kullanılır.

Yazı dilinde 2.şahsın tekinde *-sin, -sin, -sun, -sün*, çoğulunda *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* şekillerinin kullanılmasına rağmen Türk yazarı Nazım Hikmet'in eserlerinde *-sin, -sin, -sun, -sün* değil, *-in, -in, -un, -ün* varyantlarına yeterince rastlanıldığını görüyoruz; örneğin: Fatma -...Vah yavrum, vah canım zayıflamışın; ...Demek beyi avukat tutmuşsun. İstedığın kadar avukat tutarsın, buna kimse karışmaz; İsmail -...Vay bizimkinin kitabını almışın...; Behzad - Ah oğul...Yine kan tepeme çıktı...Senin gibi nakkaş...Hünerini bunca yıldır unutmamışın da (N.Hikmet)

Çağdaş Azerbaycan yazı dilinde *-miş, -miş, -muş, -müş* ekli geçmiş zaman şekli 2.şahsın tekinde *-san, -sen*, çoğulunda *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* şahıs ekleri kullansa da Azerbatcan dilinin batı grubu ağız ve lehçelerinde 2.şahsın tekinde *-an, -en*, çoğulunda *-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz* şahıs ekleriyle de kullanıldığına rastlıyoruz: getmişem, yazmışam, bilmişiniz, galmışınız ve s. 2.şahsın tekinde *-an, -en* şahıs eklerinin kullanılması daha çok Güney Azerbaycan ağızlarına aittir.

Çuvaş dilinde 2.şahsın tekinde şahıs sonluğunu belirtmek için *-an, -en* eki kullanılır. Diğer Türk dillerinden *-in, -in, -un, -ün* şahıs sonluğu Türkmen yazı dilinde 1.şahsın tekinde (alyarın, bilyerin), Altay dilinde 2.şahsın tekinde *-acak, -ecek* ekinin fonetik varyantı olan *-ac, -ec*, bazen de *-aj, -ej* ekiyle *-an, -en* (tekte) ve *-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz* (çoğulda) şahıs sonlukları kullanılır; bilejen, gülejen, vurajan ve s. Bu durum Türk dilinde de görünmektedir: örneğin; Sıtkı - Köye bir saate mi varacağın? (N.Hikmet). Görüldüğü gibi, şahıs sonluğundaki s konsonantı düşer. Oysa tüm Türk yazı dillerinde 2.şahsın tek ve çoğulunda s konsonantının (*-san, -sen* ve s.) kullanımı şarttır. Yalnız Oğuz grubu Türk dillerinden olan Gagavuz dilinde *-acak, -ecek* ekleriyle belirtilen kesin gelecek zaman çekiminde 2.şahsın tekinde *-san, -sen* değil *-an, -en*, çoğulda *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* değil, *-nız* şahıs sonluğunun kullanıldığına tanık oluyoruz; örneğin: - Gel biz seni geçirelim, -teklif etmiş şeytannar yalpak -ama bize suyun ortasında biraz kemanca çalacanınmı? (Masallar); -Nayın, burasımı da mı göreceniz? (D.Kara Çoban). Azerbaycan ve Türk dillerinden farklı olarak Gagavuz dilinde bu özellik yazı dil sanılır.

Çağdaş Azerbaycan ve Türk dillerinin sahip olduğu gelecek zaman şekillerinden biri *-acak, -ecek* ekli gelecek zaman şeklidir. Bu diller dışında *-acak* ekli gelecek zaman şekli Türkmen, Gagavuz, Kazan Tatar, Başkurt, Özbek, Kumuk ve s. dillerde bu veya diğer fonetik varyantlara yansıyor.

Bunun dışında, yalnız Türk dilinde gözetlenen “geniş zaman” anlayışına da bir göz atmak isterdim. Nitekim, Türkolojide bu konuda çeşitli yaklaşımlar vardır. Belli olduğu üzere, geniş zaman şekli fiil köküne uygun olan *-r, -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er* eklerinden birisinin eklenmesiyle yapılır. Türk dilini araştıran Rus Türkoloğu A.N.Kononov Türk dilinde *-r, -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er* ekleriyle yapılan şekli şimdiki gelecek zaman adlandırır ve onu şimdiki zaman içinde sunuyor (2, 225).

A.A.Ahundov belirtiyor: “-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r şekline sahip olan gelecek zamanı bildirmekle beraber müzare (aorist) anlamı da taşır. Yani bir çok durumlarda gelecek zaman dışında geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların hepsini kapsayan geniş zaman anlamını belirtir”(3, 86).

M.Ergin belirtiyor: “Geçmiş zamanda başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimilik vasfını kazanmış olan hareketler için bu fiil zamanı kullanıldığı gibi, gelecek zamanda olacak veya yapılacak hareketler için de bu çekime başvurulabilir. Geniş zaman ekleri üç çeşit zaman ifade ederler: 1.her zaman, 2.geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan bir zaman, 3.gelecek zaman”(4, 275).

Genellikle, *-r, -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er* ekli zaman şekli Azerbaycan ve Türk dilleri dışında Türkmen, Başkurt, Karaçay Balkar, Kumuk, Karaim, Kazak, Sarı Uygur ve diğer Türk dillerinde görülmektedir ve gelecek zaman şeklini yapmaya hizmet eder.

Kesin olmayan geleceğin olumsuzunu belirten *-mar, -mer, -maz, -mez, -mas, -mes, -man, -men, -mam, -mem* şekillerinin her biri eski tarihe sahiptir ve onlar Türk dillerinin çoğunda yaygın kullanılır. Çağdaş Türk dilinde kesin olmayan gelecek zamanın tekel 1.şahsının olumsuzunu belirten *-mam, -mem* şekline Azerbaycan dilinde hep rastlanılmıştır.

Azerbaycan ve Türk dillerinin zaman açısından benzer yönlerinden birisi de *-maz, -mez* ekinin 1.şahsın tekini belirtmesidir. Şöyle ki, bazen 3.şahsın teki 1.şahsın tekini yerine geçebilir ve bu zaman hiçbir şahıs sonluğu kullanılmaz. Örneğin: -Derisini senin için qurudacağım, -dedi. -Sağ olun, istemem (İ.Efendiyev); -Kağızlarını beri

ver baxım. –İstemez, -Esmer başını buladı, kağızlarda her şey yerindedir (M.Süleymanov); Türk dilinde: Mehmene Banu – gidin (Servinaza). Sen Gülteni yolla buraya. Gelen –İstemez, kimse gelmesin (N.Hikmet); Kahvaltıdan sonra Hayriye Hanım, kocasının öğle yemeğini hazırlamağa başlamıştı. Ali Rıza bey, kızarak: –İstemez hanım, zahmet etme...dedi (R.N.Güntekin)

Kaynaklar:

1. M.Esgerov. Zaman formaları. Adverbial formaları ve onlar arasında funksional semantik elaqeler. Bakı, Nurlan, 2002, 146 s.
2. A.N.Kononov. Qrammatika sovremennoqo turetskoqo literaturnoqo yazıka. M.-L., AN SSSR, 1956, 569 s.
3. A.A.Axundov. Felin zamanları. Bakı, ADU neşri, 1961, 137s.
4. M.Ergin. Türk dil bilgisi. Sofya, Narodna prosveta, 1967, 386 s.
5. V.Q.Quzev. Oçerki po teorii turkskoqo slovoizmeneniya: qılaql. L., İzd. Leninradskoqo Universiteta, 1990, 165 s.

QƏDİM TÜRK VƏ MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ HAL SİSTEMİNİN OXŞAR CƏHƏTLƏRİ

• DR. MƏŞƏDİYEVA AYNEL ƏNVƏR QIZI

Türk dillərində hal kateqoriyasının əmələ gəlməsinin uzun tarixi vardır. Bu proses yüz illər boyu təşəkkül tapmışdır. Tədqiqatçılar hal kateqoriyasının inkişaf prosesini müxtəlif xronoloji dövrlərə ayırırlar: 1) qədim türk dilinin ilk dövrü; 2) türk dillərinin müxtəlif qruplarının ayrılmasından əvvəl olan qədim türk dilinin sonrakı dövrü; 3) türk dilləri və dialektlərinin təsnif edilmiş qruplarının parçalanması dövrü.

Türkologiyada ümumtürk hallanması sisteminin iki vəziyyətinin yenidən bərpa edilməsi həyata keçirilmişdir. Birinci, qədim türk dilinin parçalanması dövründən qabaq olan, ikinci, qədim türk dilini səciyyələndirən daha əvvəlki vəziyyət (10, s. 60-61).

V.A. Bohoroditskinin əsərində hal şəkilçilərinin genezisinə, onların ən qədim formalarının bərpa edilməsinə toxunulmuşdur. Orada eyni zamanda türk dillərinin hal sisteminin inkişaf yolları müəyyənləşdirilmiş, türk dilləri hal sisteminin qədim vəziyyətinin dəyişilməsinin səbəbləri aşkar olunmuşdur (8, s. 77-89).

Sözsüz ki, bu yenidən bərpaedilmə ilə türk dillərinin hal kateqoriyasının müqayisəli-tarixi tədqiqinin möhkəm təməli qoyulmuşdur. Amma türk dilləri hallanmasının formalaşmasının bütün aspektləri müfəssəl şəkildə araşdırılmamışdır.

Ümumtürk dili hallanmasının yenidən bərpası zamanı hal kateqoriyasının başqa türk dilləri qrammatik kateqoriyalarla spesifik əlaqəsinə baxılmamışdır.

Qədim türk dilinin hal sistemi müasir türk dillərinin hal sistemindən xeyli fərqlənir.

Qədim türk dili hal sisteminin səciyyəvi xüsusiyyəti məkani halların çox sayda olmasından ibarətdir. Məkani hallara adlıq, təsirlik, **-a**, **-k**, **-ra**, **-ça**, **n** şəkilçili yönlük, çıxışlıq-yerlik, vasitəli, müştərək, ekzativ hallar aiddir.

Türkoloqların fikrincə türk dillərində adlıq halın heç bir zaman xüsusi şəkilçisi olmayıb. O həmişə söziün xalis kökü ilə təqdim edilib. Yiyəlik halına gəlincə, deməliyik ki, bu hal qədim türk dilinin mövcudluğunun ilk mərhələsində heç olmayıb. Qədim türk dilində yiyəlik hal izafət konstruksiyası ilə əvəz olunurdu. Təyin və təyin olunan söz sadə yanaşma üsulu ilə birləşirdi. Söz birləşməsinin ikinci elementi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edirdi.

Qeyd edək ki, müasir türk dillərindən yalnız yakut dili bu qədim formanı qoruyub saxlayır. Belə ki, bu dildə formalaşmış yiyəlik halı mövcud deyil. Müqayisə edək: yakut dilində **at baha** – atın başı və s.

B.A. Serebrennikovun qeyd etdiyinə görə: “Başqa türk dillərində izafət konstruksiyasının əhəmiyyəti yetəri qədər böyükdür və türk dillərində yiyəlik halın işlətmə sahəsi Hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə çox məhduddur” (8, s. 76-77).

Yalnız məkani əlaqələrin dərk edilməsindən sonra mənsubiyyət anlayışının yaranması mümkündür.

Qədim türk dilində, müasir türk dillərində olduğu kimi, təsirlik hal ikili mənə daşıyırdı. Birinci, hərəkətin obyektini göstərir, ikincisi, həmin obyektə danışana müəyyən dərəcədə tanış obyekt kimi qiymətləndirirdi. Qeyri-müəyyən obyektin ifadə forması adlıq halın formasından fərqlənmirdi. Müəyyən təsirlik halın göstəricisi **-ı/-i** şəkilçisidir, dialektlərdə isə **-ığ/-iğ**. Bəzi türkoloqların fikrincə, türk dillərində təsirlik halın ən qədim formantı **-ığ/-iğ** olmuşdur. Çünki bu formaya qədim türk yazılı abidələrində və monqol dilində təsadüf edilirdi. Türk dillərinin əksəriyyətində **-ığ/-iğ** şəkilçisi ilə bitən qədim sifətlər, **-ı/-i** şəkilçili sifətlərə çevrilmişlər. Müqayisə edək: **sarığ** – sarı; tatar dili – sarı; noqay dili – sarı; qazax dili – sarı; türk dili – sarı; azərbaycan dili – sarı; qırğız dili – sarı və s.

Təsirlik halın qədim forması (**-ığ/-iğ**) tuva və xakas dillərində qalıb: xakas dili – **tiriq** – diri; **sarıq** – sarı; tuva dili- **sarıq** və s.

Yönlük hal. İlk dövrlərin qədim türk dilində yönlük halın növləri çox olub. V. A. Serebrennikov bu müxtəlifliyi qədim türk dilinin dialektlərə parçalanması ilə izah edir. Bu səbəbdən, müxtəlif yönlük

halları ümumi hal sisteminə deyil, ayrı-ayrı dialektlərə aiddirlər. Qeyd edək ki, bu halların reliktləri bütün türk dillərində müşahidə olunur. Türkologların fikrincə yönlük halın tərkibində olan **-a** elementin mövcud ol-ması mənə müxtəlifliyini göstərir. Məsələn olaraq, **-ka**, **-ra**, **-ça** hal şəkilçilərini müqayisə edək. **-A** şəkilçili yönlük halı əsas yönlük halı kimi ehtimal olunur, **-k**, **-r**, **-ç** elementləri isə mənə çalarlarını ifadə edirdi.

-A/ -ə şəkilçili yönlük halı, ehtimala görə, çox geniş yayılmışdır. Bu hal oğuz qrupu türk dillərində və çuvaş dilində müşahidə olunur: azərbaycan dili – **top-a**; türk dili – **taş-a**; türkmən dili – **ova-a**; çuvaş dili – **yal-a**. Qıpçaq qrupu türk dillərində bu halın elementlərinə yiyəlik şəkilçilərin hallanması zamanı təsadüf edilir: tatar dili – **atım-a**; qırğız dili – **enem-e**; qazax dili – **koram-a**.

-Ka şəkilçili yönlük halı qədim türk yazılı abidələrində müşahidə olunur. Tari-xən **-ka** şəkilçili yönlük halı **-a** şəkilçili yönlük halından daha gec yaranıb. Bu göstə-rici qıpçaq qrupu türk dillərində çox geniş yayılıb. Müqayisə edək: karaim dili – **at-ka**, **it-ke**, **yer-ge** (6, s. 144-145); tatar dili – **Baqçaqa su siptem** – Baxçaya su səptim (9, s. 142).

Qeyd etmək maraqlıdır ki, qıpçaq qrupu dillərində yönlük hal forması bəzən başqa halların yerinə işlədilir. Məsələn: karaim dili – **xoqzağa yel eltid yelegin yarlı-ğa yırtad kelmegin** (ata sözü). Türk dilləri grammatikasının qanunlarına görə göstə-rilən ata sözündə **yarlığa** kəlməsinin yerinə **yarlımın** sözü işlədilməlidir, yəni burada yönlük hal yiyəlik halın yerinə işlədilib. Başqa misalə nəzər yetirək: karaim dili – **Çağırdım süverlerime, alar yeldedilər** – Sevənlərimi çağırdım, onlar mənə aldatdı-lar. Bu misalda yönlük hal təsirlik halın yerinə işlədilib. Əslində burada **süverlerimni** forması getməlidir. Bu misalda isə yönlük hal çıxışlıq halın yerinə işlədilib. Müqayisə edək: **Obet erin manlayına** – Ərinin alından öpür. **Manlayınan** yerinə **manlayına** forması işlədilib (6, s. 163).

Tatar dilində yönlük hal bəzi sabit söz birləşmələrində istiqamət mənasını ya qismən, ya da tam itirir. Məsələn: **kölkeqe kalu** –günlünc olmaq, **tanqa kalu** – təəccüblənmək və s. (9, s. 142).

Qeyd edək ki, qədim dövrlərdə Azərbaycan dilində bəzi hallarda **-ğa/-qə** şəkil-çisi işlənmişdir. Lakin bu forma Azərbaycan dili üçün sabit, ümumi bir forma olma-mışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycan və Orta Asiya xalqlarının elm və ədəbiyyat xadimləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə qədim Azərbaycan dilində bu şəkilçinin işlədilməsində müəyyən rol oynamışdır. Belə ki, **-ğa/-ğə** şəkilçisinə 'ancaq bəzi ədiblərin əsərlərində təsadüf edilir. Məsələn:

Ğeyrətim ol həddədür zülf pərişanığa kim

İstəmən badi-səba kim ola yaddaşın sənin (Kışvəri) (2, s.78).

Həmin şəkilçiyə qədim özbək dilində də rast gəlmək olur. Məsələn, özbək şairi Hüseyn Bayqaranın dilində **-ğa/-qə** şəkilçisinə təsadüf edilir:

“Oquğaç məzmunidin çansız tenimğə berdi ruh.

Qəmçə həmdəm, dərdğə həm xanə bulmaq nilesun “(2, s. 78).

S. Y. Malovun uyğur dilinə dair yazdığı əsərlərinə nəzər yetirdikcə, aydın olur ki, **-ğa/-qə** şəkilçisi bu dilin qrammatikasına xasdır:

Yarim bil oypaynin

Derya boyi boylaynin

Beliklağa az aitin

Xudaimğa yığlainin (5, s. 34).

-Ra/ -rə ; -rı/-ri şəkilçili yönlük hal.

-Ra/-rə; -rı/-ri şəkilçili yönlük halı **-r** elementinin **-a/-ə** şəkilçili yönlük halı ilə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlib. Qədim türk dilində **yürək-rə-ürəyə; baş-ra-başa; taş-ra-bayıra** və s.

Müasir türk dillərində bu növ yönlük halın elementləri cuzi şəkildə müşahidə olunur. Məsələn: türk dili- **geri,sonra**; uyğur dili- **sonra**; azərbaycan dili-**iləri** və s.

Bəzi türkoloqlar **-ra/-r** formantların tərkibində olan **-r** elementin müstəqil yönlük halın göstəricisi olduğunu istisna etmirlər. Məsələn: xakas və tuva dillərində **-r** ilə bitən bir sıra qoşmalar mövcuddur: xakas dili-**çoğar-yuxarı; ar-harada; ağar-oraya**; tuva dili- **udur-qarşı; çedirdək; beer-buraya** və s.(8,s.79)

-Arı/-əri; -ğarı/-ğəri mürəkkəb şəkilçilərin **-rı/-ri** formantın **-a/-ə ; -ğa/-ğə** şəkilçili yönlük halına birləşməsi nəticəsində əmələ gəlməsi ehtimal edilir. Məsələn: türk dili-**dışarı**, azərbaycan dili-**iləri**; qədim türk dili-**yağığaru-düşməne doğru** və s.

Qeyd edək ki, **-ğarı/-ğəri** şəkilçili yönlük halına yalnız qədim türk yazılı abidələrində təsadüf edilir.

-**Ça/-çə** şəkilçili yönlük hal ilk çağ qədim türk dilində mövcud idi. -**Ça/-çə** şəkilçili yönlük halı müasir türk dillərindən yalnız tuva və şor dillərində qalıb: tuva dili-**kem-çe-çaya** doğru və s. Bu mənənin izini relikտ yeni qalıq şəklində başqa türk dillərində də izləyə bilərik. Məsələn: bu forma qoşmalarda müşahidə olunur: tatar dili- **buyunça**; azərbaycan dili-**boyunca** və s.

-N şəkilçili yönlük halı.

-N şəkilçili yönlük hal müasir türk dillərində qorunub. Qazax,qırğız və qaraqalpaq dillərində -**ğan** şəkilçili yönlük halına təsadüf edilir. Bu növ yönlük halı əksər hallarda əvəzlilərdə müşahidə olunur: **mağan-mənə**; **sağan-sənə**; **oğan-ona**; **buğan-buna** və s.

Noqay dilində bu formaya oxşar **tabağan** qoşması mövcuddur. Bu qoşma Azərbaycan dilindəki olan **doğru** qoşmasının sinonimidir. Tatar dilində **taba** sözü ilə yanaşı eyni mənaya malik olan **taban** qoşması var. Qazax qoşması-**taman** və özbək qoşması **tomon** tatar qoşması **taban** kimi eyni mənə daşıyır.

Eyni zamanda, tofalar dilində -n şəkilçili yönlük halının elementləri təsadüf etmək olar. Məsələn: **suğun-suya**, **həmün-çaya** və s. (4,s.12).

Çıxışlıq-yerlik hal

Qeyd edək ki, qədim çıxışlıq-yerlik halı -**ta/-tə** və -**da/-də** göstəriciləri vardı. Qədim türk yazılı abidələrin dilində bu halda -**da/-də** şəkilçisinə təsadüf edilirdi və özündə yerlik və çıxışlıq hallarının mənasını birləşdirirdi. Məsələn: **subda-suda** və sudan mənalarını daşıyır; **tenqrıde-göydə**,göyden və s. Yakut dilində -**ta/-tə** formantı olan xüsusi hal və yaxud partitiv mövcuddur. Misala nəzər yetirək: **uta bas-su** yığmaq və s.. Lakin,onu da qeyd etmək lazımdır ki, yakut dilində yerlik halın mənəsi gələcək inkişafını bu şəkildə davam etdirə bilməmişdir. Yakut dilindəki xüsusi hal hərəkət obyektinin üçüncü formasıdır. Bu obyekt hər zaman qeyri-müəyyəndir. Bu predmet ya ümumi bütövün bir hissəsi kimi, ya da bir vahid kimi anlaşılır. Xüsusi hal yalnız felin əmr formasında işlədilir- **Masta xayıt-odunu** yar. Başqa müasir türk dillərində xüsusi hal müşahidə olunmur.

Vasitəli hal

Orxon-yenisey abidələrində, **-ın/-in** şəkilçili vasitəli hal iki əsas mənə daşıyırdı: 1) rus dilinin birgəlik halının mənası; **kolın-əl** ilə; **okın-ok** ilə; 2) ümumi birgə halın mənə-sı; **kaqanımın**-kağanımla, **atın-at** ilə və s.(9,s.82). Vasitəli halın ayrı-ayrı elementləri bütün türk dillərində mövcuddur. Məsələn: qaraqalpaq dili-**jazın**-yazda; tuva dili-**kujin**-qışda, şor dili-**çayın**-yazda; yakut dili **kahun**-qışda; qazax dili-**jazın**-yazda və s.

Görünür ki, vasitəli halın **-ın** formantı yakut dilinin **-lın** şəkilçili birgəlik halının tərkibində mövcuddur. Birgəlik halına digər türk dillərində təsadüf edilmir. Bu halın etimologiyasına dair müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Lakin bu günə qədər bəzi ehtimallar aydınlaşdırılmayıb. Belə ki, Bötlinhk - **lın** şəkilçisini - **laa** feli şəkilçisi ilə bağlayırdı. V.V. Radlov bu formantı yeni bir hal növü kimi izah etmişdir. Onun fik-rincə bu hal yakut dilində - **lığ** şəkilçili qədim sifət formasının - **ın** şəkilçili vasitəli halına birləşməsi nəticəsində əmələ gəlib.

E.İ Ubryatova isə bu növ halı evenk dilindəki olan birgəlik halı ilə yaxınlaşdırır (3, s. 132).

Birgəlik halı (komitativ)

Türk dillərinin amillərinə görə, ilk çağ qədim türk dilində birgəlik halı və ya komitativ geniş işlənirdi. Birgəlik halın üç variantı mövcud olmuşdur: - **lığ**, **-la** və **-lan**. Müasir türk dillərində birgəlik halı müşahidə olunmur.

Türkoloqların fikrincə, bu hal hələ qədim türk dilinin ilk dövrlərində yoxa çıxmışdır. Lakin bu halın reliktləri (qalıqları) dəyişilmiş semantikasını ilə müasir türk dillərində müşahidə olunur. -**Lığ** şəkilçili birgəlik halın qalıqlarına nisbi sifətlərin -**lığ/-lı** şəkilçilərində təsadüf edilir. Məsələn: xakas dili -**azırlığ** - budaqlı və s. Bəzi türk dillərində - **lığ** şəkilçisi -**lık** şəkilçisinə çevrilib. Daha sonra -**k** hərfinin qopması nəticəsində -**lı/-li** şəkilçili nisbi sifətlər əmələ gəlib. Məsələn: tatar dili - **aylı**; azər-baycan dili -**dağlı**; noğay dili -**taşlı** və s.

Yakut dilində -**lığ** şəkilçisi -**laax/-daax/-naax/-taax** şəkilçisinə çevrilib. -**Laax** şəkilçisinin mənşəi barədə ümumi fikir yoxdur. Akademik V.V Radlov bu şəkilçinin əmələgəlməsini felin -**laa** sözdüzəldici şəkilçisi və -**x** şəkilçili feli isim ilə bağlayır. E.İ. Ubryatova isə həmin şəkilçini yakut dilindəki iki variantlı olan qədim ölü şəkilçisi - **qax**; -**aax** ilə bağlayır. B.A. Serebrennikovun qeyd etdiyi kimi, "Qədim türk di-lində -**la/-lə** variantının mövcudluğunu -**birle** qoşması sübut edir".

Müasir türk dillərində bu qoşmanın müxtəlif variantları var: tuva dili – **bile**; türk dili – **ile/le**; azərbaycan dili – **ilə/lə**; çuvaş dili – **pala**. Türk dillərində **-lan** şəkilçili birləşmə halının yal-nız qalıqları üzə çıxır.

“Türk dillərinin müqayisəli-tarixi grammatikası” nda qeyd edildiyi kimi, “Ehtimal olunur ki, **-lan** qöstəricisi vasitəli halın **-an** ablaut variantı ilə birləşmiş –l elementindən ibarətdir”. Bu şəkilçi tatar dilindəki **-bilən/-belən** qoşmasının tərkibində müşahidə olunur. K. Nasırı **-belən** qoşması ilə işlənən sözü müstəqil hal kimi qəbul edirdi (7, s. 25). Araşdırma zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlmişik.

Qədim türk dilinin və müasir türk dillərinin hal sisteminin arasındakı qeyd olunan bəzi oxşarlıqlar linqvistik nöqteyi nəzərdən yetərli deyildir. Çünki mövcud olan ziddiyyətlər müxtəlif hal sistemlərinin ixtisar olunmasına, halların ayrılmasına (çığışlıq-yerlik hal), **-lğ** şəkilçili birləşmə halın itməsinə və onun nisbi sifətlərin əmələ gəlməsində işlənməsinə səbəb oldular.

Bələliklə, qədim türk dilinin parçalanmasından sonra 6 haldan ibarət olan yeni hal sistemi formalaşmış. Bu hal sistemi müasir türk dillərin hər birində mövcuddur. Yalnız yakut dili istisna təşkil edir. Qeyd edək ki, türk dillərinin yeni hal sisteminə əhəmiyyətli fərq yoxdur. Əksər hallarda, fərq şəkilçilərin fonetik variantlarında müşahidə olunur. Bəzi türk dillərində yiyəlik halın **-tın/-dın**, təsirlik halın **-tı/-dı**; çuvaş dilində çığışlıq və yerlik halların **-ra/-ran**; başqırd dilində yerlik halının **-la** şəkilçili variantları əmələ gəlmiş. Bundan əlavə, bəzi türk dillərində yeni yönlük halları əmələ gəlmiş (çuvaş, xakas və tuva dillərində).

Birlən qoşması əsasən inkişaf etmiş vasitəli hal yalnız karaim, qazax, qaraqalpaq və noqay dillərində mövcuddur. Qazax dilində vasitəli halın **men, ben, pen** variantları işlənilir. Qeyd etməliyik ki, bu şəkilçi ahəng qanununa tabe olunmur və yalnız söz kökünün son samitindən asılıdır. Qaraqalpaq və noqay dillərində **birlən** qoşmasının həm tam (q. qalpaq dili- **menen, benen, penen**; noqay dili-**munan, binan, pınan**; **minen, binen, pinen**) həm də qısalmış formaları mövcuddur. İki dildə də bu şəkilçilər ahəng qanununa və şəkilçilərin ön saiti kökün son saitinə tabe olurlar.

Yiyəlik **-ın**, yönlük **-a**, təsirlik **-i** hallarının şəkilçilərində dəyişikliklər baş verib. Bu şəkilçilər qıpçaq qrupu türk dillərində koaffiksirlə mövcuddur. Məsələn- yiyəlik halı-**nın**, yönlük halı-**ka/-ğa** və təsirlik halı **-nı** şəkilçiləri ilə çığış edir.

Ən diqqətəlayiq hadisələr yakut dilinin hal sistemində baş verir. Bu hadisələr digər türk dillərinə xas deyildir. Türkoloqlar bu prosesi yakut dilinin təcrid olunması ilə izah edir. Hadisələri gözdən keçirək: 1) yakut dilində -ğa şəkilçili yönlük halı həm yönlük, həm də yerlik halların mənasını daşıyır; 2) yakut dilində çıxışlıq-yerlik hal, başqa türk dillərindən fərqli olaraq, predmetin və ya qeyri-müəyyən predmetin hissəsini ifadə edir; 3) yakut dilində -**taağar**, -**laağar**, -**naağar** şəkilçili xüsusi müqayisəli hal mövcuddur.

V.V. Radlov hesab edir ki, -**taağar** şəkilçisi -**ta+qaru**, yəni -**ta** şəkilçili qədim çıxışlıq-yerlik halın və -**ğarı** şəkilçili yönlük halın birləşməsi nəticəsində əmələ gəlib. 4) yakut dilində, başqa müasir türk dillərindən fərqli olaraq, birgəlik (-**lum**, -**tum**, -**dum**, -**mum**); xüsusi (-**ta**, -**da**, -**la**, -**na** qeyri-müəyyən obyektə ifadə edirlər) hallar mövcuddur.

Maraqlıdır ki, müasir türk dillərində bəzi hallar başqa halların qismində də işlədilir. Məsələn karaim dilində vasitəli hal çıxışlıq halı qismində işlənir (**Avalıxqar öz konlarıba (öz konlarından) asılıdırlar**.-Başçıları öz əlləri ilə asılmışdılar. Bundan əlavə, karaim dilində yönlük hal yiyəlik və yerlik halların qismində işlənir. Məsələn: **çağırdım süverlerime(süverlerimni yerinə)**. Yakut dilində bəzi hallarda çıxışlıq hal müqayisə halın funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: **Kimten da orduk küüstlen kiki**- İnsan hər kəsdən güclüdür. Burada **Kimneeğər da orduk küüsteex kiki** olmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, morfolojiya, 3 hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1973
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, Azərtədrisnəşr, 1962

RUS DİLİNDƏ

3. Qrammatika sovremennoqo yakutskoqo literaturnoqo yazıka, fonetika i morfolojiya, İzdatelstvo "Nauka", 1982
4. Dırenkova N.P. Tofalarskiy yazık- Tyurkoloqıçeskiye issledovaniya, M-L, 1963
5. Malov S.Y. Uyqurskiy yazık, İzdatelstvo AN SSSR, M, 1954
6. Musayev K.M. Qrammatika karaimskoqo yazıka, fonetika i morfolojiya, İzdatelstvo "Nauka", M, 1964
7. Nasırı N. Kratkaya tatarskaya qrammatika, izlojennaya v primerax, Kazan, 1860
8. Serebrennikov B.A., Qadjıyeva N.Z. Sravnitelno-istoriceskaya qrammatika tyurkskix yazıkov, M, İzdatelstvo "Nauka", 1986
9. Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık, M, İzdatelstvo "Nauka", 1969
10. Şerbak A.M. Oçerki po sravnitelnoy morfoloqii tyurkskix yazıkov (imya), L, 1977

BAŞ SAĞLIĞI

Hörmətli Bəxtiyar Vahabzadənin ailəsi;

Hörmətli Azər bəy, hörmətli İsfəndiyar bəy Vahabzadə;

Bu gün atanızın gözlənilməz ölüm xəbərini duyduğum və şoke oldum, mənə bu xəbəri çatdıran dostum Savalan şairimiz də bu xəbəri verərkən şok keçirdi!

Bəxtiyar Vahabzadə sizin atanız olmaqla yanaşı bütün Azərbaycanlıların da Şəhriyar kimi milli şairi və mənəvi atası idi.

O, 20-ci əsrdə Tanrının Azərbaycan türklərinə bağışladığı mübarək bir şəxsiyyətdir.

O, Sovet rejiminin boğuntulu günlərində heç bir şeydən qorxmada ölüm təhlükəsini göz önünə alaraq üsyan bayrağını qaldırdı və "Gülüstan" poemasını yazdı. Gülüstan poeması Sovet dövründə azərbaycanlıların milli şüurlarının oyanıb dirçəlməsində ilk addım olaraq həm də bir çağırış idi. O zaman Azərbaycanın milli rəhbəri rəhmətlik Heydər Əliyev olmasaydı Bəxtiyar da Hüseyn Cavidlərin və Əhməd Cavadların aqibətinə uğrayacaq və milli oyanış nüfədə boğulacaqlı.

Bəxtiyar, əziz dostum professor Nurəddin Rza vasitəsilə 30 ildən çoxdur mənə tanış, dost və qardaşdır. Bizi birləşdirən soydaşlıq və dostluq bağları ilə bərabər ürək nisgillərimiz olmuşdur. Mən onu qardaşım kimi sevir, hətta ondan da əziz tutardım.

30 il bundan öncə Varlıq dərgisinin birinci sayında onun "Ana Dili" şerini dərginin bəzəyi kimi çap etdirmişdim. O da Şəhriyar kimi bizim milli şairimiz və fəxrimiz idi. Onun yoxluğunu qəbul etmək yox, təsəvvür də edə bilmirəm.

Allah hamımıza səbr və dözüm versin. Çox istərdim bu matəm günlərinizdə sizin yanınızda olaydım və onun yas mərasimində yaxından iştirak edəydim, lakin bir az xəstə olduğum üçün gələ bilmədim. Bu da mənə üçün başqa bir nisgil oldu.

Mən başda Siz olmaqla mərhumun bütün ailə üzvlərinə və Azərbaycan millətinə baş sağlığı verirəm. Allah Taala ona rəhmət və sizlərə dözüm versin!

Varlıq dərgisi və toplusu tərəfindən

Dr. Cavad Heyət

اؤزل سایی

دوکتور جواد هیئت و «وارلیق» درگیسی حاقیندا مقاله لر

ایچینده کیلر

(فهرست)

- ۳..... نامه از طرف رهبر معظم حضرت آیت الله خامنه ای
- ۴..... نامه از طرف جناب آقای میرحسین موسوی
- ۵..... عالیم شخصیت، حاذیق حکیم و بؤیوک جراح • فیروز دولت آبادی
- ۷..... آذربایجان خارجی ایشلر ناظیرلیگی نین ایران سفیرلیگینه تشکور مکتوبو
- ۸..... بؤیوک عالیم، مشهور حکیم، نادر شخصیت • پروفوسور دوکتور محمد نوروز اوغلو
- ۱۰..... پروفوسور دوکتور جواد هیئت • پروفوسور دوکتور احسان دوغراماجی
- ۱۱..... جانلی آنسیکلوپدی • پروفوسور دوکتور واقیف اسلاتوف
- ۱۷..... جواد هیئتی قوتلاماق بوتون تورکلری قوتلاماقدیر
- ۲۰..... عزیز دوست • پروفوسور دوکتور حمید نطقی
- ۲۸..... جواد هیئت و فرصتهای محدود • دکتر رضا براهنی
- ۳۴..... دوکتور جواد هیئت حاقیندا • پروفوسور دوکتور کاظم یتیش
- ۳۷..... ایکی تایین لقمانی • پروفوسور دوکتور یاشار قارایف
- ۴۴..... «گون باتان فیکیرلی، گون دوغان دویغولو بیر سیما» • پروفوسور دوکتور صلاح الدین خلیلوف
- ۴۷..... آزادلیق قوشو وارلیق • محمدحسین شهریار
- ۴۸..... بیچاق - قلم • بختیار واهبزاده
- ۵۰..... وفالی اورک، شفالی اللر • نبی خزری
- ۵۲..... گتیرین • نریمان حسن زاده
- ۵۳..... دوکتور جواد هیئت • بهروز آخوندوف
- ۵۴..... سلام دئ • شاهمار اکبرزاده
- ۵۶..... جواد هیئته • حمید عباس، باکی
- ۵۷..... وارلیغین ایشیغیندا • اسماعیل جمیلی
- ۶۰..... پروفوسور جواد هیئتین خاریجده چیخان بعضی کیتابلاری و دیپلوملاریندان اؤرنکلر

اولو تانرى نين آدى ايله

وارليق

فصلنامه فرهنگى فارسى-تركى
تور كچه-فارسجا كولتورل درگى

۳۰-جو ايل، قيش ۱۳۸۷، سايى ۱۵۱
سال سى ام، زمستان ۱۳۸۷، شماره ۱۵۱

اؤزل سايى

دوكتور جواد هيئت و «وارليق» درگيسى حاقيندا مقاله لر

ويژه نامه

مقالات درباره دكتور جواد هيئت و مجله «وارليق»

نامه از طرف رهبر معظم حضرت آیت الله خامنه ای

(در دوران ریاست جمهوری ایشان)

جمهوری اسلامی ایران

ریاست جمهوری

شماره: ۶۵/۱۵۲۹

تاریخ: ۱۳۶۶/۱/۲۵

بسمه تعالی

دانشمند ارجمند جناب آقای دکتر هیئت دام عزه و توفیقه

پس از سلام، نامه گرامی شما خطاب به حضرت ریاست جمهوری به همراه دو کتاب ارزشمند «تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی» و «نگاهی به تاریخ و فرهنگ ترکان» از لحاظ مبارک معظم له گذشت. ایشان که شماره‌های پراکنده و غیر مجلد مجله‌ی ارزشمند وارلیق را نیز متناوباً مورد مطالعه قرار داده‌اند؛ امر فرمودند که مراتب تقدیر و تشکرشان را نسبت به تألیفات بسیار محققانه و مفید آن جناب و نیز مجله وارلیق که هر کدام بنوبه خود فصلی جدید در تاریخ ادبیات اسلامی ایران گشوده و ادبیات عمیق و عریق و پرمحتوای مردم‌غیور آذربایجان و زبان پرمایه‌ی ترکی آذری را از نو احیاء کرده است، به حضور جنابعالی ابلاغ کنیم. ضمناً یادآوری فرمودند که «موضوعات مجله رنگ و بوی انقلابی و اسلامی بیشتری داشته باشد.»

ضمن ابلاغ پیام تقدیر و لطف حضرت ریاست جمهوری توفیق آن وجود ارزنده و دانشمند محترم را برای ادامه خدمات علمی، فرهنگی و ادبی از خداوند مهربان خواهانم.

مشاورت فرهنگی

محمدجواد حجتی کرمانی

امضاء

نامه از طرف جناب آقای میرحسین موسوی

(نخست وزیر سابق کشورمان)

جمهوری اسلامی ایران

نخست وزیری

بسمه تعالی

جناب آقای دکتر جواد هیئت

مدیر محترم مجله وارلیق

با سلام، بدینوسیله اعلام می دارد دو جلد کتاب ارسالی جنابعالی بدست جناب آقای مهندس موسوی نخست وزیر رسید و ایشان ضمن تشکر از کتب بسیار جالب و مفید، فرمودند:

«امید است این خدمت فرهنگی استمرار یابد و شاهد نوشته های تازه ای از نویسنده گرامی باشیم.»

جناب آقای نخست وزیر همچنین اظهار علاقه فرمودند که مجله وارلیق را بصورت ماهانه دریافت و هزینه آن را شخصاً پرداخت نمایند. از خداوند متعال موفقیت روزافزون جنابعالی را مسئلت دارم.

احمد خادم الملّه

مدیر کل روابط عمومی نخست وزیری

امضا

عالیم شخصیت، حاذیق حکیم و بؤیوک جراح

• فیروز دولت آبادی*

اولو تائری نین آدی ایله

ایران اسلام جمهوریتی نین سفیری و صلاحیتلی نمایندهسی اولاراق، خیرلی و اوزون عؤمر ونو دوست و قونشو اؤلکه لر ایران و تورکیه خالقارینا خیدمت ائتمگه صرف ائدن و بو ایکی صبیرلی قونشو اؤلکه نین مناسبتلری نین داها دا انکشاف ائتمه سی اوچون هئچ بیر یاردیمی نی اسیرگه مه یین بیر شخصیتین بنله محتشم تبریک مراسیمینده اشتراک ائتمه دن شرف دویرام.

بو عالیم شخصیت، حاذیق حکیم و بؤیوک جراح، بیر چوخ انسانا یئنیندن حیات باغیشلادیغی کیمی، ایرانلیلار و تورکلر آراسینداکی کؤنول بیریگی و برابر یاشاما روحونو دا قوتلندیرمیش، ایکی بؤیوک قونشو اؤلکه آراسینداکی دوستلوق و قارداشلیق روحونو تبلیغ ائتمیش و بو ایکی خالقین قارداشلیق ایدنالی نین حیاتا گنجمه سی اوچون بؤیوک سعی گؤستریمشیدیر.

محترم اشتراکچیلار، دگرلی بیلیم آداملاری،

شبهه یوخدور کی، مدنیتلی، متفکیر و عالیم انسانلارین واسیطه سیله ایکی اؤلکه آراسیندا یارانان اعتماد، گوؤن و دوشونجه نین آزاد جریانی و حرکتی، عینی زاماندا سربست تجارت، ایکی اؤلکه خالقارینین احتیاجلاری نین صمیمیتله تأمین اولونماسی و قانونی و حلال سرمایه نین امنیتتی گنجمیشده ایران و تورکیه نین مقتدر، عظمتلی و عزیز اولماسینا سبب اولدوغو کیمی، دنیانین بوگونکو شرطلرینده ده انکشافین، اقتدارین گولجلمه سی نین و دوشمنلرین ضعیفلمه سی نین تک یولدور.

اگر گوجلو تورکیه نی تعریف ائدرکن اونون ایرانلا مناسبتلری نین محدودلاشدیریلماسینی و یا ایراندا اسلام جمهوریتی نین مقتدرلیگیندن بحث ائدرکن بیزیمله تورکیه جمهوریتی آراسینداکی مناسبتلرین

* ایران اسلام جمهوریتی نین تورکیه ده کی اسکی سفیری

محدودلاشديريلماسى فيكرىنى مدافعه ائدن وارسا، شېهه سىز يا قارا قىلبلىدىر يا دا سېھو اولاراق بئله بىر يول گۇستىرير. بئله سېھو بىر يولو گۇستىرن شىخى، يولونو دوزلتىمك مجبوريتىندەدەر، چونكى بونون كىمى سىلر اونون هر ايكي اۆلكه نىن ده گوجلنمەسىنى ايستەمەدىگىنى گۇستىرمك دەدەر. او، يا جاھىلدىر و مسألەسىنى انلاماقدا چىتىنلىك چكىر، يا دا دوست قىافەسىندە بىر دوشمىندىر.

حياتىنى بو يولا وقف ائدن و ايران ايله توركيە نىن بۇيوكلوگونو و عظمتىنى بو ايكي مىلتىن بىرلىگىندە گۇرن جناب دوكتور جواد هىئت كىمى بۇيوك شىخىتلر بو ايكي اۆلكه نىن حقىقى سرمايه لرى و خزىنەلرىدىر. اونلارنى تبرىك ائتمك بوتون ايرانلىلار و بوتون توركلرى تبرىك ائتمك دئمكىدەر. اصليندە بو يولو اىزله ينلرى خاطرلاماق و دگرلندىرمك ايكي مىلتىن زنگىن اورتاق مدنيتى نىن و محتشم روحونون دگرلندىرىلمەسى و ايكي اۆلكه نىن معنوى سرمايه سى نىن توكنمىزلىگىنە اينانان انسانلار نىن سايفىلانماسىدەر.

بوگون احمد يسوى اونيورسىتەسىندەكى قىمتلى قارداشلار يىمىز، اوستادلار و توركيە نىن دىگر آراشدىرماچىلارنى جناب دوكتور هىئتى تبرىك ائتمككە بو دوشونجە نى تشويق ائدىب دستكلە بىرلر كى، ايران و توركيە نىن اقتدار و عظمتىنى ايستەين گرچك دوستلار، بو ايكي مىلتىن بىرلىگىنى دوشونلر و اونو مدافعه ائدندىر. اونلار نىن ايستەدىكلرى كۇنول بىرلىگى و بىرلىك دەلىكىدەر. شاعىرىن دئدىگى كىمى، كۇنول بىرلىگى، دىل بىرلىگىندىن داھا ياخشىدەر.

من دە بو بۇيوكلر يىمىزله بىرلىك دە جناب دوكتور هىئتە احتراملار يىمى و تشكۇرلر يىمى بىلدىرمك ايستردىم. انشاء الله بونون كىمى مراسىملر هر ايل ايران و توركيە نىن بىرلىگى اوغروندا اوركدن چالیشان دىگر شىخىتلر، مثلاً دوكتور احمد پىشارلى اوچون دە گنجىرىلسىن ■

آذربایجان خارجی ایشلر ناظیرلیگی نین ایران سفیرلیگینه تشکور مکتوبو

نومره: ۱۱۲/ک ن

آذربایجان جمهوریتی خارجی ایشلر ناظیرلیگی ایران اسلام جمهوریتی نین باکیداکی سفیرلیگینه اؤز درین احترامینی بیلدیریر و آشاغیداکیلاری بیلدیرمگی اؤزونه شرف ساییر.

ایران اسلام جمهوریتی نین تانینمیش عالیمی، مشهور جراح- پروفیسور جناب جواد هئیتی فضولی نین ۵۰۰ ایللیک یوبیلئیینه حصر اولونموش طنطنه‌لی تدبیرلرده اشتراکی زمانی جاری ایلین نوامبر آییندا باکیدا اولارکن هومانیتار یاردیم چرچیوه‌سینده اونلارلا خسته‌نی معاینه ائتمیش و تمناسیز اولاراق آغیر خسته‌لر اوزرینده جراحیه عملیاتلاری آپارمیشدیر.

پروفیسور جواد هئیتین بو فعالیتی اجتماعیتیمزین و خصوصیه خسته‌لر و اونلارین عایله عضولری طرفیندن منتدارلیقلا قارشیلانمیشدیر.

جناب جواد هئیتین بیر جراح کیمی بو هومانیتت فعالیتی بیزیم طرفیمزدن چوخ یوکسک قیمتلندیریلیر و امینیک کی، خالقلاریمیز آراسیندا دوستلوق علاقه‌لری نین مؤحکمنمه‌سینه خدمت ائده‌جکدیر.

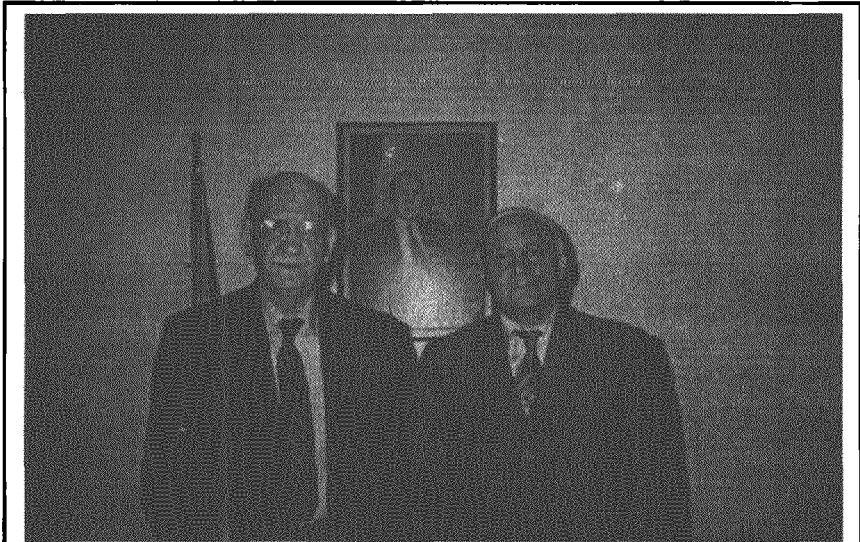
فرستدن استفاده ائده‌رک، ناظیرلیک بیر داها سفیرلیگه اؤز درین احترامینی ایفاده ائدیر.

باکی، ۱۵ نوامبر ۱۹۹۶

بۇيوك عاليم، مشهور حكيم، نادر شخصيت

● پروفىسور دوكتور محمد نوروز اوغلو*

آنا وطنيم آذربايجاندا پروفىسور جواد هيئت ين بۇيوك عاليم، دونيا طبينه دامغاسيني وورموش مشهور بير حكيم، تورك ديلينه، تورك تاريخينه، تورك دونياسينا بۇيوك خيدمتلري اولموش نادر بير شخصيت اولدوغونو كيچيكدن بۇيوگه هامى بيلير.

پروفىسور محمد نوروز اوغلو و پروفىسور جواد هيئت

پروفىسور جواد ھىيتىن حيات و فعاليتىنە حصر اولونموش چوخ سايبدا يازىلار، كىتابلار اولدوغو، فىلملر چكىلدىگى، اونون بىر چوخ دۇلتلر، اونيورسىتەلر، آكادىمىلر طرفىندىن يوكسك موكافاتلار لايىق گۇرولدوگو دە معلومدور. آنچاق اونون نە قدر هرطرفلى فنومنال بىر ضىالى، نە قدر نادر تارىخى شخصىت اولدوغونو بىلمك و حىس اتتمك اونو ياخىندان تانىماقلا، اونون دوستلۇغونو قازانماقلا مومكوندور.

آنكارادا ۱۲ ايل بوندان اول تانىش اولدوقدان سونرا پروفىسور جواد ھىيتىن چوخ شى اۇيرىندىم و اونون دوستلۇغونو قازانا بىلدىمە، دىمك بو ۱۲ ايل ھدرە گىتمەمىش، اۇزومو خوشبخت سايا بىلرم.

پروفىسور جواد ھىيتى پروفىسور احسان دوغراماجى ايله، اونون ائويندە تانىش اتتىدىكىن سونرا دونيا صحىهسىنىن، تورك دونىياسىنىن بو ايكى فنومنال شخصىتىنىن، نھنگ عالمىنىن اينگىلىزجەدن فرانسىزجايا، فرانسىزجادان عربجەيە، عربجەدن فارسجايا گىچىن درىندن علمى، ادبىياتى، دىنى، تارىخى، فلسفەنى احاطە اندن صحبتىنى ساعاتلارچا حىرائلىقلا، حىرتلە دىنلەدەيم.

آذربايجان خالقى، تورك دونىياسى، بىلە داھى عالملىرى، نادر شخصىتلرى يىتىشىدىرىدىگىنە گۇرە اۇزونو خوشبخت حساب اندە بىلر.

آذربايجاندا ۸۰ ياش اورتا ياش حساب اندىلر. بۇيوك شاعىرىمىز عثمان سارىوللى دىمىشىدىر:

۸۰- يىندە آلمانما عىصا،

قۇيما سنى قارا باسا،

كىم كى ۱۰۰ ايل ياشاماسا،

گوناه اونون اۇزوندەدەر.

و دوستلارىنداير (دوزلىش منىمدەر).

اوجا تانىردان پروفىسور جواد ھىيتە مۇحكىم جان ساغلىغى، اوزون عۇمور و بۇيوك اوغورلار آرزولايىرام ■

پروفېسور دوكتور جواد هيئت

• پروفېسور دوكتور احسان دوغراماجى *

تورک دونیاسى نین یئتیشدیردیگی، اؤز داھی سلفلری نین عنعنەسینی لیاقتلە داوام ائتدیرن، بۇیوک شخصیتلردن ایراندا ایلك دفعە آچیق اورک عملیاتی یاپان مشهور جراح پروفېسور دوكتور ساین ساین جواد هیئت ین ۸۰ ایللیک یوبیلىنى عرفەسیندە اوستادا جان ساغلیغی، اوزون عۆمور، ایندییه دک اولدوغو کیمی، دیانتلی و یورولماز اورک آرزولاییرام.

اونون حاقیندا چوخ یازیلدی، چوخ چیزیلدی. خاطیره لر نشر ائدیلدی. جراح جواد هیئت مدنیت، ادبیات و اجتماعی فیکیر تاریخیمیزده ده، فیلولوژی ساحەسینده ده آراشدیرمالاری، قیمتلی کیتابلاری و ده بونلارین آراسیندا وارلیق درگیسی ده بس ائدیر.

صادق اورک جراحی ساین جواد هیئت دگرلی عالیملردن بیرى دیر. جراحیق فعالیتى اونا دونیا شۆهرتی قازاندىریب. جواد هیئت انورت دلیگی نین دارالماسی، اورک قاپاقلاری نین انادان گلمه و قازانیلمیش قصورلاری فاللو تریادا، تترادا و پنتاداسی شکلینده تظاهر ائدن انومالیالارین آرادان قالدیریلماسی اوچون خسته لر اوزرینده چوخ ساییلی عملیاتلار آپارمیش، او اؤلومه محکوملوغو کسین ساییلان انسانلارا ایکنجی بیر حیات بخش ائتمیشدیر. ایشته اونون بۇیوکلوگو، اونون اوجالیغی، اونون جراح محتشملیگی بودور. اونو اؤلکه نرین مشهور عالیملری تانیییر. بو اؤلکه لرین عالیملری، جراحلاری اونو اورکدن آلقیشلائییرلار.

من ده تورک وطنی نین دیانتلی اوغلو اورک جراحی، صادق دوكتورونو، عزیز دوستومو میلتی نین چوجوغونو وطن، محبتی، وطن سئوگیسی، وطن ساییسی ایله آلقیشلائییرام. عزیز دوستومو تورک دونیاسی نین بۇیوک جراحی، ادبیاتشناسلیق ساحەسینده گۆرکملی عالیم، آغ ساققالیمیزی اورکدن تبریک ائدیر، محکم جان ساغلیغی، اوزون عۆمور، «یوز یاشا» دئییرم. آلاہ سیزی اوجالاردان اوجا اولان ان مقدس آرزونوزا چاتدیرسین ■

* بیلکنت اونیوترسینده: ی متولی هیئت نین صدري

جانلی آنسیکلوپی

● پروفیسور دوکتور واقیف آسلانوف

جواد هیئت داهی دیر. او، ابن سینا، خیام، میکلائز، جورج کوویه کیمی هر طرفلی بیلگی ایله انسان ذکاسینی حیران ائدن بیر داهی دیر. داهیملر حاقیندا یازماق چوخ چتین اولدوغو اوچون، جواد هیئت حاقیندا دا کیم نه یازیرسا یازسین، اونون انسانلیغی نین بوتون مزیتلرینی و علمی یارادیجیلیغی نین بوتون شاخه لرینی احاطه ائده بیلمه یه چک. اگر کیمسه جسارت ائدیپ بیر نئچه صحیفه ده اونون حاقیندا نهسه یازاجاقسا، یازسی چاپا گئتدیکدن سونرا جواد بگین چوخ شاخه لی فعالیتینی اؤز فیکیر سوز گچیندن بیر داها کنچیره رک، تأسوفلنه چک و بلکه ده اؤز حافیظه سیندن ناراضیلیقلا دئییه چک: «منجه، جواد بگین بیر انسان کیمی ان اساس مزیتی بودور، من ایسه بو جهتی اونوتموشام؛ علمی یارادیجیلیغیندا ایسه تکرار اولونمازلیغی نین ان بارز نمونه سینی اونون اثرلریندن بیرینده و یا بیر نئچه سینده کی فیلان مدعالاردا گؤروروک. تأسوف کی، من بو جهتری ده خصوصی وورغولاماغی اونوتموشام». جواد هیئت یین فعالیتی او درجه ده اهمیتلی دیر کی، اونون حاقیندا نه ایسه دنمگی و یا یازماغی عادی آدمالار دئییل، حتا آیری- آیری علمی، اجتماعی، سیاسی قوروملار و یا جمعیتلر، حتا بعضاً مستقل دؤلتلر بئله اونودورلار.

سؤزون هم مستقیم، هم ده مجازی معناسیندا جواد هیئت دونیانین هانسی نقطه سینده اولورسا اولسون، بیر قایدا اولراق، ایکی اولکهنی تمثیل ائدیر: ایرانی و بیر آذربایجانلی کیمی، مستقل آذربایجان جمهوریتینی. تأسوف کی، او، ایندییه قدر بیزیم مستقل جمهوریتیمزین، هنج اولماسا، فخری وطنداشی اولماییب.

جواد هیئت استعدادلی بیر جراح کیمی نانکور قونشولاریمیزین بیزه قارشى آپاردیغی دهشتلی مبارزه ده وطنیمیزی مدافعه زامانی آغیر یارالتمیش اونلار جا عسکرلریمیزی اولومدن و یا شیکست اولماقدان قورتارمیش، لاکین ایندییه قدر آذربایجان صحیه ناظیرلیگی نین عاغلینا بئله گلمه ییب کی، جواد هیئته امکدار حکیم آدی ونرمک حاقیندا مسأله قالدیرسین.

جواد هیئت فرانسا طب آکادمیسی نین فخری عضوودور. او، طبابتین، خصوصاً جراحلیغین ان واجب و اکتوال پروبلملری حاقیندا مونوقرافیلر و یوزلرله مقاله، آذربایجان تاریخی، ادبیاتی، دلی، فولکلور و حاقیندا

چوخ جیدتی اثرلر چاپ ائتدیرمیشدیر؛ دونیانین بیر چوخ اولکه سینده واخت آشیری گنجیریلن علمی مجلسلرده ایران وطنداشی اولسا دا، آذربایجان علمینی لیاقتله تمثیل ائدیر. بونا باخما یاراق، جواد هیئت بو گونه قدر آذربایجان علملر آکادیمسی فخری و یا حقیقی عضو سئچلمه ییب.

آیدین مسأله دیر کی، جواد بگین علمی یارادیجیلیغی او قدر چوخ شاخه لی و زنگیندیر کی، من اونو کیچیک بیر یازیدا هئج جور احاطه ائده بیللمرم.

بلکه، من جواد بگین ایللر بو یو میلی سیتیم آلتیندا یاشایان و اکثریت اولدوغو حالدا، اقلیت حاقلاریندان دا محروم (دوغما آذربایجان) خالفینا و بو خالقین بؤیوک شاعیری سهندین عزیز خاطرره سیننه اورک دولوسو نسیگیل و سئوگی ایله تقدیم ائتدیگی «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش» ادلی تهراندا نشر اولونموش کیتابی حاقیندا یازیم؟!

یئری گلمیشکن، اونو دا علاوه ائدیم کی، جواد بگ همین کیتابین بیرینجی جیلدینی ۱۹۸۰-جی ایله ده، ایکینجی جیلدینی ایسه ۱۹۹۰-جی ایله ده نشر ائتمیشدیر. اونو دئییه بیلرم کی، بو اثرده باکیدا ایندییه قدر چاپ ائدیلمیش ادبیات تاریخی کیتابلاریندا آدلاری چکیلیمه یین شیخ الوان شیرازی، قاضی عبدالله خوی، تبریزلی کلبعلی، شاه عباس ثانی، طرزی افشار، درونی و اونلارلا باشقا شاعرلریمیز حاقیندا معلومات وئرلیر؛ مختلف تورک خالقلارینین اورتاق یازیلی آبیده لری اولان اورخون و یئنی سنی کیتابه لری ده همین کیتابیندا تدقیقاتا جلب ائدیر کی، بونون دا بؤیوک علمی اهمیتی وار.

لاکین بو کیتاب، عینی زاماندا، باکیدا دا هله لیک استفاده ائتدیگیمیز ایقبا ایله چاپ ائدیلمه ی، گنیش یایلدیغینا گؤره و اونون حاقیندا ادبیاتچیلاریمیز داها کسرلی سؤز دئییه بیله جکرینه گؤره، من بو فیکیردن واز گنچدیم. عینی فیکری جواد بگین آذربایجان تاریخینه دایر اثرلری حاقیندا دا تکرار ائده بیلرم.

منجه، جواد هیئتین «تورک دلی و لهجه لرینین تاریخی انکشافی» ادلی ۴۲۰ صحیفه لیک اثری فارس دیلینده یازیلیمیش اولسا دا، عالیمین شاه اثری حساب ائدیلمه لیدیر. البته، بو اثر اساسیندا گؤرکملی عالیمین یارادیجیلیق یولونو ایزله یه بیلردیم. اما من بو فیکیردن ده امتناع ائتدیم، چونکی همین اثرین مزیتلری و اونون علمی اهمیتینی نظره الراق، بو کیتابین دلیمیزه ترجومه اولونماسینین ضروری لیگی حاقیندا دا بیر نئجه ایل اول «ادبیات قزنتی» نده بؤیوک بیر یازی ایله چیخیش ائتمیشیم.

جواد بگین شرفینه حاضرلاتان ب مقاله لر توپلوسوندا بیر نئجه ایل اول «ادبیات قزنتی» صحیفه لرینده دندیکلریمی بو و یا دیگر شکیلده تکرار ائتمگی آرتیق سایدیم.

بونولا بئنه، «تورک دلی و لهجه لرینین تاریخی انکشافی» کیتابینین فارس دیلینده یازیلدیغینی و بو سببدن چوخلارینین بو کیتابدان خبرسبز اولدوغونو نظره الراق، من آنجاق کیتابدا مولیفین توخوندوغو مسأله لری سادالاماق ایستردیم. کیتابین بیرینجی حصه سینده تورک دیللرینین منشایی و مورفولوژیک قورولوشو آراشدیریلیر. بورادا مولیف تورک دیللرینین تصنیفاتی حاقیندا ۱۹-جو عصردن اوزو بری بوتون موجود فیکیرلرین تنقیدی اجمالیندان سونرا تورک دیللرینین مورفولوژیک قورولوشونون بیفجام شرحینی

وثریر. ایکینجی حصه تورک دیللیرین مختلف مرحله‌لرین آراشدیریلماسی مسدله‌لری حاقیندادیر. مولیف بو حصه ده اسکی تورکجه، اورخون- یئنی سنی کیتابه‌لری حاقیندا، اورتا تورکجه و بونونلا باغلی اولاراق محمود کاشغری، «قوتادغو بیلیگ»، «عتبه الحقایق»، احمد یسوی و «دیوان حکمت»، «قصص الانبیاء»، «اوغوزنامه»، «قرآن تفسیری و ترجمه‌سی»، «تهج الفرادیس»، «معین المرید»، «محبت نامه»، «مقدمه الادب» و بیر چوخ باشقا یازلی آبیده‌نین دیلیندن دانیشیر، اوچونجو فصیلده ایسه اوغوز قروبو تورک دیللی، خصوصاً آنادولو و آذربایجان تورکجه‌لری‌نین تاریخی انکشاف یوللاری حاقیندا مفصل بحث ائدیر. درردونجو حصه ده تورک دیللی‌نین آیری- آیری قروپلاری‌نین تحلیلینی وئرن جواد بگ ایران اسلام جمهوریتینده آذربایجان تورکجه‌سی و بعضی دیالکتر حاقیندا چوخ ماراقلی معلومات وئریر. اونو دا علاوه ائدیم کی، تورک دیللی‌نین بو و یا دیگر مسأله‌لرینی شرح ائدرکن مولیف، هر شنیدن اول، دیلچیلرین بو مسأله ایله باغلی بوتون موجود فیکیرلری‌نین ییغناج تنقیدی اجمالی وئریر و سونرا اؤز علمی مدعالارینی موافق دیل ماتریالی ایله تکذیب ائدیلمز بیر منطقله اساسلاندریر.

بیر نجه ایل اول دئدیگیم کیمی، بو کیتاب مطلق آذربایجان تورکجه‌سینه ترجمه ائدیلمه‌لی و کوتلوی تیراژلا چاپ اولونمالیدیر. یئری گلمیشکن، اونو دا علاوه ائدیم کی، ایران اراضیسینده موجود اولان تورک دیللی‌نین و دیالکترلری‌نین اؤیرنیلمه‌سینده جواد هیئت‌ین رولو چوخ بؤیوکدور.

آرتیق ۲۱ ایلدیر کی، جواد بگ تهرانین مرکزی کوچه‌لریندن بیرینده شمالی فلسطین خیابانی‌نین ۱۵۱ ساییلی بیناسی‌نین ایکینجی مرتبه‌سینده آذربایجان خالقینی، اونون تاریخی، دیلینی، ادبیات و مدنیتی سنون تهران ضیالیلاری‌نین بیر قروپونو باشینا توپلاییب، اؤز حسابینا وارلیق درگیسی بوراخیر. بیر خالق کیمی آذربایجانلیلارین وارلیغینی تمثیل ائدن بو درگی‌نین اؤز یولو، اؤز سیاسی و مدنی موقعی وار. جواد هیئت درگی‌نین آنجاق ناشیری و حامیسی اولاراق قالمیر، او، درگی‌نین هر ساییندا بیر- ایکی مقاله ایله ده چیخیش ائدیر. البته، جواد هیئت‌ین حمایه‌سی و علمی رهبرلیگی آلتیندا چیخان وارلیق درگیسی‌نین ۲۱ ایلیک فعالیتی و درگیده گئدن ماتریاللارین تحلیلی ایشیفینده، اونون نشرینده جواد هیئت ین رولو و اساس غایه‌سی حاقیندا دا یازماق اولاردی. لاکین بو درگی حاقیندا باکی‌دا منیم رداکتمله بوراخیمیش بیر مقاله‌لر توپلوسوندا^۱ خصوصی مقاله وئرلیدیگی اوچون و مختلف قزئت و درگی صحیفه‌لرینده وارلیق‌دا گئدن ان مارقلی یازیلارین بیزیم الفبامیزا چئوریلرک چاپ ائدیلدیگینی نظره آلاق، من وارلیق و جواد هیئت موضوعوندا یازی یازماق فیکریندن ده داشیندیم.

مستقللیک الدهه ائتمیش جمهوریتیمیزده، روسیادا، اروپانین بیر سیرا اؤلکه‌لرینده، حتا ایرانین اؤزونده، آمریکا‌دا مدنیتی، عادت و عنعنه‌سی، دینی، معیشتی درین کؤکلره باغلی اولان فارس دیللی ایرانلیلارلا تورک دیللی ایرانلیلارین، ایران اسلام جمهوریتی ایله آذربایجان جمهوریتی‌نین علاقه‌لری‌نین داها دا محکملمه‌سینی گؤزو گؤتورمه ینلر چوخدور. آمریکا‌دا نشر اولونان *ایران‌شناسی* درگیسینده عنایت هادی

^۱ *آذربایجان دیلی خارجه، علم نشریاتی، باکی، ۱۹۹۱.*

آذرینین، جلال متینین، ایراتین کهکشان درگیسینده محمدرضا ابهریانین، نشر دانش درگیسینین باش رداکتورو نصرالله پورجوادینین، Literaturnaya qazeta-da پ. شختمانین و گنچن ایل/یکى ساحیل قزئتینده دار دوشونجهلی بیر آذربایجانلی ژورنالیستین یازیلاری بونا بارز نمونه لردیر. بئله چیزما قارالاری نظردن گنچیره رک، اونلارا علمی دلیل لره سؤیکنمکله جوابلار وئریمک، بئله اوزدن ایراق ژورنالیستلرین ایچ اوزونو آچماق و اونلاری یئرلرینده اوتورتماق، عینی زاماندا بئله لرینه قارشی جواد هیئت ین موقعینی معین لشدیریمک یولو ایله ده بورولماق بیلمه ین بؤیوک عالمین جوغرافی بیر آنلایش کیمی آذربایجانا، آذربایجان خالقینا و دیلینه اولاد مناسبتینه گؤره خالقیمیزین آدیندان «جواد بگ، جانین همیشه ساغ، قلمین همیشه توتارلی، سؤزون همیشه کسرلی، بیزیم باشیمیزی اوچالتدیغین اوچون، باشین همیشه اوچا اولسون!» دئییه بیلردیم.

لاکین یازیا باشلامازدان اول سادالادیغیم نانکورلارین یازدیقلارینی بیر داها اوخودوم و جواد هیئتین اونلارا وئردیگی توتارلی جوابلارا بیر ده دقتله نظر سالدیم و فیکیرلشدیم کی، اگر اونون یوبیئلی توپلوسوندا من بیر یازی ایله اشتراک ائتسم، او، حاقلی اولراق منی مذمت ائدیپ، دئییه بیلر: «واقیف بگ، چوخ ساغ اولون/ لاکین بو یازیلارلا باغلی اولراق، سیز ده باکیدان منیم سسیمه واختیندا سس وئرسه یدینیز، منیم موقعیمی علاوه توتارلی ماتریاللارلا مدافعه ائتسه یدینیز، البته، سیزه منتدار اولاردیم. سیزین آدلارینی چکدیگینیز ژورنالیستلره من یا اونلارین یازیلاری درج ائدیلم زورناللاردا، یا دا وارلیقدا واختیندا جواب وئریمش. اونوتمایین کی، من خالقیمی و مستقل آذربایجانلی بوتون وارلیغیملا سئویرم و لازیم گلرسه، اونون سعادت، استقلالیتی، آزادلیغی و چیچکلنمه سی آدینا جانیمدان گنچمگه بئله حاضریم».

من بعضاً ترجمه نین نظری و پراتیک پروبلملری ایله مشغول اولورام. جواد هیئت ین ترجمه صنعتینه بؤیوک اهمیت وئرمه سیندن ده خبریم وار. ماهیر ترجمه چیلرین فعالیتینی تقدیر ائتمکله یاناشی، جواد بگ اؤزو ده ترجمه ایله مشغول اولور. بیر چوخ آوروپا و شرق دیللرینی مکمل بیلن جواد بگ بیر نئجه گؤزل ترجمه نین مولیفی دیر. تأسوف کی، من جواد بگین یارادیجیلیغینی نین بو ساحه سی حاقیندا دا یازا بیلمزیم، چونکی من اونون بوتون ترجمه لرله تانیش دئییلیم.

جواد هیئت باکییا تئز- تئز گلیر. ۱۹۹۳- جو ایلین اوللرینده «آذربایجان» هوتلینده آخشام ساعات ۶-۷دا اونونلا گؤروشوموز وار ایدی. منه سؤز وئریشدی کی، بیر سیرا علمی مسأله لر حاقیندا مکمل و هر طرفلی دانیشماق اوچون هنج کسی قبول ائتمه یه چکدیر. تعیین اولونان وختا ۵ دقیقه قالمیش من آسانسورا میندیم، آسانسوردا باشقالاری آراسیندا ۲۶-۲۵ یاشلی اوچا بویلو بیر اوغلانی گؤردوم. قولتوق آغلاجلاری و بیر آیغی اوستونده دایانان بو اوغلانین آیغی نین بیری یارالی ایدی. من آسانسوردان چیخاندا بو اوغلان دا گؤزل بیر گلینله آسانسوردان چیخدی.

من جواد بگین اوتاغینا گئتدیم. یئنجه صحبت به شلاماق ایسته ییردیک کی، قاپی دؤیولدو. آسانسوردا گؤزدویوم اوغلان و گلین ایچری گیردیلر. معلوم اولدو کی، اوغلان ساواشدا یارالانیب. جواد بگ اوغلانا کورسو گؤستردی و خواهیش ائتدی کی، اوغلان جورابینی چیخارسین. جواد بگ اوغلانین بارماغینا شهادت

بارماغى ايله توخونوب دئدى: «داخىلى ايشلر ناظرلىگىنە گئىدىن، اورادا (تاسوف كى، آدىنى اونوموشام) دئىين كى، سىزى من گۆندرمىشم. ان اوزاغى، اوچ گون سونرا تهراندا اولون. بىر هفته سونرا من سىزىن آياغىنىزى عمليات انده جگم. عكس حالدا، سىز آياغىنىزى تامام ايتىره بىلرسىنيز». جواد هيئت آدىنى بئله بىلمەدىگى آذربايجانلى بالاسىنى شيكست اولماقدان خلاص ائدىب. بىر نچە آى سونرا من جواد بگله گۆرۈشۈب همين اوغلانين طالعى حاقيندا سوروشدوقدا، جواد بگ اوغلانين يئنىدىن ساواشا قايتىدىغىنى دئدى.

علم و تكنولوجى نىن معاصر انكشافى باخيمىندان آمريكائين اۆلكه لر ين اۆن سىراسىندا دوردوغونو هئچ كس انكار انده بىلمز. ايرلنى ايسه هله ليك انكشاف ائتميش اۆلكه لر آراسىندا گۆرمۈروك.

بىر نچە آى اۆنچە باكىدا نۆبتى سفرده اولان جواد هيئت آمريكادان اونون آدىنا گلن بىر مکتوبو منه وئردى كى، اوخويوم. مکتوبو آمريكائين مركزى شهرلر يئنى بىرى نىن جراحلىق مركزى نىن مودورو و بو شهرين ايلگىلى اونورسىتەسى نىن جراحلىق بۆلۈمونون باشقانى يازىردى.

«حۆرمىتى جناب، سىزىن دونيا شۆهرتلى جراح اولدوغونوز و بو ساحه ده آپاردىغىنيز آراشديرمالار بيزه ياخشى معلومدور. جراحلىق ساحه سينده سىزىن تجروبه نيزدن فايدالانماق و سىزىن معالجه اوصوللارنىن آمريكادا بىزىم مركزه تدقيق ائتمك اوچون سىزى بىر - ايكي آيلغا بىزىم مركزه دعوت ائديرىك كى، بىزىم جراحلار بايلديرلر اوخويوب، اونلارلا پراتىك مشغله لر آپاراسىنيز. آمريكادا اولاجاغىنيز دۆرده بوتون خرچلر نىز و طياره بىلتلر نىن مركزىمىز اۆده يه جكدير. ايلين هانسى واختى سىزى تامين ائديرسه، بىز سىزى قبول ائتمگه حاضرىق.»

مگر بو هر بىر آذربايجانلى اوچون فخر دئىلمى؟!

بوندان چىخىش اندهرك، من جواد بگىن طبابت ساحه سينده كى فعاليتىندن ده يازا بىلردىم. لاكين گۆزلىرىمىن اۆنۈنده مشهور جراحىمىز، يازىچىمىز، ژورنالىستىمىز، شعر - صنعت وورغونو نورالدين رضا دوردو. جواد بگى ايلك دفعه «كشاف ائدن»، اونو باكىيا ايلك دفعه دعوت ائندن ده نورالدين رضا اولوب. دئمه لى، جواد بگىن جراحلىق ساحه سينده فعاليتى حاقيندا سۆز دئمگه اونون سيلاحداشى، صنعتداشى، دوستو و قارداشى نورالدين رضائين داها چوخ حاقى وار.

جواد بگ اصل عالم، اصل تدقيقاتچى دير. سۆزون حقيقى معناىندا عالمىلر سياستدن اوزاق اولورلار. لاكين تاريخين ائله دۆرلر اولور كى، بئله دۆرلر ده گونده ليك اجتماعى - سياسى حياتين اۆزو انسانلارى سياستله مشغول اولماغا جلب ائدير.

مستقل آذربايجان جمهوريتىنده سون ايللرده كى حادثه لرله باغلى جواد بگ توركيه جمهورى باشقانى سليمان دميرله بىر مکتوب يازمىشىدى. بىر نچە آى اول همين مکتوبون بىر صورتىنى منه اوخويان جواد هيئت هر جمله نى اوخودوقجا گۆز ياشى تۆكوردو. مکتوبون متنى آذربايجان قزنتلر نىن چوخوندا وئرىلمىشىدير. قزنتلردن بىرى همين مکتوبو حاقلى اولاراق، «گۆز ياشلار ايله يازىلميش مکتوب» آدلانديرمىشىدى. اگر

جواد هیئت ین هئچ بیر علمی فعالیتی اولماسایدی بئله، سلیمان دمیرله یازدیغی بو مکتوبا گۆره، اونون آدی آذربایجان خالقینین تاریخ سالنامه سیننه قیزیل حرفلرله حک اولونماغا حاق وئوردی. بو مکتوب و اونون دوغوردوغو عکس- صدا حاقیندا تاریخچیلر هله چوخ یازاجاقلار.

بوتون بو دئییلنلردن سونرا گومان ائدیرم کی، جواد هیئت حاقیندا یازماغین نه قدر چتین اولدوغونو اوخوجو اؤزو ده گؤرر.

جواد هیئت داهی دیر. یاخین و اورتا شرق تاریخی نین، ایرانین، آذربایجان جمهوریتی نین، خالقینین، دیلی نین، تاریخی نین، ادبیاتی نین جانلی آنیسکلوپدیسی و فخری دیر. آذربایجانین سعادتین آدینا جواد هیئت ۲۰-جی عصرین پرومئنتیی دیر. لاکین جواد هیئت تانییانلارین نظرینده او، نه ابن سینا، خیام، بیرونی، میکلائز، جورج کوویه، نه ده پرومئنتی دیر، او، بشر تاریخینده اؤز یثری، اؤز دستخطی، اؤز موقعی، اؤز چکیسی اولان جواد هیئت دیر!

۷۵ یاشینیز مبارک، ای دؤروموزون جانلی آنسیکلوپدیسی جواد هیئت! ■

جواد هیئتی قوتلاماق بوتون تورکلری قوتلاماقدیر^۱

۱۶ مارت ۲۰۰۵ چارشنبه گونو تاریخی تورک اوجاغی بیناسیندا گرچکلشن پروقراما، تورک دونیاسیندان بیر چوخ سیاستچی، فیکیر و بیلیم آدمی قاتیلدی. ایکی اؤلکه نین میلی مارشلائرین اوخونماسی ایله باشلابان پروقرام، جواد هیئت ین حیاتی نین آنلاتیلدینی گؤرونتولو سونوم ایله داوام ائتدی.

متولی هیئت باشقانی نامیق کمال زبیک، پروقرامین آپیش دانیشماسیندا ایکی اؤلکه نین قارداشلیغینا وورغو یاپاراق باشلادی. «تورکیه جمهوریتی و ایران اسلام جمهوریتی قونشو و قارداش ایکی دؤلتدیر. تورک میلتی و فارس میلتی قونشو و دین قارداشی ایکی میلتدیر. ایران، جواد هیئته «بیزدندیر» دئییرسه حاقلیدیر. جواد هیئت اونلاریندیر. آذربایجانلیلار جواد هیئته «بیزدندیر» دئییرسه حاقلیدیر. چونکو هیئت اونلاریندیر.. تورکیه اولاراق جواد هیئت «بیزدندیر» دئییریک. ایران و آذربایجانلی یالانلامیریق، آما بیز ده دوغرونو سؤیله ییریک» دندی.

خوراسان مدنیتی نین یئتری قدر اینجه لنمه دیگی نین آلتینی چیزن زبیک، «ایران، آذربایجان و تورکیه عینی تاریخن، عینی میراثین اوززینده اوتوران اوچ قارداش اؤلکه دیر. خوراسان مدنیتی نین بیرلیکده قوروموشلاردیر. خوراسان مدنیتی باشلی باشینا بیر مدنیتدیر. بو مدنیت، ابن سینانی، فارابی نی، بیرونی نی، خوارزمی نی ینتیشدیردی. یعنی انسانلیغین بوگونکو مدنیتی نین تمللری خوراساندا اتیلدی» دندی. ابن سینانین تاریخیمیزین درینلیکلریندن گلن مینلرجه ایللیک بیر بیرلیکده- لیگین محصولو اولدوغونا توخونان زبیک دانیشماسینا، ابن سینانین «علم و صنعت، ایلگی و التفات گؤرمه دیگی یئردن کؤچ ائدر، گندر» سؤزلرینی خاطیرلاداراق، احمد یسوی اونیورسیتته سی نین بئله بیر پروقرام دوزنله یهرک علم و صنعت اولان بورجونو یئرینه گتیرمگه چالشدیغینی سؤیله دی. «جواد هیئت، هم عالیم، هم صنعتچی، هم علمه بؤیوک خیدمت ائتمیش بیر بؤیوگوموزدور، دولایسی ایله اونون ایکینجی قیرخ یاشینی اورکدن قوتلاییرام. انشالله اوچونجو قیرخینی دا قوتلاریق» سؤزلرله هیئت اوچون اوزون عؤمور تمئیسینده بولوندو.

^۱ AYHABER, Düşünce ve Haber Dergisi, Haziran 2005, sayı 30; Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları. Eski kültür bakanı N.K.Zeybek'in konuşması.

جواد ھىئىتى «وارلىق» درگىسى ايلە تانىدىقلىرىنى سۆيلەيەرك، سۆزلىرىنى «ۋ ھې وار اولماغا داوام ائتسىن، اونون ايدئاللارى، خىدمىتى ھې اۋزو كىمى اوزون ياشاسىن» سۆزلىرى ايلە نوقطالادى.

پروقرا ما آذربايجاندىن گلەرك قاتيلان آذربايجان تحصيل ناظىرى پروفىسور مىصير مردانوف، توركيە يە منتداليفىنى ديلە گتيرەرك سۆزلىرىنى باشلادى. جواد ھىئىتى ۸۰ جى دوغوم ايلي نىن تورك دونباسى نىن باشكىندى انكارادا قوتلانماسى نىن اونلار اوچون آيرى بير اۋنم داشىديغىنى سۆيلە دى.

ايران بۇيوك ائلچىسى فيروز دولت آبادى دە ايران يىتكىلىسى اولارق، ايران و توركلره خىدمت ائدن بئله بير بۇيوگون تۇرنىنە قاتىلماقدان غرور دويدوغونو ايفادە ائدە رك باشلادىغى سۆزلىرىنە، ھىئىتى ين، بير چوخ انسانا حيات باغىشلادىغى كىمى ايران و توركيە آراسىندا كۇنول بىرلىگى قوردوغونو و قارداشلىق روخونو تمثيل ائتىدىگىنى سۆيلە يەرك، «حياتىنى بو يولا آدايان (حصر ائدن) ايران و توركيە نىن عظمتىنى و بۇيوكلوگونو، بو ايكي مىلئتىن بىرلىگىندە گۇرن ھىئىتى كىمى بۇيوك شخصىتلر، بو ايكي اۆلكە نىن گرچك سرمايە و خزىنە لرىدېر. اونلارى قوتلاماق بوتون ايرائىللىلارى و توركلرى قوتلاماق دئمكىدېر» سۆزلىرىلە تاماملادى.

آذربايجان بۇيوك ائلچىسى پروفىسور دوكتور محمد نوروز اوغلو، «عالىملر ين عاليمى، حكىملر ين حكيمى ايلە ايلگىلى سۆز سۆيلە مكده سيخىنتى چكىرم، توركيە دە بئله بۇيوك بير عاليم ين دوغوم گونونون قوتلانماسىندا دويدوغوم غرور دە بئله گتيرمك ايستە بىرم، بوتون آذربايجان توركلرى آدىنا شوكرانلاريمى سونورام» سۆزلىرىلە گونون اۋنمىنى وورغولادى.

آتاتورك كولتور، دىل و تارىخ يوكسك قورومو باشقانى پروفىسور دوكتور صادق كمال تورال، ھىئىتى ين شاعىر و جراح اولماسى نىن دىشىندا، دونيانىن توركولوق دئدىگى مسلك (بئشە) اربابى ايچىندە ۱۱ عدد كىتابى ايلە بۇيوك توركولوق عايلەسى نىن پارچاسى اولدوغونو سۆيلەيەرك، «سىزى آلقىشلاماق دۆلتدېر، دۇقدور» التفاتىندا بولوندى.

آذربايجان يازارلار بىرلىگى باشقانى و مىلئتى وكىلى پروفىسور دوكتور انار رضا، جواد ھىئىتى ين ھم ايران ھم آذربايجان ھم دە توركيە آراسىندا كولتور و ادبىيات كۇرپوسو اولدوغونا دقت چكدى. جراحلار ين بېچاغى ايلە انسانلار حيات قازاندىردىغىنا، يازارلار ين دا قلملرلە ادبىيات و دىلى ياشاتدىغىنا وورغو ياپدى. رضا، بير بىنئزمە ياپارق، «ھىئىتى توركيە جھهورىتى ايلە ياقلاشيق عىنى ياشادىر. ھر ايكىسى دە ۸۰ ياشىندا، ھر ايكىسى دە گنج، پىرىل- پىرىل و گوجلودور» دئدى.

بىلكنت اورنىورسىتەسى ركتورو پروفىسور دوكتور على دوغراماجى، جواد ھىئىتى ين زورر سئچن بىرى اولدوغونا توخوناراق، «ۋ سىنىرلار اۋتەسىندە باشارلار سرگىلەيىر. اۋز اۆلكەسىندە ھې ايلكلرە امضا آتدى. ياپماق زوردور، يىخماق قولايدير (آساندېر). او ياپىچى بير انساندېر، صلح اوچون ياشايان بير انسان اولموشدور» دئەرك، ھىئىتى بارىش اوچون ياشايان انسان اولاراق تانىملادى.

احمد یسوی اونیورسیتەسی متۆلی هیئت اویەسی (عضوو) فیض الله بوداق، بیر اۆلکەنین، بۆیوک اۆلادی اولاراق، یاشارکن تاریخە گنچمەنین چوخ آز انسانا نصیب اولاجاغینی بلیرتە رک، «اوج بۆیوک اۆلکەنین، اوج بۆیوک دۆلتین بۆیوک اۆلادی اولاراق، یاشارکن تاریخە گنچمک اوچون، آدامین آدی آنجاق جواد هیئت اولمالیدیر» دئدی. بوداق ین جواد هیئت اوچون شاعیر نریمان حسن زاده طرفیندن یازیلان «گتیرین» آدلی شعرى اوخوماسی ایسه دوغولو آنلار یاشانماسینا وسیلە اولدو.

جواد هیئت ین قیزی دوکتور مارال هیئت، بئله بیر پروقرام دوزندلیگی اوچون عایلەسی آدینا احمد یسوی اونیورسیتەسینە تشکور ائتدی.

کورسویە دعوت آندیلن جواد هیئت دوغولو بیر دانیشما یاپدی. دۆردونجو بویوتو (بعدو) تورکیه ده قازاندیغینی، بوتون وارلیغی ایله بونو تورکیه و باباسینا بورجلو اولدوغونو آنلاتدی. «تورکیه ده اوخوماییب دا تهراندان پاريسه و یا آمریکایا گتتمیش اولسایدیم، بلکی دونیانین ان مشهور جراحی اولوردوم، اما جواد هیئت اولماز دیم و بوگون سیزلرین لطف و ستوگیسینه مظهر اولماز دیم» دئین هیئت آباقدا آقیشلاندی.

جواد هیئته متۆلی هیئت باشقانیمیز نامیق کمال زیبک طرفیندن شرف بلگەسی و مدال تقدیم ائدیلدی.

قاتیلیمجیلارین هیئته هدیه لرینی سونمالارینین آردیندان تۆرن سونا اردی.

عزیز دوست^۱

• پروفیسور دوکتور حمید نطقی^۲

اونونلا ایلك گۇروشوم، اللى ایلدن چوخ بوندان قاباق، ایران «تمیز دیوانی»نین باش اعضاسیندان، آذربایجانین تهراندا یاشایان آدلی- سانلی شخصیتلریندن اولان مرحوم میرزا علی آقا هیئت یین - دوکتور جواد هیئت یین آتاسی نین همّتیله فارسجا نشر اولونان *آذربایجان* قزنتی نین اداره سینده (باشیما- باشیما باخمایاراق)، باش رداکتور صفتی ایله ایشله دیگیم زامان تصادف اندیر. یادیمدا قالدیغینا گۇره، ایلك صحبت، اونون طب فاکولته سینده بیر آناتومی کیتابینی تصویرلندیرمگه وظیفه لئمه سیندن گندیردی. منه ائله گلمیشدی کی، گله جگین بیر رسام- حکیمی، یا دا حکیم- رسامی ایله قارشى قارشىیا دایانمیشام.

سونرا *آذربایجان* قزنتی و اونون اطرافینا توپلانمیش قروپون حکمت وجودو اولان مدنیتیمیز مۇوضوعو بوتون صحبتلریمیزه حاکیم کسیددی. او، تورکجه نی دریندن اؤیرنمگه شۇق گۇستریردی. بو، منتظم گۇروشمه لریمیزه گۇزل بیر زمین یاراتدی. اونون بو یولدا سرعتله ایره لیلهمه سی تریفه لایقدی. حتا بیر آذربایجانلی تورک اوچون بو حیرتلندیرجی انکشافین ایضاحی، شبهه سیز، اونون کسکین ذکاسی و دیل مدنیتیمزه گله جکده اولدو بیر عشقه دۇنه جک علاقەسی ایدی.

مملکتین توافقو ایله تورکیه یه تحصیل آماغا گۇندریلن ایرانین مختلف قوملارینا منسوب یوزدن آرتیق گنجدن عبارت قروپدا من ده (حقوق دوکتوراسی تحصیلی اوچون) واردیم. او زامانکی (۱۹۴۲-جی ایلین پاییزی) ساواش شرایطینده ترتیبلنن پروگرام اوزره بیزی بشش دسته ده تهراندان آنکارایا، اورادان دا تحصیل آلاجاغیمیز اونورسیتهلرین بولوندوغو مرکزله گۇندردیلر. من ایکینجی دسته ده ایدیم. بو سفره چیخان اکثر یولداشلاریم کیمی، حیاتیمدا ایلك دفعه عایله مدن آیریلیردیم. حتا، تبریزده اورتا مکتبی بیتیریپ، او زامان تبریزده عالی تحصیله امکان اولمادیغیندان، تحصیلیمی داوام اثتیرمک اوچون تهراندا گندنده ده آتام و اؤگئی

^۱ «بیجات و قلم»، ص. ۴۷-۴۰، تحصیل نشریاتی، باکی ۲۰۰۰.

^۲ ایراندا ارتباطات انستیتوسونون قوروجوسو و اسکی باشقانی؛ وارلیق درگیسی نین اسکی یازی ایشلری مودورو.

انام منىملە برابر گلمىشىدىلەر. تېھراندا دا اۈگىنى انامىن باجىسى گىلدە اوزون زامان قوناق قالمىشىدىق و بو تدبىرلە غربت غصەسىنى بىردن و درىندن چكەمە مىشىدىم.

عايلە دن قويماغىن گرچك اچىسىنى بو سفر بىر پايىز سحرىنىن سرىنىندە قاتار اھوازا حركت اندىنجه دويدوم. واقونون پنجرەسىندن عايلە مى سون دفعە دولموش گۈزلرلە دومانلار ايچىندە يمشلار كىمى گۈرە بىلدىم. ايلك اوزون دمىر يول مسافرتىنىن وئردىگى دۇق، همسفر طلبەلرلە باشلايان صحبتلر غم- غصە نى ياواش- ياواش داغىتدى. قافلە مىز اھوازدا انىگىلىسلرىن اشغال انتدىگى حربى قاتارلا خرمشەرە (اھوازدا يانلىش بىر قاتارا مىنمگىمىزلە باشلايان ماجرا و سونراكى سرگذشتلردن بورادا سۇز اچماياجاغام)، اورادان يئنه دمىر يوللا بصرە- باغداد- موصل- سورىەدن گىچەرک توركىيە يە و نهايت، انكارايا يئتىشىدى. بو بىر ھفتە يە ياخين ترن يولچولوغوندا طاقتدن دوشموشدوك. بىزە «دۇر دايم» كىمى گلن سفرىن سونونو گۇسترن او گونكو اورتا حاللى انكارا خيالىمىزدا يئتىشمك شۇقىلە جاذبە لشدىكجە بىر سئحرلى شەرە، دۇندو. «قاتار» ادلى چوخ اسكى بىر شەرىمى (گۇزدن گىچىرەرک) او زامانكى دويفولارىمىن ترجمانى اولراق بورايا يازىرام:

ايللر ايله رايلارىندا سورونوب گئدن قاتار

منىم اوچون تزه ايدى.

بوتون سفر بويونجا

توتوردوغو بىر تك رىتمى منە تكرر اندىردى

دۇنە دۇنە، بىر سىرى

سانكى

اچماق اىستىردى.

آرادا بىر يورولموش

ماشىن

تۇيشون آلىردى:

بعضاً دە كئىفە گلىب

سسى يئتدىگى قدر

بوغازىنى بىر تاراق

گور بىر نەرە آتاراق

چۇللرە كوى سالىردى...

درە گئندىك، دوز گئندىك،

گئجە و گوندوز گئندىك،

بىر آرا

دالیب قالمیش یوخومدان اویانینجا،
 پنجره دن باخینجا بیردن بیره
 اۆزومو اۆزگه عالمده ساندیم.
 آل - الوان دونون گنیمیش
 دوست اوزلو شن سون باهار
 گولومسه بیردی بیزه؛
 پشوازا گلیمیش کیمی صف باغلامیشدی داغلار.
 قاتار اوزون سفرین آخیرینا چاتمیشدی،
 محتشم بیر استاسیون
 قوجاغینی آچمیشدی.
 شهر سلام وئره رک
 اللریمی سیخماغا
 الینی اوزاتمیشدی.

بیزی عینی قاتارلا آنکارانین بیر نچه کیلومترلیگینده اولان موقتی منزلیمیز اتی - مسقوتا (Etimesgut) آپاردیلار، اورادا فاصله لرله گله جک دسته لرین بیزه چاتماسینی گۆزله دیک. دوکتور جواد دا دسته لرین بیرینده ایدی. او دا منیم کیمی، اوزون یولجولوغون «سو و اود تست»یندن گنچمیشدی. قیسا اولسا دا، بیر عؤمورلوک حسرت آرخامیزدا و بیر دنیا امید اؤنوموزده یثنی بیر حیاتیان آستاناسیندا ییدیق. بئله جه، اونونلا ایکنجی و داها اوزون گۆروشمه میز اتمسقوتدا باشلاندى.

انسانلار، گنجه لی گوندوزلو برابر یاشایینجا قَدَرلری، گونده لیک مسأله لری، یوللاری، پروقراملاری، حتا احتیاجلاری اورتاقلاشینجا بیر بیرلرینی داها دریندن تانیبا بیلرلر. لاکین اونورسیته و اؤیرنجی یوردلاریمیزا تمین اولونوب ایستانبولا گئدیکدن سونرا دوکتور جوادلا منیم مسافه م یئنه آچیلدی؛ او باشقا بیر یورد و فاکولته ده یئرلشدیریلیمیشدی.

سثیر کلشن گۆروشمه لریمیزده دوکتور جوادى دایما چالیشقان و فعال گۆردوم. اطرافیندا تشکول ائدن بیر قروپلا داورانیشیندا، اونداکی غربیلرین دئدیکلری «*esprit d'équipe*» اشتیاقی ایله غنچه لنن لیدرلیک استعدادی و (چوخ سۆزو گنچیب آز تاپیلان) وفا، صفا و صمیمی لیگین گرچک لیاقتی گۆزه چارپیردی. او زامانلار دا اونون حاقیندا دوشوننده اونداکی سجه لر کیتابلاردا یازیلان و زامانیمیزدا اؤرنگینی نادیر حاللاردا

گوردویوموز اسکی «اهل فتوت» منسوبلارینین خیالی ذهنیمده جانلاندیردی: هانی او دیلی دوز، سوزو سوز ایگیدلر جینسیندن؟..

دایم اولدوغو اوزره بو تیپ انسانلارین غایت صمیمی دوستلاری کیمی، فیکیر و ایناندیقلا ریندا ثبات و سوزلرینده دورولوق، یالتاقلیقدان اوزاق صراحتلری اوزوندن آچیق- گیزلین دوشمنلری ده آز اولماز. دوکتور جواد حیاتیندا بئله لرینین آتدیقلاری جور به جور اتهام اوخلارینا دفعه لرحه آماج اولموش و ایستر ایسته مز بونلارلا قارشیلشمیشدیر. درس لرینده قاباقجیل و ذاتاً چوخ یاخشی اؤیرنجی اولدوغونو بیلیردیم؛ بئله جه واختیندا دوکتوراسینی آلدی و ایشینی قورتاردی. دوکتور جواد طلبه لیک خاصیتینی هئچ بیر زامان ایتیرمه دی. اونون ۱۹۵۱-جی ایلده پاریسده بولوندوغوموزدا دا چوخ ایره لی سطحده چتین بیر طلبه لیک حیاتی سوردویونون شاهیدی اولدوم. او، اوخویوب- اؤیرنمکدن هئچ بیر شرایطده اوزاق دوشمه دی. ایندی بئله ان بویوک شکایتی ایسته دیگی قدر اوخویاماماسی دیر.

ایش حیاتینا گلینجه ایلرحه بیر-بیریمیزدن خبرسیز قالدیق. او، تهراندا اکثر واخت و انتریسینی، ائله بیلیرم، طب و جراحیغا حصر ائتمیشدی. من ده ایرائین گونئیینده، آباداندا نفت شرکتینده دیدیم. ایشله دیگیم موسسه وضعیت ی قابقجادان سزیمک و ایشلرین داها وثریملی اولماسی اوچون انسانی مناسبتلرین گون گئچدی کجه آرتان اهمیتینی گؤز اؤنونه آلماق ایستگی ایله بیر اداره اچمیشدی. من ده غربیلرین دندیگی کیمی بو «Public relations» (تورکیه ده خالقلا ایلشیکلر دنیلیر) اداره سینین ایلک عضولریندن بیر اولدوم. بئله جه، دوکتور جواددان آیری دوشموشدوم، آرامیزا چؤلر و داغلار گیرمیشدی. باشیمیز ائله قارشمیشدی کی، بیر-بیریمیزدن حتا خبر بئله الامیردیق. منیم ایشیم تهراندا انتقال ائدینجه مناسبتلریمیز یئنه تزه لندی. بو سفر بوتون قارا-قورخولارا رغماً مین بیر احتیاطلا قورولموش «آذربایجان جمعیتی» نین ایللیق ناهار توپلانتیلاری بیزیم ده منظم گوروشمگیمیزه سبب اولدو. بونون خارچینده عایله لیکله ده گئت-گله باشلادق. منیم اونیورسیتیه انتقالیمدان سونرا اؤزومه یئتیشمک اوچون داها چوخ فرصتیم واردی. نهایت، دوکتور جوادلا برابر دیک. او زامان تهراندا کی آذربایجانلیلار مختلف آدلار آلتیندا و جور-به-جور بهانه لرله گوروشمک و آنا دیلینده شعر اوخوماق، موسیقی دینلنمک، دنجه دئیرلر، «اؤزلرینه گلمک» اوچون قوناقلیق و توپلانتیلار ترتیب ائدیردیلر. دوکتور جواد بونلارین چوخونون اچینده یدی. من اونون واسطه سیله شاعیر سهندله تانیش اولدوم، سونرا اونونلا دا گئت-گلمیمیز آرتدی. شهریار تبریزدن گلیب دوکتور جوادین اوزون زامان قوناغی اولدوغوندان او سئویملی اوستاد شاعیرله ۱۹۴۰-جی ایلده باشلامیش آشینالیق درینلشدی. اطرافیمیز آنا دیلینده یازان بیر چوخ شاعیر و موسیقیچی ایله دولدو. تورک دیلینین خوش آهنگی نین یازیلی نشریاتا عکس ائتمه سی قاداغان ایسه ده، بو توپلانتیلارین قورولدوغو سالونلاردا وار قوتی ایله چاغلاییردی. قولاقلار ایلرحه حؤکم سورن مزار سکوتوندان سونرا آنا دیلیمیزین سوز و سازی ایله اوخشاناراق یئیندن آشینا اولوردو.

بعضیلى اوچون شاعیر یحیی کمال ین دندیگی کیمی، بو آشینالیق بیردن سوئمز بیر عشقه دؤندو.¹ شرایط ده گنت-گنده مناسبلشیر، اوفوقلار اچیلیر و شاعیر عاکیف ین دندیگی اوزره «حاقین بیزه وعد ائتدیگی گونلر» یاخینلاشیردی. «آذربایجان جمعیتی»نین بیر قیش توپلانتیسی بئله بیر تاریخی لحظهیه تصادف ائتدی: جمعیتده کی، نجه دئیرلر، «اگر-مگرچی»، «هم نالا، هم میخا ووران»، «اتلییه-سودلویه توخونماق»، بئیینلری باسقی دؤرونون قالیبلاریندا شکیل آلمیش، قارائلیق «آیدینلار»، اؤز دیلرینده ساوادسیزلار قروبو بیر ایگیدین، قالخیب ایللردن بری مجلسلردن قووولموش آنا دلیینده نطق ایراد ائتمه سیندن اورکدولر، قورخدولار، خالق تعبیری ایله، آغیزلاری بیر قاریش اچیلدی. بو ایکی دؤرون آراسینا خط چکن ناطیق و آذربایجان آدینا قورولان توپلانتییا داراشمیش «پارازیتلری» داغیدان و جمعیته گرکن استقامتی وئرن ایگید دوکتور جواددیر.

سونرا حادثهلرین ریتمی سرعتلندی. اؤز مدنیتیمیزه و آنا دلییمیزه قارشی دیبولان سوسوزلوق سون حدینه گلدی. بئلهجه، دوکتور جواد عؤمرونون ان بؤیوک ماجراسینا و حقیقتده، قضاسینا آتیلدی. لاکین بو آتیلیش افسانهلرین دندیگی «لسبوس» آداسینداکی «لئوناس» داغیندان عشق اوچورومونا دوشمک دئییل، معنوی عشقلرده اولدوغو کیمی بیر یوکسلیش، بیر سرود و حتا بیر کولتورل عروج ایدی: بئلهجه وارلیق درگیسی گؤزلیرنی حیياتا اچمیش اولدوا

وارلیق درگیسی وارلیغیمیزین رمزی و بایراغی اولدو. دوکتور جواد اوزون ایللردیر وارلیق قوجاغیندا، الینین امگی، آلنن تری و باغرینین قانی ایله بسله ییر. اونو گؤزونون گیله سی کیمی آفتلردن قوروموشدور. گونونو- گنجه سینى اونا وئرمیشدیر. وارلیقین دگرینی اؤز کیملیگی نین شهوروندا اولانلار یاخشى آنلامیشدیلار. شهریارین وارلیقا گؤندردیگی مکتوب و داواملی تلفونلاری و نهایت، «آزادلیق قوشو وارلیق» شعرى بو منیشمه مه لرین گؤزل نمونه سیدیر. شهریار وارلیق بئله سلاھلامیشدی:

هرچند قوتولماق هله یوخ دارلیغیمیزدان

آما بیر آزادلیق دوغولوب وارلیغیمیزدان.

وارلیق نه بیزیم تکجه آزادلیق قوشوموزدور،

بیر مژده ده وئرمیش بیزه همکارلیغیمیزدان.

وارلیقین ان بؤیوک رولو حقیقتین صاف ایناسیندا اؤزوموزو بیزه گؤستریمک و قومی شعوروموز حاقیندا بیزی آگاه و «هوشیار» ائتمکدی... شهریارین بو باره ده گؤزل بیر اشاره سی وار:

¹ Bir aşk oluverdi âşinalık.

ھوشيار اولاسيز دوشمنى مغلوب انده جكسىز،
دوشمنلر يىمىز قورخورو ھوشيار ليغيمىز دان.

بو «قورخو» اوزوندىن دوكتور جواد تصور انديلمىز چتىن ليكلر چكىدى. لاکين او آتيلان بوتون افترا پالچىقلارينا اعتنا ائلمەدى. اللرينده كى قلمى قاتيل بيچاغى كىمى ايشلەدنلرين نامرد حملەلرینه كۆكسونو گردى. بۇيوك بىر توكللە شيطانلارين اينا الدانمادى. گرچك عشقین وئردىگى ايلهامين يولوندىن چاشمادى. ھىچ بىر واخت ادب و نزاكت حدودونو آشمادى. حاق بيلدىگى يولون يورولماز يولجوسو اولدو. منصور حلاج مثالى ياخيندان - اوزلقدان گلن ملامت داشلارينا دۇزدو. «بازار منطقى» نين حۇكملىرىنه، «ابن الوقت مصلحتچيلر» و «پراقماتىست عاغىللىلار» ين تىبنەلرینه گرچك عاشىقلر كىمى قولاق وئرمەدى. مين شوکورلر اولسون كى، زامانىمىزدا «آلتين-دانا پرستشكارلارى» نين كعبەسى، بورس و بازارلاردان باشلايىب، شدتلە اسن اوپورتونىزمين عالمگير «سام يئلى» بوتون اوركلرى قورونمايىب و داشا چئویرمە يىبىدىر. ھلە دە گرچك ايدئالچيلار، «منفعت- ضرر» خطلرى نين خارچيندە كۇنلونون ايلھامى ايلە بللەديكلرى حاق اولدورزونون استقامتىندە گندنلر تاپىلير. حاق يولو ساليكلرى نين هر داورانىشى شىخ سعدى نين دئدىگى «دار گۇزلو دونيادارلارا» گۇرە ائلاشيلمىز اولار. بونلار اونلارى اۇزلريلە قياس اندرلر و طبيعى اولراق ھىچ بىر شتى باشا دوشمىزلر. مولانا جلال الدين رومى نين دئدىگى كىمى (سليمان نھيقي نين ترجمەسىلە):

هر كيشى زعمينجه منە يار اولور،

صحبتيمدن طاليب اسرار اولور.

سيزيم اولماز ناليشيمدن گرچى دور،

ليک، يوخ هر چشم و گوشا فيض نور.

اولدو آتش، صوت نى سانما هوا،

كىمدە بو آتش يوخ ايسە، حيف اونا!

ايشتە دوكتور جواد بو «اود» دا يانماقدادير. اونون فعاليتىنى گونده ليک معيشت اۇلچولريله اۇلچمک سھودير:

زيرا او ترازو بو قدر ثقلتى چكمزا

فاناتيىزدن اوزاق بئلە بىر سئودالى نين ديشدان گلن تھديدلر و وسوسەلرە قارشى داياتماقدا گۇستردىگى مقاومت ايشين ائناچاق بىر طرفى دير. اونلارين قارشىلاشديغى اساس كشمكشين صحنەسى ايچ دونيالارى دير. بو سببندىر كى، شاعىرلر يىمىز ديوانلارى، سئوگىنلر يىمىز شكايتلە دولوب داشير. گرچك و آزادە سئودالىلار ين طالعى ائلە بيل، فضولى نين بو ابدى مصراعلار يىندا يازىلى دير:

دوست بى پروا، فلک بى رحم، درران بى سکون،

درد چوخ، ھمدرد يوخ، دوشمن قوی، طالع زبون.

بو اضطرابلی چيله لری چکرلر، ایشکنجه لی تردد بحرانلارینی گنچیرلر، تکرار- تکرار «عشق آتش جاندیر»
 دئیرلر، لاکین سنودادان واز گنچمزلر. چونکو، بو آجیلار سنودالیلارین گرچک شربتی، ایلاهی «نکتار» لاری
 دیر. دوکتور جوادین دا طالعی بونلاردان فرقلی دئییل. او و اونا بنزر ایدئالچی سنودالیلارین حاقیندا
 یازدیغیم «سنودا» شعریمدن بیر نچه مصراع ایله بو بحثه سون وئیریم:

سنودا دئییل، بس بو نه دیر:

دأش قلمینه کعبه دئم؟

یالین آیاق یانا- یانا

یانقین یئرینده یئریم؟

اوزوب الی ائلدن- گوندن،

اوزولوب قهرین اوزوندن

اوزونه حسرت قالدیغیم؟

بیر کور اولدوزون ایزینده

اوقوقلارینا دالدیغیم؟

اوچوب آرزو قانادی ایله،

گؤیلرده هاوالاندیغیم؟

خیالیمدا گول سینه ندن

امزیریلیب ده داندیغیم؟

شیرین- شیرین یوخولاردان

آغلایاراق اویاندیغیم؟

گؤزلری نین دنیزبنده

یئلکنلر آسیب گئتدیغیم؟

چیخماز یوللاردا آواره

گئتدیکجه آزیب ایتدیغیم؟

ساجلاری نین گنجه سینده

رویالار قوروب یاندیغیم؟

قهرینه، لطف،

طهرینی قند

آدلاندیریب

اؤز-اؤزومو آلداتدیغیم؟

هیلال قاشین چاتیلاندا

گۈيلرىمدە گۈنش سولور.
 كەكشەنلارېم يىخىلىر،
 باشىما سامان سوورولور.
 يالائىنا ان مقدس
 گرچك كىمى اينانيرام،
 سنودا دئىيل، بس بو نه دىر؟
 آللايىنى بىلە - بىلە يئنه سنە آلدانيرام.

دوكتور جواد ھىت يىن چوخ طرفلى بىر شىخسىت اولدوغونو يوخارىدا قىد ائتمىشدىم. اوندان بحث ائدركن ده فاكئتلاردان آرتىق اونون ياراتدىغى اوبرازدان دانىشاچاغىمى دا دئمىشدىم. بورادا قورقود دده ميزىن عنعنەسىنە اوياراق، سۆزومە اوركدن گلن بىر «القىش» لا سون وئىرىم:

اول اۇكدىگىم يوجا تانرى دوست اولوبانى مدد ايرسون!

يئرلى قارا تاغلار يىغىلماسون!

كۆلگە لىجە قابا آغاجىن كسىلمە سون!

دايم آخان گۇركلو سويون قوروماسون!

قانادلار يىن اوجلارى قىرىلماسون!

چاپاركن آغ-بوز آت يىن بودرە مە سون!

چالیشاندا قارا پولاد اۇز قىلىنجىن گودلمە سون!

دور توشركن آلا گۇندرىن اوفانماسون!

حق ياندىران چىراغ يىن يانا تورسون!

قادر تانرى سنى نامردە محتاج ائىلەمە سون!

دوكتور جواد يىن «شن و اسن» وارلىغى مدنيتىمىز، يوردوموز، دىلىمىز و ائلىمىز اوچون چوخ بۇيوك غنىمئدىر. ■

جواد هیئت و فرصتهای محدود

● دکتر رضا براهنی

شناختن و شناساندن دکتر جواد هیئت در ابتدا بسیار ساده می‌نماید. علاقمند به شناسایی می‌تواند به یک یا چند سایت خصوصی و عمومی سرک بکشد. این سایت‌ها می‌توانند مربوط به پزشکی باشند یا مربوط به ادبیات؛ می‌توانند مربوط به مشاهیر ایران باشند و یا مشاهیر آذربایجان. حضور دائمی او در این مراکز کلیات از غربال گذشته‌ای را در برابر ما می‌گذارد: متولد ۱۳۰۴ تبریز، تحصیل کرده‌ی تبریز و تهران و ترکیه و فرانسه، جراح معروف قلب، دوست و همکار نزدیک دکتر کریستین بارنارد معروف، عضو آکادمی جراحان پاریس، کسی که نخستین عمل جراحی قلب را در ایران درست پنجاه سال پیش از این، در ۲۹ سالگی انجام داد، نخستین عمل قلب باز را در سال ۴۱، نخستین عمل تعویض کلیه را در تهران در همان دهه بر روی انسان، و نخستین تعویض قلب را روی سگ‌ها ...

روشن است که دانش اگر با شجاعت توأم نباشد کار علم، کار فرهنگ، کار انسان پیش نمی‌رود. هیئت نابغه‌ی فرصتهای محدود است. با امکانات محدود علم و فرهنگ، با دهها بلای خانمانسوزی که اهل علم و فرهنگ با آن گلاویزند، یا می‌توان دست به کار شد و حتی المقدور حاصلی به دست آورد و به دست داد، و یا گله کرد و گله کردن را سرپوش جبین و ترس درونی کرد. اما نابغه‌ی فرصتهای محدود، استعداد ذاتی و قدرت‌های اکتسابی خود را در اختیار وجدان کاری می‌گذارد که در ابتدای کار معلوم نیست حاصلش چه خواهد بود. تنها پس از گذشت سالها می‌توان فهمید کسی که سواد شهر را از دور تشخیص می‌داده، نشانه‌ها را عوضی نگرفته، وارث شهر شده، در خانه‌ی ما را یکایک به صدا درآورده است.

تعبیر نریمایوشیچ را به یاد آورید از دیواری که می‌گفت: «تا صبحدمان در این شب گرم / آفروخته‌ام چراغ، زیراک / می‌خواهم برکشم بجای / دیواری در سرای کوران / بر ساخته‌ام نهاده کوری / انگشت، که عیبهاست با آن. . . .» نابغه‌ی فرصتهای محدود دیوار در سرای کوران می‌کشد، حتی اگر اینان ندانسته و نفهمیده انگشت اتهام به سوی کسی گیرند که خشت بر خشت می‌نهد، در شب ظلمانی، تا فردا که آفتاب درآید، سایبانی بر سر مردم تعبیه کرده باشد. صد مقاله پزشکی در مطبوعات ایران و جهان، سردبیر ماهنامه

«دانش پزشکی»، جراح چند بیمارستان، مدیر چند بیمارستان، رئیس بخش جراحی این یا آن دانشگاه، نویسنده هفت کتاب اساسی در شناسایی تبار و زبان و ادب ترکان ایران و جهان، استاد افتخاری دانشگاههای پزشکی جمهوری آذربایجان، کسی که چند پزشک ایرانی را در جنگ آذربایجان و ارمنستان برای مداوای مجروحان جنگی، آذربایجان به آن کشور برد، برنده‌ی جایزه مدال طلای طب از دانشگاه استانبول به خاطر پنجاه سال خدمت به علم پزشکی، سردبیر و مدیر مجله «وارلیق» به مدت بیست و سه سال، که سرپناهی شد برای نویسندگان ترکی‌نویس و فارسی‌نویس آذربایجان ایران، از زنده‌یادان پروفسور زهتابی و دکتر حمید نطقی تا زندگان بیشماری که در رأس آن زبانشناس و ادبشناس غولی مثل پروفسور فرزانه نشسته است، که دقیقاً مثل دکتر هیئت نابغه‌ی فرصتهای محدود است. هیئت هر چه از پزشکی درآورد، و هر چه از خاندان پدری به ارث برده بود، به خدمت این فرصتهای محدود گماشت، چرا نام هیئت این همه احترام برمی‌انگیزد، شاید یک علت این باشد که بلندپروازی او در خدمت انسان بومی است، به آن صورتی که در تعداد بسیار محدود خادمان اقالیم بومی دیده ایم، با تفاوتهایی، در سطح و موضوع، از نوع فرانتس فانون و امه سزر. انگشت را به دقت روی بیماری گذاشتن، از کلیات گذشتن، بیماری خاص یک حوزه و حومه را تعیین کردن و با آن برخورد کردن. نابغه‌ی فرصتهای محدود دنبال آن نیست که تاج بر سرش بگذارند، از این دانشگاه به آن دانشگاه ببرندش، و به قول معروف لی لی به لالایش بگذارند. ویژگی اصلی نابغه‌ی فرصتهای محدود، سر و کله زدن با جزئیات، با جزء به جزء مشکلاتی است که در زانوم گریبانگیر همه است. پهلوانان اصلی مبارزه با استعمار از کلیات شروع نکرده‌اند، به جزئیاتی پرداخته‌اند که به یک جا جمع شوند، کلی عینی مادی و معنوی را تشکیل می‌دهند، که هرگز از دور، دستی بر آتش آن نمی‌توان داشت. آیا مردم باید معالجه بشوند یا نه؟ آیا مردم احتیاج به یادگیری زبانهای یک کشور، زبانهای مادری خود، دارند، یا نه؟ از دور که نگاه می‌کنیم، همه با کلیات موافقت می‌کنیم، و می‌دانیم به ویژه ما که در کانادا زندگی می‌کنیم، که شما نمی‌توانید به کسی که در «کبک» زندگی می‌کند بگویید: توف فقط باید انگلیسی یاد بگیری! یک زبان، ولو زبان ناپدری، برای همه! کبکی پدر آدم را درمی‌آورد. جنگ داخلی می‌شود. این را «مایکل ایگناتیف» که «انقلاب حقوق» را نوشته، خوب می‌داند. اینها را ما هم می‌دانیم. ولی به محض اینکه این موقعیت را در کشور خود به رأی العین می‌بینیم، به جای آنکه به واقعیت موجود بومی توجه کنیم، رسماً از خرافه ای به نام «یک زبان، یک ملت!» سر درمی‌آوریم، و مردم را مثل دکتر جلال متینی، که با زبانهای ملیتهای مختلف سر عناد دارد به سوی تجزیه‌طلبی می‌رانیم، یعنی درست عکس کاری را می‌کنیم که هیئت می‌کند، به دلیل اینکه هیئت انگشت بر جراحی بومی می‌گذارد، و ما کبابه‌ی نژادپرستی را به این سو و آن سو می‌کشیم، جعل تاریخ می‌کنیم، و به جای آنکه مردمان خود را به مراقبت، همکاری و همیاری بخوانیم، مدام شمشیر «دموکلیس» قوم آریایی را بر سر عرب و ترک و ترکمن نگاه می‌داریم، و به صاحبان زبانها و فرهنگهای متنوع ایران می‌گوییم: یا قبول کن، یا بمیر!

هیئت، نابغه‌ی فرصتهای محدود، تأکید را بر تساوی و دموکراسی، بر عینیت تاریخ، و درک دموکراتیک تاریخ معاصر می‌گذارد. ما مردمی در خدمت انبوهه‌ی عقاید پوسیده کهن نمی‌خواهیم. ما گذشته را در خدمت امروز و مردم امروز، مردم معاصر، و فرهنگ و دموکراسی درخشان جهان معاصر می‌خواهیم. ما

معاصرت با جهان معاصر را می‌خواهیم. کسی که به ما می‌گوید زبان مادری بیش از ۶۷ درصد مردم ایران را فراموش کنیم، سخنگوی قرون وسطی است. معاصر جهان معاصر نیست، حتی اگر از مواهب رسانه های عمومی هم در هر نقطه دنیا برخوردار بوده باشد. کار کردن نوابغ فرصتهای محدود، با کاغذ و قلم، و یک مطب سه اتاقه است که دو اتاق آن مال بیماران، و اتاق دیگر آن در اختیار یک زبان و فرهنگ سرکوب شده است. ما به این نوع کار دل می‌بندیم، چرا که در آن راه تعلیمات عمومی برای همه محرومان، همه ی کودکان محروم کشور را می‌بینیم. کاری ساده، اما مشکل، سهل و ممتنع بدون این ژست گرفتن های کریه از تلویزیونهای به اصطلاح جهانی و گیس سپید کردن ها بر سر خدمت کردن، امروز به این سرکار و روز دیگر به آن سرکار، و شرم نکردن از پاپوش دوختن برای کسانی که در گذشته و امروز نابغه های فرصتهای محدود بوده اند. کار، و کار، و کار، چیزی که دلمشغولی کسانی است که سرسپرده ی حق مادر و زبان مادری بر فرزندند و نمی‌خواهند زبان مادر یک فرزند محترم دیگر به عنوان زبان مادر اصلی بر آن یکی فرزند تحمیل شود، انتخاب بعدی باید از آن خود آن فرزند باشد که در شرایط بومی و کشوری زبان بعدی و زبانهای بعدی او چیست. و ما به صلاح همه‌ی مردم می‌دانیم که چند زبان منطقه را خوب یاد بگیرند. و فارسی و ترکی و عربی، سه زبان بزرگ منطقه اند. و ما برای معلمان و متعلمان هر سه زبان بزرگ منطقه و زبانهای دیگر احترام می‌گذاریم، و تحمیل زبان فارسی به عنوان زبان مادری و رسمی را در حد و حدود کار هیتر و موسولینی، و سردمداران منطقه‌ای آنان، خواه در حوزه سیاسی و حکومتی، و خواه در حوزه فرهنگی و زبانی می‌دانیم. و تأکید اصلی ما بر کار از خودگذشتگان و از جانگذشتگانی است که از نزدیک در خدمت ساختن و نوسازی ذهن آدم ها هستند، و ما یک قلم، فاتحه‌ی دوستان سابق را می‌خوانیم که امروز بر فجایع عراق و فجایع زندان غرایب و گوانتانامو صحنه می‌گذارند، و بندگی چو گدایان به شرط مزد می‌کنند، و انگار خود نمی‌دانند: نه هر که سر بتراشد قلندری داند / نه هر که چهره بر افروخت دلبری داند / نه هر که آینه سازد سکندری داند. آن آدمی بچهای که امروز شیوه‌ی پری داند کسی است که می‌خواهد مردم ایران، بچه‌های مردم ایران، به زبان مادری خود هم تکلم کنند، تحصیل کنند، دانشگاه ببینند، و کسی که این را نمی‌خواهد، ایرانی قطعه قطعه می‌خواهد. پرچم روس را ستارخان پایین کشیده، و پیشه‌وری را هم استالین و باقراوف نبش قبر کرده‌اند، و همه اینها از آنجا سرچشمه می‌گیرد که اینان سرسپرده حکومت مردم بر مردم بوده‌اند. آری ستارخان اصلاً نباید تهران می‌رفت تا به آن صورت فجیع کشته شود. و پیشه‌وری هم نباید به شوروی می‌رفت، تا به آن صورت فجیع‌تر کشته شود. برای ستارخان، تیراندازانش بیگانه بودند که کشتندش، برای پیشه‌وری هم خصم‌هایش (روس‌های کمونیست) از همان رقم و جنم بودند. زمان آن چیزها سپری شده. ما نوابغ فرصتهای محدود می‌خواهیم، اتاقی شش در چهار، در یک مطب کوچولوی عاری از تجمل، و پیرمرد جوان هشتادساله‌ای که از یک سو دست بر جراحات تن مردم می‌گذارد، و از سوی دیگر دست بر نبض زبان مادری بچه‌های مردم دارد، و نقش دیگری از روشنفکر خودی و منطقه‌ای، روشنفکر بومی، روشنفکر نگرنده بر جزء به جزء عاطفه‌های بومی، رقم می‌زند. حالا چند حدیث خصوصی از او بگوییم:

- مردی که در سال ۴۸ یا ۴۹ یا ۵۰ به من تلفن کرده، صدای گرفته‌ای دارد. از من می‌خواهد که هر چه زودتر به بیمارستان جاوید بروم. برای چی؟ برای اینکه غلام آنجاست و می‌خواهد ببیندت. مگر چی شده؟ چیزی نشده، تو حالا بیا، و می‌روم، وقتی که وارد اتاق می‌شوم، ساعدی روی تخت دراز کشیده با سر و صورت ورم کرده و زخمی، و با لب و دهن تنزیب شده، و بسته. چی شده؟ آدم قلچماقی که لباس سربازی پوشیده، گوشه ای ایستاده، و صحنه را از زیر نظر می‌گذرانند. سرباز دیگری، قد بلندتر از اولی، گوشه دیگر ایستاده، و حالت کسی را دارد که اگر کاری هم نکرده باشد، مظنون است، به اینکه اگر کاری کرده، تقصیر او نبوده. قضیه به سادگی توسط خود دکتر هیئت توضیح داده می‌شود. یا شاید توسط دکتر اکبر، برادر ساعدی، که او هم مثل غلامحسین و دکتر هیئت، پزشک است. رئیس بیمارستان دکتر هیئت است که سر و صورت و لب و دهان غلامحسین را پانسمان کرده و بسته. غلامحسین ساکت است، چون امکان حرف زدن ندارد، و گاهی چشمهایش را می‌چرخاند در جهت آن آدم قلچماق، و بعد برمی‌گرداند طرف ما، و به زبان بی‌زبانی می‌خواهد چیزی را بفهماند. دکتر هیئت توضیح می‌دهد که شب قبل دکتر کلید می‌اندازد که در خانه اش را باز کند و برود تو. این دو نفر جلوش سبز می‌شوند، و یکی از آنها می‌گوید: «دهنتو سرویس می‌کنیم»، و بی‌آنکه منتظر عکس العمل ساعدی بشود، عملاً دهن را سرویس می‌کند، و بیشتر با دهن سر و کار داشته، و هی با مشت می‌زده توی دهن ساعدی. تا اینکه به سر و صدای توی کوچه، اکبر و اهالی خانه، و خانه‌های اطراف می‌ریزند بیرون و آنکه دهن را سرویس کرده، مدعی می‌شود که ساعدی مست بوده و بد و بیراه گفته، و یک نفر دیگر، که در رفته، ساعدی را کتک زده و در رفته، و این دو اگر در آنجا هستند، آمده‌اند تا حال دکتر را ببرند، و ما هم می‌پرسیم اگر یکی زده و در رفته، شما چرا او را نگرفتید؟ و فقط قلچماقه حرف می‌زند، که: «تاریک بود، به علاوه، آقا زخمی بود، باید به کاریش می‌کردیم». اهل خانه ساعدی را به بیمارستان رسانده‌اند. بعدها بود که ساعدی سبیل را کمی کلفت تر کرد که جای بخیه دیده نشود. و بعد یک نفر به اصطلاح دُزبان می‌آید و آن دو نفر را می‌برد. و غلام، که حرفی نمی‌زند، با همان چشمهای درشت، مبهوت، هوای خالی را تماشا می‌کند، و هیئت می‌گوید: «بیشرفها!» و ساعدی به اکبر اشاره می‌کند که ببردش، و هیئت می‌گوید: «نه! هنوز نه!» و بعد رضایت می‌دهد که ساعدی را مرخص کند. و این نه آغاز ماجراست و نه پایان آن، چرا که چند سال بعد، عضدی، شکم و پاهای ساعدی را با چاقو چاق می‌کند.

- در اوایل انقلاب، به زعم خود انجمن آذربایجان را احیا کرده‌ایم. چند ماهی قضیه ادامه پیدا می‌کند. به نظر می‌رسد چند نفر آذربایجانی می‌خواهند از طریق انجمن به زبان و فرهنگ آذربایجان سامان بدهند. انجمن آذربایجان تبری است به سوی تاریکی. دکتر هیئت، دکتر کاتبی، دکتر نطقی، استاد فرزانه، گنجعلی صباحی، و من، که در میان جمع از همه کوچک تر و جوانترم. جلسات مختلف برگزار می‌شود. چند نفر را به عنوان هیئت دبیران انتخاب می‌کنند، همراه سه چهار نفر دیگر، که من یکی خوب نمی‌شناسمشان. و بعد ناگهان، بی‌آنکه با هم مشورت کرده باشیم، می‌بینیم کارها یا پیش نمی‌رود، یا اینکه عده ای می‌خواهند در جهت خاصی پیش بروند. و می‌بینیم یک یک داریم استعفا می‌دهیم. نفوذی‌ها می‌خواهند انجمن را به سود حزب خود مصادره کنند. الگوی کارشان را می‌شناسیم. تک تک شستمان

خبردار می‌شود. نفر اول دکتر نطقی است که کنار می‌کشد، بعد استاد فرزانه، بعد من، بعد هیئت. بگذار شریک دزد و رفیق قافله تنها بماند. این کار را با کانون نویسندگان هم می‌خواهند بکنند. در آنجا این دوستان آذربایجانی نیستند. اتفاقاً تق قضیه خیلی زود درمی‌آید. و کانون همه را اخراج می‌کند. چرا که کانون نیز سروکار دارد با آدمهایی که از طریق درک فرصتهای محدود به امور خود و جامعه و فرهنگ سر و سامان می‌دهند. کار فرهنگی نه کار زیرزمینی است، و نه کار حزب و احزاب فراگیر، و کار مردم، کاری است روزمره. نه اینکه نخواهی که احزاب باشند. تمرین با دموکراسی و فرهنگ یک ملت، تمرینی است روز به روز با درون و بیرون تک تک افراد آن ملت و آن جامعه. و از بالا، و از خارج هم نمی‌توان دستور کار صادر کرد. و همین الان هم در جریان ملیتهای ستمزده به روشنی می‌بینیم که چقدر همه رشته‌هایی که دکتر محمود افشار و دوپهلوی، و اعقاب آنها از نوع عنایت الله رضا، دکتر ورجاوند، و دکتر جلال متینی بافته‌اند و می‌بافند، پنبه شده است. صعود یک میلیون آذربایجانی به «کلیبر» و قلعه بابک، برای آنکه صدای آذربایجانی به گوش جهانیان برسد، آن صدای درونی و خودی، و آن صدا در دادن شجاعانه نیازهای زبانی، فرهنگی و معنوی و مادی یک مردم ستمزده، همه آن رشته‌های خوش‌خیالانه و نژادپرستانه را پنبه کرده است. لازم نیست کسی برای درک مسئله‌ای به این سادگی نبوغ داشته باشد. عقل سلیم می‌گوید که زبان مردم را نمی‌توان برید. زبان مادری یک حق است، و از هر حقی بالاتر است، و هر خیانتی به آن، بدترین خیانت است. و اتفاقاً در چنین شرایطی است که یک عده، مثل دکتر هیئت، که به راحتی می‌توانستند در صدر بنشینند و قدر ببینند، پیه هر نوع ملامتی را به تن می‌مالند، تا اندیشه‌ی حقایقیت زبان مادری را نه تنها به کرسی بنشانند، بلکه آن را به صورت اورگانیک، به عنوان بخش اصلی نیازهای مردمان ایران، و برای نجات قریب به هفتاد درصد جمعیت کشور از بی‌زبانی، بی‌فرهنگی و بی‌هویتی، وارد مجموعه گفتمان‌های اصلی یک کشور بکنند، و آن را درون حدود و ثغور کنونی کشور حل کنند، قبل از آنکه حس‌های گریز از مرکز از سوی، و دسائس قدرتهای خارجی و غیرمنطقه‌ای از سوی دیگر، آن را به سود خود و به ضرر مردمان ایران، و در جهت حفظ منافع خود به اصطلاح «حل» کنند. نابغه‌ی فرصتهای محدود، نابغه‌ی مسائل انتزاعی نیست. نابغه‌ی عمل مفید هفته به هفته، ماه به ماه، و سال به سال است. به دلیل اینکه مردم به تدریج به همه چیز پی می‌برند، و هیچ چیز مثل توضیح صبورانه و از روی حوصله — حوصله‌ای سمج و درگیر — نمی‌تواند کاری از پیش ببرد. و این مرا می‌رساند به حرف آخر این وجیزه، که دیگر از صورت وجیزه درآمده است — دکتر هیئت در طول این بیست و دو سه سال گذشته، علاوه بر چاپ کتابهای ارزشمند خود در زبانشناسی، فرهنگ و زبان آذربایجان، و تاریخ ترکان ایران و جهان، مجله وارلیق را بیرون داده است. این مجله در طول این سالها بر روی لبه‌ی تیغ حرکت کرده است. مسئله زبان و فرهنگ آذربایجان، یعنی زبان و فرهنگ بیش از ۳۷ درصد جمعیت ایران، مسئله‌ای است حساس. نژادپرستان هر روز بر فشار خود می‌افزایند تا دولت مجله‌ی «وارلیق» را تعطیل کند. از سوی دیگر ذات ملاحظه‌کار و پر درایت دکتر هیئت مانع وارد کردن هرگونه شائبه به این مجله شده است. انتخاب مطالب، انتخاب آدمها، نحوه‌ی ارائه‌ی مجله، دکتر هیئت را در طول این دوران پرتلاطم سر پا نگه داشته است. دکتر هیئت نه چپی است، نه دست راستی، نه میانه‌رو، او به یک اصل اساسی معتقد است، و آن اینکه زبان

و فرهنگ آذربایجان ایران، بخشی از زبان و فرهنگ کشور چندقومی مثل ایران است، و تنها از طریق اشراف بر آن و توسعه بخشیدن به آن و قرار دادن آن در دستور اولویتهای اساسی فرهنگ و تمدن کشور، می‌توان بین اقوام و مردم ایران تفاهمی توأم با تساوی حقوقی، فرهنگی، و مدنی برقرار کرد. فرصت مردمان ایران برای رسیدن به این ساعت و لحظه تفاهم، کوتاه است. به نظر صاحب این قلم، هیئت، این نابغه‌ی فرصتهای محدود، به دنبال این تفاهم توأم با تساوی است. گام برداشتن به سوی این تفاهم وظیفه‌ای انسانی است. قدم هیئت را گرامی بداریم. ■

دوکتور جواد هیئت حاقیندا

• پروفیسور دوکتور کاظم یتیش^۱

بیر طب دوکتورو اولان دوکتور جواد هیئت، عینی زاماندا اؤرنکینه از راستلانان بیر سوسیال بیلیم آدمی دیر. ایچینده یاشادیغی توپلومون دیلینی، ادبیاتینی و کولتورونو ساده جه گونو ایله دئییل گنجمیشی ایله ده اینجه‌له‌ین، بو قونودا جیدی و علمی مقاله‌لر، کیتابلار یایینلایان بیر بیلگین دیر.

۱۹۷۹-دان بری داوام ائدن وارلیق درگسی دیل. ادبیات و فولکلور آلانیندا چالیشما یاپان هر آراشدیریجی‌نین مطلقا باش وورماسی گرکن بیر قاینقدیر. بوراداکی یازیلارین چوخو دوکتور جواد هیئت طرفیندن یازیلیمیشدیر. او، بورادا ساده جه ایچینده یاشادیغی توپلومون دیلی، ادبیاتی و فولکلورو ایله ایلگیلی یازی یازماز، گئنیش بیر چرچیوه ده تورک دیلی، ادبیاتی، فولکلورو و تاریخی ایله ایلگیلی، اؤنملی مقاله‌لر قلمه آلیر. مثلا وارلیق ین ۱۹۹۵-ده چیخان ۳-۹۸ ساییسیندا یونوس امره‌یه عمومی بیر باخیش باشلیقلی بیر یازی یایملا. بله‌جه او، کولتورلر آراسیندا ساغلام کؤرپولر قورمانین قایغیسینی گؤستریر. دوکتور جواد هیئت بوراداکی یازیلاری‌نین چوخونو سونرادان کیتابلاشدیریر.

دوکتور جواد هیئت، چشیدلی اؤلکه‌لرده یاپیلان کونقره‌لره ده قاتیلیر و بورالاردا علم عالمینه قاتقیدا بولوناجاق بیلدیریلر سونور. بوتون بونلاری بورادا دگرلندیرمک چوخ زامان آلاچاقدیر. یالنیز بونو سؤیله‌مه‌دن گنجه مه‌یه جگم. بعضی دیل و تورکولوژی کونقره و سمپوزیوملاریندا دوکتور جواد هیئت ین شاهیدی اولدوغوم هیجانی، بیزلره هپ اؤرنک اولموشدور.

۱۰-دان چوخ اورینینال تألیف اثرین و ۲۵۰ جیواریندا علم، اورینینال مقاله‌نین صاحبی اولان دوکتور جواد هیئت ین اثرلریندن بیر نئچه‌سینی دگرلندیرمک ایسته ییرم.

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (تهران ۱۹۸۰، ۱۹۹۰). ایکی جیلدلیک بو اثرده دوکتور جواد هیئت، اؤنجه آذربایجان تورکجه‌سی‌نین تاریخچه‌سینی یاپار و آذربایجان تورکجه‌سی‌نین تاریخی و اولوشومونو

^۱ ایستانبول اونیورسیتته‌سی ادبیات فاکولته‌سی‌نین پروفیسورو، تورکولو.

(تشکولونو) اله آلا. سونرا آذربایجان ادبیاتی تاریخینه گنچر. کرونولوژیک اولراق آذربایجان شاعیرلرینی اینجه لر. شخصیتلرین اوزرینده تک تک دورارکن، اولنلاردان اؤزنگر وئر. بئله لیکله ادبی شخصیتلر تاریخیه ایله ادبیاتین تاریخیه بیر آرادا دگرلندیریلیر. عینی زاماندا سوسیال قورولوش، شاعیرلرین و یا ادبی شخصیتلرین چئوره سی، محیطی ده سؤز قونوسو ائدیلیلر.

تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش (تهران ۱۹۸۷). بو اثرده تورکلرین اسلامیتدن اؤنجه و سونرا میدانا گتیردیکلری مدنیت، باشلانقیجدان ۱۶-جی عصره قدر سؤز قونو ائدیلیلر. دوکتور جواد هیئت اثرینین اؤن سؤزونده دونیاداکی تورک دیلی و ادبیاتی اوزرینده کی چالیشمالارا تماس ائتدیکن سونرا بئله داوام ائدیر:

«بیزده تورکلر میلیمیزین یاریسینا یاخین بیر کوتله سینی تشکیل ائدن، ۱۰۰۰ ایل ایران تاریخینده حکومت ائدیپ و ایران استقلاللی یولوندا جانلاریندان گنچه رک ایرانی دوشمانلاریندان قورودوقلاری حالدا سون عصرده کی پهلولی رژیمین افراطی فارس شوونیزمی سیاستی نتیجه سینده دیللی و ادبیاتلاری انکار و یاساق اولموش و تاریخلرینین اؤنملی بؤلوملری ده رسمی تاریخدن سیلینمیشدیر. بو سببدن وطنداشلاریمیزین تاریخی معلوماتی بو ساحه ده یا هنج اولمامیش ویا یالنیش و بیر طرفلی اولموشدور. بیز اسلامی انقلابین تأمین ائتدیگی دیل و کولتور آزادلیغی سایه سینده بیر طرفدن بو بوشلوقو دولدورماق و یالنیش فیکیرلری اصلاح ائتمک و گله جکده کی علمی تدقیقلر اوچون تاریخی و کولتورل زمینه حاضرلاماق مقصدیله مختلف منبعلردن اله ائتدیگیمیز معلوماتی خلاصه ائده رک انا دیلیمیزده بو کیتابی یازدیق.» (ص. ۳)

بونو دوکتور جواد هیئتین چالیشما شرطلری و غایه سینی بلیرتمک اوچون ائدیم. گنرچکن او، گننیش بیر تاراما سونوندا، گؤک تورک و اویغورلاردان باشلایراق، دیل، ادبیات و صنعت موضوعوندا تورکلرین اورتایا قویدوغو کولتور دگرلرینی بؤلگه- بؤلگه، دؤلت- دؤلت ۱۶-جی عصره قدر گتیرمیشدیر. هر بؤلگه نین تاریخی و کولتورل یاپی سینی (قورولوشونو)، سیاسی و اجتماعی دورومونو چوخ گؤزل اؤزتله میشدیر (خلاصه ائتمیشدیر). اثردن، تورکلرین کولتور و مدنیتی حاقیندا چالیشما یاپاجاق هر آراشدیریجی استفاده ائده بیلیر.

آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتی (تهران ۱۹۸۸). دوکتور جواد هیئت بو اثرینده، ان اسکی فولکلور ملزملریندن، افسانه، اساطیر، چنشیندلی مراسیملردن باشلایراق آذربایجان بایاتیلارینا قدر چوخ گننیش بیر آلانی احاطه ائتمگه چالیشیر. اورتاق ادبی محصوللاردان اولان افراسیاب داستانی، شو، هون- اوغوز، گؤک تورک داستانلارینداکی موتیولری- ایشیق، آغاچ، قادین، آت، سو، بوزقورد، موسیقی، قوپوز کیمی- اوزرینده دورور. عینی شکله دیوان لغات الترک-، قوتادغو بیلگ-ی، ماناس داستانی و چنگیز نامه نی تدقیق ائدر. داستانلارداکی مشترک طرفلرین، موتیولرین ایفاده ائتدیکلری آنلاملاری و بونلارین گونوموزه قدر نجه داوام ائتدیگینی گؤستریر.

محمد فواد کؤپرولونون یولوندان گئده رک دیل، ادبیات، کولتور و فولکلورداکی مشترکلیگی اصابتله تثبیت ائدر.

دوکتور جواد هیئت، بو کیتابیندا فولکلور آلابیندا چالیشانلار حاقیندا دا بیلگی وئیریر. گئنیش بیر جوغرافیایا یایلمیش اولان تورک فولکلورونون، عرب، فارس و چین فولکلورلاری ایله اولان ایلشکیلیرینی ده اله اولراق، مقایسه لره گیریشیر.

مقایسه اللفتین (تهران ۱۹۸۴). هیئت ین بو کیتابی وارلیق درگیسی نین بیر کولتور اکی اولراق نشر اندلمیشدیر. تورکجه ایله فارسجانین قارشیلشدیریلماسی اساسینا دایانیر. یازار بو قارشیلشدیرمانی هر ایکی دیل آراسینداکی سسلرین بنزریلیگی، اکلر و فعللر اطرافیندا اله آلیر. اثرین سونوندا تورکجه نین کلمه زنگین لیگی نین اثباتینا یؤنه لیک اولراق فارسجادا تک کلمه ایله قارشیلشما یان تورکجه کلمه لرین بیر لغتی وئریلمیشدیر.

تورک دیلی و لهجه لرینین تاریخی سیری (تهران ۱۹۸۷). جواد هیئت ین بو حجملی اثری تورک دیلی نین تاریخی گلیشیمینی، بو گلیشیمه نین مرحله لرینی، اسکی تورکجه، اورتا تورکجه، یئنی تورکجه و مودرن تورک دیلی و لهجه لری باشلیقلاری اطرافیندا گئنیش بیر شکیلده آیرینتیلی اولراق اینجه لر.

ادبیاتشناسلیق (تهران ۱۹۹۶). دوکتور جواد هیئت بو اثرینده ادبیات نظریه لری، ادبیاتین نه اولدوغو، رولو، اجتماعی رئالیزم و بونون ادبیاتداکی یئری، صنعت و علم، فورمالیزم و شکیلچی لیک، استروکتورالیزم و بنزر موضوعلار اوزرینده دوردوقدان سونرا؛ ادبی تنقید، ادبی مکتب، ادبی نؤعلر، ادبی و بدیعی اثرلرین دیلی کیمی خصوصلاری اله آلیر. بو اثر، اونون ادبیات نظریه سی آلابینداکی بیلگیسینی اورتا یا قویماسی نین یانیندا ادبی شخصیتینی، متنی آلاماداکی توتدوغو یولو دا گؤستریر.

سونوج اولراق بونو سؤیله یه بیلریک: دوکتور جواد هیئت، گرچکدن تورک دیلی، ادبیاتی، تاریخی و صنعتی، فولکلورو اوزرینده فیکیر صاحیبی بیر عالیمدیر. واقیف آسلانوف، اونون اوچون «جانلی آنسیکلوپدی» دئییر کی چوخ حاقلی دیر. چوخ گئنیش بیر کولتورو اولان جواد هیئت، یاپدیغینی سنوهرک یاپان، یاپدیغی چالیشلاردا دؤق آلان، هیجان دو یان بیر آراشدیرماچی دیر. پروفوسور دوکتور توفیق حاجی یف ده بو دورومو بئله بلیرتیر: «جواد هیئت ائلی نین، دیلی نین و مدنیتی نین مجنونودور».

من دوکتور جواد هیئته تانریدان اوزون عؤمورلر و داها نئجه چالیشلار دله بیرم ■

ایکی تایین لقمانی

● پروفیسور دوکتور یاشار قارایف

تاینمیش جراح-عالیم، اونیورسال بیلکلی شخصیت اولان دوکتور جواد هیئت کلاسیک تورکولوژی-نین تاریخی و نظری پروبلملری، خصوصاً آذربایجان تورکجه-سی نین و ادبیاتی نین گنجیمیشی و ایندیسی باره ده نئچه- نئچه کتابین، یوزدن آرتیق مقاله-نین مولیفی-دیر. خالق-نین تاریخی گنجیمیشی-نین قدیملیک و زنگین لیگینی، اونون میلی- معنوی تاملیق و برتؤولویونون منبعلرینی او، بیرینجی نؤبه ده، میلی دلیلن، میلی بدیعی ادبیاتین و فولکلورون تاریخینده اختاریر، شؤهرتلی حکیم اولماقلا برابر، هم ده تاریخچی، دیلچی- تورکولوق و ادبیات شناس (نظریه چی عالیم) کیمی مقیاسلی فعالیت گؤستریر. «تاریخ زبان و لهجه های ترکی»، «مقایسه اللغتين»، «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش»، «آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی»، «تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش»، «غرب فلسفه-سی تاریخی» مونوقرافیا-لاری شؤهرتلی حکیمین محض «تورکولوژی دوکتورو» کیمی یازدیغی اثرلر-دیر. نورکولوژی-نین متودولوژیک پروبلملری ایله، آذربایجان تورکجه-سیله، آذربایجان ادبیاتی و آذربایجان خالق-نین مدنیتی-نین تاریخی ایله باغلی موضوعلاردا ایراندا یاییلان سهو ادبی- علمی معلوماتلارا بو اثرلر-ده پرنسیپال نظری- تاریخی تکزیدلر و تصحیحلر وثرلییر. اوزون، داواملی، کؤکلو عنعنه-سی اولان بئله کور طبیعی، یا دا شعورلو یانلیشلیقلاردان ان ضررلیسی او ایدی کی، گویا میللت و مدنیت باخیمیندان همیشه عینی اولان آذربایجانین گونئیینده و قوزئیینده آیری- آیری اراضیلر یئرلشیر و بو اراضیلر-ده آیری- آیری میللتلر یاشاییر. سن دئمه، آزادان بوتایدا تاریخ بویو قوزئی آذربایجان یوخ، اران اولوب و بوراداکی خالق گونئی اراضیلرینده کیلردن آیری بیر خالق ایمیش. بئله معلوماتلاری یازان و یایان شوونستلری جواد هیئت همیشه ایران، آذربایجان و تورک دوشمئلری حساب ائتمیش، همین سهولری آچیقلاماق و اصلاح ائتمک اوچون منتظم اولاراق ایکی دیلده- هم تورک، هم ده فارسجا مقاله و کیتابلار یازیب نشر ائتدیرمیشدیر. ائله بونا گؤره ده آذربایجان شناسلیق پروبلملری-نین هم ایراندا، هم ده تورکیه-ده (عمومیتله غربین و یاخین شرقین تورکولوژی-سینده) سهو و اگینتیلردن تمیزلنمه-سینده جواد هیئت-ین خیدمتلری تاریخی- علمی اهمیت داشییر. قوزئی آذربایجانین

اؤزونده یاخین یئتمیش ایلده، بولشویک حاکمیتی دؤرونده همین مسأله لرله علمی، اوبیکتیو یاناشماق امکانی محدود اولدوغوندان بو اهمیتین اؤلچولری هر ایکی آذربایجان مقیاسیندا عینی درجه ده اعظمی دیر.

آذربایجانین تاریخی فاجعه سی - اونون انضباطی - سیاسی جهتدن پارچالانماسی دیر. لاکین داها بؤیوک فاجعه او اولاردی کی، آذربایجان میلی مدنیتده ده پارچالانا ایدی. جواد هیئت معنوی - مدنی بوتؤولویون آذربایجان مقیاسیندا آخیرا قدر قورونماسی، همچین، ایران - آذربایجان، تورک و اسلام بیرلیگی اوچون الیندن گلنی ائدیر. اونون ایستر علمی، ایستر سه ده اجتماعی فعالیتین اساس مضمونونو محض بو آمال و آماج تشکیل ائدیر. قوزنی آذربایجاندا شوروی رژیمین، ایراندان شاهلیغین بیخیماسی همین مقصدده نایل اولماق اوچون یئنی امکاملار، یئنی تاریخی پرسپکتیولر اچدی و بو امکاملار دوکتور هیئتین یئنی اثرلرینده ده قاباریق ایفاده سین، گرچکلیگینی تاپیر.

بو بیر ده اونا گؤره مومکون اولور کی، جواد هیئتین «آذربایجان» کونسپسیونو و تعلیمی هم قوزئیده، هم ده گونئیده کی علمی - تاریخی گؤرولشده اؤزونو گؤسترن افراطلارین هر ایکسیندن (سوسیالیست رئالیزمیندن و شاه پرستلیکدن) آزاد دیر. بو کونسپسیون و تعلیم ایران و آذربایجان مدنیتلری آراسیندا تاریخی یاخینلیغین، معنوی، دینی، فلسفی عمومی لیگین موجودلوقو حاقدان اوبیکتیو تاریخی حقیقته گؤونیر.

جواد هیئته گؤره، کلاسیک فارس دیلی ادبی - مدنی ارثه آذربایجانلیلارین پایبی هنج ده فارس لاردان آز اولمامیش دیر. بو دیلی ایراندان رسمی لشدیرن ویایان محض آذربایجان تورکلرینین اجدادلاری (غزنولر، سلجوقلور، صفولر...) اولموشلار. متفکیر و شاعرلریمیز (نظامی، خاقانی، صائب... شهریار) بو دیلده شاه اثرلر یازیب، دونیا مقیاسیندا بؤیوک ادبی ارث بوراخیلار. ایندی تورکولوزیده آریجا صحیفه اولان جواد هیئت ارثی - «جوادشناسلیق» - عالیمین بو ساحه ده کی یاریم عصرلیک فعالیتینین یگونودور، نتیجه سیدیر. همین یکونا دوغور، یولو، حرکتی ج. هیئت ایلک آددیمدان - هله لاپ ایفادان باشلایر. تورک، اسلام، ایران خالقلارینین معنوی بیرلیگی اوچون محض ایفبانین رولو مسأله سینده همیشه خصوصی دقت آیریر. او، اسکی تورکجه نین عرب ایفباسی طرفداریدیر. بو باره ده فیکرینی بین الخلق قورولتایلاردا، باکیدان، انکارادا، تهرانداکی قزنتلرده چاپ اولونان مقاله لرله بیلدیریر: «اسکی ایفبادا مین ایلیک مدنیتیمیز یازیلیمیش و قورونموشدور. بو زنگین مدنی ارثیمیزدن واز گنجه بیلیمریک».

جواد هیئته گؤره، اسکی ایفبا دیله دایاندیغی اوچون تورکلرین اورتاق ایفباسیدیر. لاتین و کیریل ایفبالاری فوتتیک اولوب لهجه ده دایانیر. کیریل ایسه تورک لهجه لرینی و خالقلارینی بیر - بیریندن آیریمشیدیر و آیریر. اسکی ایفبا - اسلام ایفباسی دیر. دونیانی قرآنلا و اسلام مدنیتی ایله تانیس ائدیر. بیر مسلمان و خصوصیه، بیر تورکون اسکی ایفبانی بیلیمسی شرط دیر.

جواد هیئتی ایفبادان سونرا ان چوخ دوشوندورن، ناراحتانندن ایکینچی پروبلهم ایراندان انا دیلی تدریس و مطبوعات مسئله سیدیر. او، دفعه لرله یازیر، بیان ائدیر، اساسلاندیریر کی، ایندی ایران آذربایجانیندا

تأخیرسیز حلینی گۆزله‌ین ان اؤنملی مسئله آنا دیلینده اوخوماقدیر، جنوبدا مکتبلرده تورکجه‌نین تدریس اولونماسی دیر. بو مسئله جمهوری اسلامی‌نین آنا یاسی‌سی‌نین ۱۵-جی ماده‌سینده آیریجا قید ائدیلمیش، فقط هله ده تام حیانا گنجیریلمه میشدیر. جواد هیئت بو مسأله‌یه بوتون وارلیغینی، بیر ده ایلك نؤمره‌سیندن باشلایراق، بوتونلوکده «وارلیق» درگیسینی حصر ائتمیشدیر.

آذربایجان خالق‌نین معنوی- تاریخی کئچمی‌نین وحدتی آختاریشلاری سونرالار جواد هیئتی تورک خالق‌لاری‌نین داها قدیم تاریخی موضوعونا، آذربایجان - تورک دلی‌نین منشایی مسأله‌سینه، همین استقامتده نظری، فلسفی و استتیک یؤنلو تدقیقاتلارا گتیریب چیخاریر. نؤبتی کیتابدا - «آذربایجان شیفا‌هی خالق ادبیاتی» ندا بیزیم میلی فولکلور و فولکلورشناسلیق ثروتیمیز ده تام و بوتؤو میلی ارث حالیندا، وطنداش- عالیمین، آذربایجان و یاخین شرق مقیاسلی تورکولوقون تفسیرینده تقدیم اولونور.

«تاریخ زبان و لهجه های ترکی» («تورک دلی و لهجه‌لری‌نین تاریخی»، ۱۹۸۶) اثرینده ایسه ایگیری تورک لهجه‌سی علمی- نظری تحلیلدن گنجیریلیر و تاریخی- لینگویستیک باخیمدان دگرلندیریلیر. تدقیقاتین مقیاسینا و گؤرولن ادبی- تاریخی ایشین اهمیتینه گؤره متخصصلر بو اثری کاشغرلی‌نین «دیوان لغات الترک» اثری ایله مقایسه ائدیرلر.

جواد هیئت ین - یالنیز کاشغرلی‌نی یوخ، آرتیق نوایی‌نی و فضولی‌نی یادا سالان بیر اثری ده واردیر: «مقایسه اللغتنین» («ایکی دیلین مقایسه‌سی»، ۱۹۹۱). وارلیق‌یا علاوه کیمی تهراندا بوراخیلیب، فارسجا، خصوصاً، دیل بیلیم اوچون جیدتی علمی- تاریخی اهمیتی اولان بیر اثر دیر. تورکجه‌نی ده فارسجا و عربجه سوبه‌سینده شرقده هم حقوق، الیتار اوچ دیلدن بیری کیمی ایفاده و تصدیق ائتمک مقصدیله قلمه آلینیب. دوکتور جواد هیئت ده هله بنش عصر اول نوایی‌نین، فضولی‌نین عملده، ایشده اجرا ائتدیگی بدیعی هنره نظری تحلیل وثرمگه سعی ائدیر. قدیم فارسجانی نوایی جاغاتای تورکجه‌سیله مقایسه ائدیرسه، جواد هیئت معاصر ایران فارس دیلینی چاغداش تورکجه ایله مقایسه ائدیر و اوستونلویو اونلاردان ایکینجی‌سینه وثریر. بئله کی، عیانی شکیلده، آذربایجان تورکجه‌سینده اولان ۱۷۵۰ سؤزون لیسته‌سینی دوزنله‌ییر؛ بو سؤزلر فارسحادا یوخدور و چاره‌سیزلیکدن اونلار همین سؤزلری یا تورکجه ده اولدوغو کیمی یا دا عربجه دن آلیب ایشله‌دیرلر. «فارس دلی شکر دیر، تورک دلی هنر دیر» - بو دئییمی مولیف تحلیلده، خصوصاً سنناکسیسه و فعللرین نمونه‌سینده ثبوت ائدن اثر یازیب، اورتایا قویوب.

نه‌ایت، بوتون بو آراشدیرمالار دوکتورون هله‌لیک سون - «ادبیات شناسلیق» کیتابی ایله تاماملانیر. بورادا ادبیات تئوریلری، ادبی تنقید، ادبی نوعلر، تاریخی پوئتیکا و «علمی- بدیعی» ساحه‌سینده موجود عنعنلر عمومی لشدیریلیر، وایحد اجمال شکلینده خلاصه اولونور و هم شرق، هم ده غرب منبع‌لریندن کونکرت نمونه‌لر اوخوجویا چاتدیریلیر. مولیف فیکیرلرینی دنیا ادبیات علمی‌نین اله ائتدیگی بیلگیلر اساسیندا وثریر.

کیتابین تهران نشرینه (وارلیق) علاوه یازدیغی مقدمه ده پروفیسور حمید محمدزاده‌نین قید ائتدیگی کیمی، «اسلام شرقینده عرب، فارس، تورک دیللرینده سۆز صنعتی، رساملیق و موسیقییه عاید دگرلی نظری اثرلر یازلمیشدیر. کلاسیک شاعیرلر ده اۆز اثرلرینده سۆز صنعتی حاقیندا قیمتلی فیکیرلر سۆیله‌میشدیر. قرآن کریمین ایلاهی تعلیمیندن ایلهام آلان نظامی، فضولی کیمی شاعیرلرین اثرلرینده ادبیاتین بیر سیرا نظری مسأله‌لری اۆز حلینی تاپمیشدیر. مکتبلرده معانی، بیان، بدیع، فصاحت، بلاغت فنلرینین تدریسی... یونا گۆزل ثبوتدور». لاکین اوزون ایللر ایدی کی، معلوم سوسیال-سیاسی سببلر اوزوندن، بو زنگین منبعلرین چوخو بیزیم میلی ادبیات شناسلیغین ایندیکی انکشافی پروسه‌سینده اشتراک ائده بیللمک امکائیندان کناردا قالمیشدی. ج. هیئت ین کیتابی، هر شئیدن اول، بو بوشلوغون آرادان قالخماسینا کۆمک ائدیر.

م. رفیعلی‌نین، ج. خندان‌ین، پ.خلیلوفون، ش.علی‌یفین آرتیق موجود کیتابلاریندان («ادبیات نظریه‌سی»، «ادبیات شناسلیغین اساسلاری»، «ادبیات شناسلیغا گیریش») فرقلی اولراق، بورادا ادبیات نظریه چیلیگی‌نین هم شرق، هم ده غرب تجروبه‌سی تدقیقاتا عینی گنیش لیگی ایله جلب اولونور. کیتابین پونتیکا و قاموس («ادبی آنسیکلویدی») سجه‌سی بیر ده بورادا احتوا اولونان علمی منبعلرین و احاطه ائدیلم کاتقوری و پروبلملرین هم مقیاسیندا، چششیدینده، هم ده اونلارین شرحینده کی سیاسی بی طرفلیکده اۆزونو گۆستریر.

«گیریش»ده مولیف اۆزو یازیر کی، «الینیزه آلدیفینیز بو کیچیک حجملی کیتاب ادبیات شناسلیق علمی‌نین ییغجام بیر خلاصه‌سی دیر» و تام حالدا «ادبیات نه دیر، نه ایشه یارار؟» سوائلینا جواب وئریر. لاکین کیتابین اۆزونون عملده، ایشده کسب ائتدیگی دگر، البته، مولیفین تواضعکارلیقلا اعلان ائتدیگی بو «یغجام خلاصه» و «عمومی آنلایش» سجه‌سیندن داها گنیشدیر.

عالی مکتبلرین فیلولوژی تحصیلی وئرن فاکولته‌لرینین اؤیرنجیلری اوچون بیر وسائط رولونو اوینایا بیلن بو اثرده ادبیات شناسلیغین باشلیجا ساحه‌لری- ادبیات نظریه‌لری، ادبی تنقید، ادبی مکتبلر، ادبی نوعلر، بدیعی صنعت واسطه‌لری احاطه اولونموشدور. مولیف عکس ائتدیرمه و ایفاده نظریه‌لری ایله یاناشی فورمالیزمه سؤیکنن نظریه‌لرین ماهیتینی آچیقلایر، حیستی تأثیر و ادراک باخیمیندان ادبیاتین رولونو گۆستریر، تعریفینی وئریر.

ادبی- بدیعی اثرلین اجتماعی دگرینی آچیق تحلیل ائتمگی نظرده توتان مولیف ادبی تنقیدین نوعلرینی گنیش لیگی ایله تقدیم ائتمیشدیر. بو پروسه‌نین اخلاقی، پسیکولوژیک، تجروبی، علمی و معنا ایله باغلی مقالاری حاقیندا معلومات وئرن دوکتور جواد هیئت، فروید-ون صنعت نظریه‌سی ایله اوخوجولاری تائیش ائدیر. دونیا ادبیات شناسلیغیندا ادبی- بدیعی نمونه‌لرین تحلیلی اساس گۆتورولمکله، ادبی تنقیدین مسأله‌لری کیمی منسوبیت، متنین تصحیحی، ادبی اوغورلوق، نفوذ و تأثیر، تقلید، اقتباس، مقایسه، ادبی علاقه‌لر آچیقلائیپ تقدیم ائدیلمیر.

کیتابدا «ادبی مکتبلر»ین ماهیتی گؤستريلمکله هومانیزم، کلاسیزم، رومانئیزم و رئالیزم حاقیندا عمومی معلومات وئرلیدیکدن سونرا آذربایجان ادبیاتیندا اونلارین سجه‌لری اؤز عکسینی تاپیر. بوندان باشقا ناتورالیزم، سمبولیزم، هابئله ۲۰-جی عصرده یارانان ادبی جریانلاردان (سوررئالیزم، امپرسیونیزم، کوبیزم، دادائیزم، فوتوریزم، اگزستانسیالیزم) بحث ائدیلیر. تمثیل اولوندوقلاری یازیچیلاردان و ادبی-بدیعی اثرلردن صحبت گئدیر.

اثرین توتوملو بؤلمه‌لریندن بیرى «ادبی نوعلر»دیر. دوکتور جواد هیئت بو بؤلمه ده بدیعی نثرین بوتون نوعلریندن دانیشیر، شعر صنعتی‌نین اؤزل صنعتکارلیق و پوئتیکا چیزگیلرینی گؤستریر.

بورادا اوخوجو کلاسیک شرق شعرى‌نین نوعلری و خصوصیتلریله اطرافلی شکیلده تانیش اولماق امکانی قازانیر. قافیه سیستمی و وزن مسأله‌لری حاقیندا داها اطرافلی معلومات آلیر. عروض وزنی‌نین آذربایجان شعرینده ایشلمیش نوعلری پوئیک نمونه‌لر اساسیندا اچیقلائییر.

مولیف ادبی-بدیعی اثرلرین دیلیندن بحث ائتدیگده مضمون گؤزلیگی اوچون ایشلنن بدیعی ایفاده واسیطه‌لریندن گئنیش معلومات وئریر.

بورادا چاغداش ادبیاتیمیزدا اوخوجولارا یاخشی تانیش اولان ایفاده واسیطه‌لری ایله یاناشی تعریض، رجوع، سهل و ممتنع، حسن تعلیل، ترصیح، ردالعجز علی‌الصدر، اشتقاق، مرآت‌ال نظر کیمی ایفاده‌لر ایضاح ائدیلیر و نمونه‌لرله محکم لندیریلیر.

کیتابدا بیر چوخ ادبی اصطلاحین آورپا دیللرینده اصلی وئرلیدیگی اوچون ایشلندیگیمیز واریانت فرقلری آیدین گؤرونور. ادبی شخصیتلر حاقیندا مولیفین معلوماتلاری دا گرکلی دیر.

دوکتور جواد هیئت ین آرتیق ایگیمری ایلدیر کی، هر ایلین هر روبعونون سونوندا یئنیندن آلدیغیمیز، یئنیندن اوخودوغوموز، توکنمه بن، آزالمایان، قورتارمایان کیتابی ایسه وارلیق دیر.

هله ایلك گوندن معنوی-میلى سمبولدان-شهریاردان آلدیغی شاعیر و متفکیر خیر دوعاسینا جواد بگ قلم ایشلندیگی بوتون ساحه‌لرده، بیرینجی نؤبه ده ایسه محض وارلیق‌ین روحوندا صادق قالب. بو روحو حاضرلایان عنعنه‌نین مقیاسینی و تاریخینی بیر قدر ده گئنیشلتمک اولار.

وارلیق خیر دوعانی تک شهریار یوخ، بوتونلوقده بیزیم او تاییلی-بوتاییلی اجتماعی فیکیر و شعر آغ ساققاللاری هامیسی بیرلیکده وئریر. اؤز صحیفه‌سینده هم تبریزین، هم ده باکی‌نین عنوانینی و امضاسینی داشییان بیرجیک درگیمیز بو واختا قدر یالنیز «ملا نصرالدین» ایدی. بوگون تبریزی وارلیق‌ین هر سایسی‌نین نشری و باکیداییلیماسی ایله تاریخ تکرار اولونور. اؤز صحیفه‌لرینده هر یکی آذربایجان معنای بیرلشدیرن «ملا نصرالدین»ین معنوی خلفی و وارثی دوعولور.

وارلیق‌ین هر سایسی‌نین، هر نشرینی میلى-تاریخی حادنه‌یه چئویرن رمز و قانونا اویقونلوق دا اصلینده اودور کی، بو ساییلارین هر بیریندن شهریارین سیماسی گرونور، درگی‌نین گئچن اون آلتی ایله کی هر

یئنی مرحله سینی، فصلینی آچان اؤرنکلر، استثناسیز، هامیسی هر ایکی آذربایجانین سون اورتاق، سون بؤیوک میلی شاعیری، اوستاد شهریارین وصیتی و عنعنهلریندن ایشیق آلان یازیلارلا باشلایر. شهریارین هم شخصیتی، هم یارادیجیلینی، هم ده میلی- معنوی و ادبی- عرفانی مرامی باره ده ان مکمل، مفصل اجمالی و پورتره نی بو یازیلاردان سئچیب ترتیب ائتمک اولار. ایگیمی بیر ایلدیر کی، وارلیق بیزی بیرلشدیریر، بوتؤلشدیریر، شهریارلاشدیریر. عملده، ایشده ثبوت ائدیر کی، محض شهریار بیزیم دوغما، عمومی بدیعی عنعنهنن، واحد شرق «شعر مولکو»نون، ایران و تورک ادبی دونیاسینین بیرلیگینی عکس ائتدیرن پوئتیک رمز و اؤرنکدیر.

شهریارین وارلیقدان گؤرونن سیماسی، پورتره سی بله دیر و «بیر خالقین دیلینه وورولان قیفیلی»، آنا دیللی شعرده کی «اؤلوم سکوتونو» (ح. محمدزاده) بیر دفعه لیک قیران شهریار ایندی محض وارلیقین تمثالیندا اؤز هنرینی یئنیندن تکرار ائدیر: معنوی وصال و گؤروش یاساغینی دا خداآفریندن گؤتوروب آرازا آتیر و هر ایکی تای آراسیندا ابدی، ادبی- بدیعی، مدنی کؤرپویه عملده، ایشده اؤرنک و تمثال اول بیلیرا...

وارلیغیمیزین (دیلیمیزین و مدنیتیمیزین!) قالاسی، داغ زیروه سی اولان وارلیقا مناسبتینی ده من شهریارین حیدر بابایا مناسبتی ایله مقایسه ائدریم: ایکیسینین ده باشینا شؤهرت چلنگینی شهریار اؤزو قویمادی می؟ آذربایجانین بوتون قطبلرینی، جناحلارینی بیرلشدیرن معنوی محربا اولجه او، - حیدر بابا، سونرا ایسه وارلیق چئوریلمه دی می؟ ساحیلری آیین آرازین گوناھینی دا قطبلری بیرلشدیرن حیدر بابا بودوا حیدر بابانی دونیاداکی بوتون داغلارین ان خوشبختینه، ان محتشمینه شهریارین بیرلیک، دوغمالیق خیر دوغاسی چئوردی. محض شهریارین سلامیندان سونرا بوتون شرق، دنیا حیدر بابایا سلاما گلدی.

ایندی ده دونیایا یاییلان بله بیر طغیانی آنا دیلی و آنا نفسین رولونو هر ایکی آذربایجان اوچون وارلیق درگیسی، اونون سسی و نفسی اونایا بیلیر. تصادفی دئییل کی، وارلیقین نشری مناسبتی ایله یازدیغی شعرده شهریار درگی نین محض دیلینی وصف ائدیردی:

هر چند قوتولماق هله یوخ دارلیغیمیزدان،

آما بیر آزادلیق دوغولوب وارلیغیمیزدان،

وارلیق نه بیزیم تکجه آزادلیق قوشوموزدور،

بیر مژده ده مئرمیش بیزه همکارلیغیمیزدان.

به به، نه شیرین دئیلی بو جنت قوشو طوطی...

وارلیقین خصوصاً شهریار یوبیئلیرینه حصر اولونان ساییلاریندا توپلانمیش یازیلاردا شهریار شعرینین بوتون طبیعی مزیتلری قاباریق شکیلده آچیلیر. حیاتیندان صحیفه لر، عؤمرنون سون لحظه لری حرارت و حساسلیقلا قلمه آلینیب. بو تاملیقدا پورتره چیزگیلری بیزیم چوخ آز شاعیرلریمیز حاقیندا وار...

شهریار روحو تکجه یارانی شعریمیزه و معنویاتیمیزه، یارالی تاریخیمیزه و تورپاغیمیزا ملهم اولمادی، حیدر بابا دا، وارلیق درگیسی ده داها گئنیش، داها مقیاسلی بیر معنوی اوفوقدا شریکلی بدیعی عنعنه نی،

بوتونلوكده اسلام، ايران و تورك ادبى دونياسىنى، بىرلىگىنى عكس اتتىدىن پوئىتىك رمز و بدىعى تمثيل رولونو عهدەسىنە گۆتوردو.

ايراندا اسلام انقلابىنىن بېرەسى كىمى دوغولان و شېرىار شىرى اىلە دىل آچان، شېرىار رىزىنى اۆزۈنە عنوان و امضا سىچىن، شېرىارى اۆزۈنۈن مىلى - معنوى مرامىنا و مفكورهسىنە حق اتتىن بىر درگى ان عالى خىر دوعانى، لقمان - پىغمبر حلال لىغىنى ائلە تىكجە اۆز آدى اىلە قازانمىش و اونو هر ساىى اىلە دوغورولتموش اولدو.

بوتون بو خصوصىتلرەن ھامىسىنى بىر يىردە *ۋارلىق* يىن اوخوجولارا بيان اولونان مرامنامەسى ساىماق اولار. نە يىن حسابىنا اولور اولسون، نابل اولمالى بىق كى، دونيا شۇھرتلى جراح، گۆركملى محرر، توركولوق عاليم جواد ھىئت يىن ايراندا اىگىرمى بىر ايلدىن برى منتظم نشر اتتىدىكى بو فاصلهسىز، ثابت، آنا دىللى درگى بوندىن سونرا ھىچ اولماسا هر نۆبتى ۲-۳ ياشىندىن بىر خلاصە (سئچىلمىش مقالەلر) شىكليندە، لاتىن لىفباسى اىلە آذربايجانين او تايىنداكى اوخوجولارا چاتدىرىلسىن...

دۆزى مطبوعاتىن ايندىكى بوللۇغو و باھالىغى شرايطىندە اوخوجونو بو ويا ديگر درگىنىن يىنى ساىسىنىن مۇدەسى اىلە سئويندىرمك و خىرتلندىرمك چوخ چتىن دىر. آما *ۋارلىق* هر يىنى ساىى اىلە اونلار يىن ھامىسىندىن فرقلىير، مىلتى خىرتە گىتىرىر، خالقى سىفرىر ائتمگە كۆمك گۆستىرىر.

هر ساىين ساىالى اولسون، *ۋارلىق*، عىنى واختدا ھم باكى يا ھم دە تىرىزە هر مىشترىك سىفرىن، هر يىنى نىشرىن مباركا! يارىم عصردىن برى حىدر بابايا سلاما گىلنلرىن ھامىسى قوى هر آى قزئت كۆشكۈنە - *ۋارلىق* لا و جواد ھىئتلە دە گۆرۈشە تلسسىنلرا يىتمىش بىش ياشى تامام اولان «چال ساجلى گىنجى» («جواد ھىئتى») و اىگىرمى بىر ياشى تامام اولان «يىنى يىتمە مۇدىكى» («*ۋارلىق*»ى) هر يىنى ساىى اىلە تىرىك ائلەسىنلر... ■

«گون باتان فیکیرلی، گون دوغان دویغولو بیر سیما»^۱

• پروفیسور دوکتور صلاح الدین خلیفوف^۲

۳۵ ایللیک عؤمرونده ۳۵ عصر یاشامیش بؤیوک جبارلی بیزیم چاغداش زامانی دا، اونون ایدئاللارینی دا چوخ گؤزل گؤرموش، گؤزل تصویر ائتمیشدیر. حتا دوکتور جواد هیئت ده منیم ایندی یاخین مسافه دن گوردویومدن داها آیدین گؤرموش، اونا داها توتوملو و داها دقیق بیر شرح وئرمیشدیر.

جواد هیئت آذربایجانین زمانه یه بخش ائتدیگی ان بؤیوک ضیالیلاردان بیریدیر. و بیزیم زامانین ضیالی ایدئالینی، محض بیر تورک ضیالیسینی و محض جواد هیئتی بیرجه ایفاده ایله، ییغجام شکیلده تقدیم ائتمک ایسته سک، بوندان داها گؤزل، بوندان داه اوبرازلی و بوندان داها دقیق بیر ایفاده تاپا بیلمه ریک: «بئینی کیتاب آراسیندا پاريسدن، اورگی ایسه میزراق اوجوندا آلتای داغلاریندان» آیینمیشدیر» (جعفر جبارلی)

بله، دوکتور جواد هیئت حقیقتاً غربین راسیونال دوشونجه سینه مکمل صورتده بییه نئمیش بیر آدمیدیر. و او حقیقتاً پاريسده تحصیل آئمیش، اورادا چالیمیش و پاريس جراحیق آکادمیسی نین حقیقی عضو سويه سینه یوکسلمیشدیر. لاکین او، تکجه طبابت ساحه سینده راسیونال و پراتیک بیللیکلره بییه نئمکله کیفایتلمه مییش، آلتایدان اوزو بری مین ایللر بویو کوچ انده رک دونیانین بؤیوک بیر قیسمینده تورک دیلی، تورک مدنیتی و تورک میزراحی یایمیش و یئرلرده اؤزو کیمیلرله بیرلشه رک تورک دونیاسی یاراتمیش بؤیوک بیر خالقین تاریخینی و میلی وارلیغینی محض غرب دوشونجه سیله، اوبیکتیو علمی

^۱ «پروفیسور دوکتور جواد هیئت»، ص. ۱۰۶-۱۰۳، احمد یسوی اونیورسیتته سی یاپینلاری، آنکارا ۲۰۰۵.

^۲ آذربایجان اونیورسیتته سی اسکی رکتورو.

تدقیقات متودلاری اساسیندا اؤیرنمیش، تورکون «جانلی آنسیکلوپدیسینه» (واقیف آسانوف) چئوریلmişدیر.

بوتون بونلاری او، «گون باتان فیکیرلی بیر سیما» اولاراق ائتمیشدیر. لاکین جواد هیئت آلتایدان بری تورک دونیاسینی راسیونال دوشونجه مۇقعیندن اؤیرنمک و همین دوشونجه نین ایشیغیندا نئچه- نئچه اورکلری یئنیدن دؤیوندورمکله برابر، اؤز اورگی نین باکیره لیگینی ساخلامیش، اونون گون دوغان منشأینی دگیشمک فیکرینه دوشمه می. جواد هیئت ین دویغو دونیاسی همیشه گون دوغاندان ایشیقلانمیشدیر. اونون قلب چیرپینتیلاری همیشه آلتایدان بری بوتون تورک دونیاسی نین نبضی ایله عینی ریتمه، عینی آهنگده وورموشدور.

بوتون وطنیمیزین و خالقیمیزین تاریخینی، دیلیمیزین تاریخینی، ادبیاتیمیزین تاریخینی بیر وحدت حالیندا جواد هیئت قدر دریندن بیلن ایکینجی بیر شخص گؤستمک چوخ چتیندیر. او، بوتون دونیادا یاشایان آذربایجانلیلاری، بو خالقین گنجیمیشینی، بوگونونو و گله جگینی اؤزوندۀ احتیوا ائتمک، میلی روحوموزون جانلی، رئال داشیبیجیسی اولماقلا یاناشی، عینی زاماندا، بیر رمزدر؛ دوشونجه و دویغو بیرلیگینی، تاریخ و معاصرلیگین، مدنی- معنوی وحدتین رمزی. او، هم ده بوتون تورک دونیاسی نین معنوی بیرلیک رمزی دیر. او، ایراندا دا، تورکیه ده ده، آذربایجان جمهوریتینده ده عینی محبتله سئولیر، اونا عینی درجه ده بؤیوک حؤرمّت و احترام گؤستریلیر. بیزجه، بئله شخصلرین وارلیغی دؤلتلر آراسیندا مناسیبتلره ده بیر سیجاقلیق گتیریر. معنویات سؤستوسینده بیرلیگین مومکونلویو سیاست و عملی فعالیت سؤستوسینده ده بیرلیک اوچون زمین یارادیر.

شخصی وارلیق عموم میلی وارلیغین تصدیقینه حصر اولونور و «وارلیق» میدانا گلیر... بوراسی خصوصی تدقیقات طلب ائدیر. آنجاق مقصدیمیز تدقیقات اولمادیغیندان شخصی تأثراتی مومکون ائتمیش بیر مقاما توخونماق ایستردیم. نه گؤزل کی، دوکتور جواد هیئت ین گنجیش، چوخ ساحه لی فعالیتی شبکه سینده بیزیم اونیورسیتیه ده پای دوشور. او، آرتیق ۱۱ ایلدر کی، آذربایجان اونیورسیتیه سی نین فخری پروفوسورو و «شرق- غرب» تدقیقات مرکزی نین عضوو کیمی اؤزونه مخصوص بیر عزمه فعالیت گؤستریر. «آذربایجان اونیورسیتیه سی» نشریاتیندا اونون داها بیر کیتابی («ادبیاتشناسلیق») ایشیق اوزو گؤرموشدور. اونیورسیتیه میزین تارتیشما- مباحثه کولوبوندا اونون چیخیشلاری همیشه بؤیوک ماراقلار قارشیلانیر و گنجلرین میلی روحدا تربیه سینه گوجلؤ تاثیر گؤستریر. کولوبون بوتون عضولری، آذربایجانین گؤرکملی عالیملری، ضیالیلاری دوکتور جواد هیئت بن چیخیشینی همیشه صبرسیزلیکله گؤزله ییر و علمی مباحثه لرده اونا ان عالی مئصیف کیمی یاناشیرلار.

دوکتور جواد هیئت ین بؤیوک طب عالیمی، جراح اولماقلا یاناشی، هم ده گؤرکملی دیلچی، ادبیاتچی، تاریخچی اولماسی چوخدان معلومدور. لاکین صحبتلریمیزین بیرینده من اؤزوم چوخ گؤزلنلیمز بیر وضعیتله قارشیلادیم. معلوم اولدو کی، جواد بگ آدلاری چکیان اختصاص ساحه لرینده فلسفی تفکور سویه سینه یوکسلمکله برابر، هم ده پروفسیونل فلسفه ساحه سینده متخصص دیر. و من سربست صحبت

تونونو دگیشمه لی، اؤزومو بیغیشدیرمالی اولدوم. چونکی گؤز لنیلمه دن او، صحبتی فلسفه نین چوخ مرکب بیر پروبلیمینه چکمیشدی و بورادا دقیق ترمینولوژی آیدینلیق و فلسفه کلاسیکلری نین اثرلرینه کونکرت مراجعت طلب اولونوردو.

بوندان سونرا من دوکتور جواد هیئتله صحبت ائدرکن قارشیمدا شرق و غرب فلسفی فیکرینه دریندن بلد اولان پروفیسورل فیلسوف دایاندیغینی نظره آیر، فیکرلریمی دقیق ایفاده ائده بیلیمک اوچون فلسفی ترمینلردن استفاده ائتمگه چالیشیرام. دوکتورلا فلسفی موضوعدا صحبتلر منه و دیگر فلسفه تدقیقاتچیلارینا مختلف فلسفی ترمینلرین آذربایجان تورکجه سینده قارشیلیغینی آراییب تاماقدان کؤمک ائدیر. بونولا دوکتور جواد هیئت معاصر آذربایجان فلسفی دیلی نین فورمالاشماسیندا دا فعال اشتراک ائدیر...

معلوم اولدوغو کیمی، بیرلشمیش میلّتلر تشکیلاتی ۲۰۰۱-جی ایلی شرق و غرب مدنیتلری نین گؤروش ایلی اعلان ائتمیشدیر. شرق و غربین قووشاغیندا یئرلشن آذربایجان و ایران رهبرلری نین دؤنه-دؤنه ایره لی سوردوکلری بو فیکر اوچونجو مین ایلین آستاناسیندا بوتون دنیا اجتماعیتی نین رسمی شعارینا چئوریله جکدیر. بؤیوک جعفر جبارلی نین عصرین اولینده صنعتی گتیردیگی «گون باتان فیکرلی، گون دوغان دوغولو بیر سیما» عصرین سونوندا رئال حیاتدا اؤز عموم بشری وحدت ایدئالینی بوتون دنیایا بیان ائده جکدیر. ایندییه دک تورک دنیاسی نین، خصوصاً ایران و آذربایجانین وحدت رمزی کیمی تانیدیغیمیز جواد هیئت ده یئنی عصرین باشلانغیجیندا داها بیر میسیونو یئرینه گتیره جک؛ شرق و غرب دنیالاری نین قارشیلیقلى آنلاشما و اوپوشما پروسه سینده جانلی نمونه و رمز رولونو اوینایاجاقدیر ■

وارلیق و دوکتور جواد هیئته حصر اولونان شعر لر

آزادلیق قوشو وارلیق

هرچند قوتولماق هله یوخ دارلیغیمیزدان،
 آما بیر آزادلیق دوغولوب وارلیغیمیزدان.
 وارلیق نه بیزیم تکجه آزادلیق قوشوموزدور،
 بیر مزده ده وئرمیش بیزه همکارلیغیمیزدان.
 به به، نه شیرین دلیلی بو جنت قوشو طوطی،
 قندین الیب ایلهم ایله دیندارلیغیمیزدان.
 دیل آچمادا کارلیق دا گئدر، کورلوغوموز دا،
 چون لالیغیمز دوغوموش ایدی کارلیغیمیزدان.
 دوشمن بیزی ال بیر گۆزه تسلیم اولو ناچار،
 تسلیم اولوروق دوشمنه ناچارلیغیمیزدان.
 هر انقلابین وور-بیخی سون بتالیق ایستر،
 دستور گرک الماق داها معمارلیغیمیزدان.
 هوشیار اولاسیز، دوشمنی مغلوب انده جکسیز،
 دوشمنلریمیز قورخوری هوشیارلیغیمیزدان.
 بیرلیک یارادین، سؤز بیر اولار بیز کیشیلرده،
 یوخلوقلاریمیز دا بیته جک وارلیغیمیزدان.

● محمد حسین شهریار

تبریز ۱۳۵۸

بیچاق - قلم

وارلیق مجله‌سی‌نین ناشیری جراح- ادیب جواد هیسته

انسانا خیدمتدیر مرامین سنین،
سن عؤمرون بویونجا عؤمر اوزا تمیسان.
جراح بیچاغی ایله مین- مین خسته‌نین
آغری- آجیسینی کسبب آتمیسان.
خسته ایله برابر سئویندین سن ده،
جسمانی بیر درده علاج ائلدننه...

معنوی درد لرسه قالدی علاجسیز،
بس اونون درمانی نه ایمیش گؤرن؟
جراح بیچاغی ایله گؤردون کی، یالنیز
جسمانی آغرینی کسه بیلرسن...

بیر خالقین معنوی آغیرلارینا
علاجی، قارداشیم، قلمده گوردوم
گوندوزلر بیچاقلا کسمک بیر یانا،
گنجهلر الینده قلم گؤتوردون.

یاریا بؤلونموش آنا وطنین
بوگون سندن اومور دردینه ملهم.
قارداش، قوشالاشدی سیلاحین سنین،
گوندوزلر بیچاقدیر، گنجهلر قلم.

سن سؤزه چئویردین اضطرابلاری،
یازدین، بیر حسرتدن مین درد گؤیردی.
الینده بیرینین آزار- بئزاری،
الینده بیر خالقین یوز ایللیک دزدی.

گىچە دە، گوندوز دە ھىي دۇيوشورسن
 معنوى، جسمانى اغريلارلا سن.
 حكيم نسخه لرى يازدىن ھمىشە
 خستەن شفا تاپيب ساغالدى...
 فقط،

اديب قلميله يازدىغىن نسخه
 بىر خالقىن دردینه شفا دىر البتاً

ياز كى، بوتۇو ايدىك، پارالانمىشىق،
 او تايدان دونيايا سسىن او جالسىن.
 ياز كى، قلمىندن سوزولن ايشىق،
 وطندن وطنه بىر كۇرپو سالىن!

● بختيار واهابزاده

۱۰ اۆكتوبر ۱۹۸۲

وفالی اورک، شفالی اللر

عزیز قارداشیم دوکتور جواد هیثته

مگر ابدی لیک

بیز آیری دوشدوک؟

عینی دیر مقدس اوفوقلریمیز.

سانیرام ایلك دفعه دونن گۇروشدوک،

سانیرام یوز ایلدیر بیر یئرده بیک بیز.

آیریلیق گۇروشه سجده یه گلر،

بختیمیز اولسا دا نه قدر چتین!

وفالی اورکله، اوزون گنجهلر

یازدین تاریخینی دوغما میلتین.

هیجران کۇرپوسوندن اۇتوب گئچنده،

سن کی، اوجا توتدون اۇز وقارینی.

شفالی اللره قان تر ایچینده

ساریدین میلتین یارالارینی.

جان محنته دۇنمز، اورک دارلیغا،

نئچه یول قارتال تک سرحدلر آشدین.

پوتون وارلیغینی وئریب وارلیقا

دونیا یا سن وطن قاپیسی آچدین.

مقدس بیر آنا سسله بیر سنی،

اورکلر محتاجدیر اولاد سۇزونه.

تبریزین یوللاری گۇزله بیر سنی،

باکی یوللاری دا حسرتدیر سنه.

سن اورا چاتاندا بو ساحیلده سن،

سن بوردا یاتاندا او ساحیلده سن.

اۋز آنا دىلىنە كىم اندىب سجدە،
 او، تارىخ بويونجا مۇدىرىك سايىلىپ.
 قان اىچن شاهلارا لعنت دىدىكچە،
 سن توتدون گۆز اوستە شاه اسماعىلى!

سن بىزە دوغماسان،
 اى دوغما انسان،
 دوغمالىق عشقىنى قورو اۋزوندە.
 شەرىار اوزونە حىران باخمىسان،
 قالىب او گۆزلرىن نورو اوزوندە.
 آ ياشىد قارداشىم، گل، گل اۋپوشكا
 قوى، سنە بنزەسىن تزه نىپىللا
 يوز ايل دە دۇيونسون وفالى اورك،
 خالقا حىيات وئرسىن شفالى اللرا

● نىبى خزرى

۱۵ اۆكتوبر ۱۹۹۵

گتیرین

عزیزیم دوکتور جواد هیئته

جواد هیئت باکیدادیر دئییرلر،
دعوت ائدین، گندین قوناق گتیرین.
تبریز، تهران هاواسی وار سسینده
سوراقلاشین، بیر سس - سوراق گتیرین.

گوزومده دیر آپریلین خفتی،
اییرمایین اوتای، بوتای میلتی.
اثلچی گندین آتا-بابا عادت،
بختی یئیین، یونگول ایاق گتیرین.

باکی دئییب حسرت گنتدی شهریار،
جواد هیئت قالب بیزه یادگار.
دنیین وارلیق وارلیغینی یاشادار،
بئواخت اولسا، ائله بئواخت گتیرین.

آذربایجان شهید وئیر بیر الدن،
امتحانا چکیر تاریخ یئنیدن.
ایکی سرحد دیرگی وار، بیر وطن،
اوردان منه بیر آز تورپاق گتیرین.

یاری جانین اوتایدادی، جوادیم،
یاری جانین بوتایدادی، جوادیم،
گور نریمان نه هایدادی، جوادیم،
سینه دولوب، بیر آغ واراق گتیرین.

● نریمان حسن زاده

دوكتور جواد ھيئتە

گۈزۈندە حسرت ۋار، قلىبىندە الم،
ننچە حيات وئردىن اومودسوز جاتا.
بىر اليندە بېچاق، بىرىندە قلم،
عملين شرفدىر آذربايجانا.

بىر ناقيص «جراح» دا اۋز بېچاغى ايله،
بو آنا وطنى دوغرادى، بۇلدو.
آيرىلىق حسرتى، تورپاق داغى ايله،
مىليونلار اينلەدى، مىليونلار اۋلدو.

ظالمىلر مىلتى سالدیلار درده،
يوز ایلدىر گۈز ياشى اشىمىزدادير.
فلگين ناخيشى شمالدا، غرىدە،
قارا داشى بىزىم باشىمىزدادير.

دونيأ فانى دئيبيل، حيات اويونجاق،
ايندى اويونجاق دا دانىشیر، دینیر.
يادلار قوهوملاشیر، بىرلشیر، آنجاق
ايکييه بۇلونموش قارداشلار دینمیر.

آللاهين مين حۇكمو، مين بىر سىزى ۋار،
مين ايکينجى سىزى گرک ائدک فاش.
ايکييه بۇلونموش بو دوغما ديار
عاغىللى عملله بىرلشر، قارداش.

مين عۇمور اوزاتدين، بخش اتدين حيات،
نه بىر انسان اۋلسون، نه بىر گول سولسون.
گون او گون اولسون كى، آى جواد ھيئت،
بۇلونموش اوركلر يئنه بىر اولسون.

سلام دى

وارلىق درگىسى نىن ناشىرى جواد ھىتھە

يتر اوزونده حسرت- محنت سارىدان
بىزدن وارلى ياراتمايىب يارادان.
اينجى اخير گۇزوموزدن آن با آن،
داش- قاشىنا داش- قاشىمدان سلام دى!

من عوضدن ساوالانى سوراقلان،
نرگىزىنى، لالەسىنى قوجاقلان.
تېرىزدە ارک قالاسىنى قوجاقلان،
الينجه مين دوروشونندان سلام دى!

وارلىقىندان قوت گلەين سۇزومە،
تامارزىيام، قارداش، اۇزوم- اۇزومە،
بختياردان شھريارين گۇزونە،
باخىشىنا باخىشىمدان سلام دى!

خاليلاردا كۇز- كۇز اولوب اودوموز،
ايلمە- ايلمە گئرى دۇنور اديمىز.
دىل اۇيرە دىب ناخىشلارا خودوموز^۱،
ناخىشىنا ناخىشىمدان سلام دى!

ايرىليغىن اوزوگونە قاش بىزىك،
بخت سارىدان چىچىك آچماز قىش بىزىك،
دۇزوملوكدە قايا بىزىك، داش بىزىك،
داغ- داشىنا داغ داشىمدان سلام دى!

گۇزلە يىرىك موۇدەسىنى ھر ايلين،
بو طرفە كۇچە جىكىمى بىر گلين؟

^۱ مشھور بىلىم آدمى خودو مەتدوف

آراز اوستە بويون بوكن گۆزلىن
گۆز ياشينا گۆز ياشىمدان سلام دى!

اوتانمىرام ھر باخاندا ياشىما،
بىر آلينماز قالا چىخىپ قارشىما.
چاتان كىمى سەندىن باش داشىنا،
يونولمامىش باش داشىمدان سلام دى!

آسلاندوزون ساغ - سولگونا ياخشى باخ،
اۋز الينلە اۋز بختىنە خىنا ياخ،
طالى يوخ، اۋزوموزو قارغىياق،
قارغىشىنا قارغىشىمدان سلام دى!

● شاھمار اكبرزادە

جواد ہیئته

ایکی یوردون بیر اوغلو وار:

گؤزل آدی جواد هیئت

نه یاخشی کی اولو تانری

یاراتمیشدیر بئله خلقت

اللرینین شفاسی وار

هم حکیمدیر، هم ده یازار

بئله لقمان اولان یئرده

خلق بیلر می آزار، بئزار؟

● حمید عباس، باکی

وارلىق ن ايشيغىندا

درين دورو باخيشىندا
 دولو دولو بىر عۆمور وار.
 ياز نفسلى اومودلارلا
 گونش دوغان اوفوقلارلا
 آرزو يوكلو يىلكىلەر يوللاندىران
 خان آرازىن حسرتى دىر
 سورگون قارانقوشلار يىلا
 قان بويالى شفقلىره قاتارلانان
 سۆيلىنمە مېش بويلار بويوندا اۇرتولن
 آغىر ايللر خزانىندا
 تورك ائلى نىن سالى - سۆزلو گوهرى نىن
 ايكى اوزلو ياد ايلنده
 اوجوزلانماق آغرىسى دىر.
 ناخىش - ناخىش آياقلانان
 ايلمك - ايلمك اوتانماز جا بودارلانان
 اىپك معنا خالىسى نىن نىسگىلى دىر.
 درين دورو باخيشىندا بوى گۆسترن
 سولماز سئوگى باهارىندا
 باخىش - باخىش بوداقلانان
 اۇز اولمانىن اۇز گورلويون چاغرىسى دىر.
 گۇروشونون ايشيغىندا
 دوز دۇزوملر دوزلرى نىن
 مىليون - مىليون وورغونودور.
 هارايىنا هاراي وئرن
 اۇزوندە اۇز لوگون گۇرن
 ياساقلانمىش آرزولارى دىر.
 اومودلار نىن گۆى قورشاغى بوياسىندا ياشىللانان

آنا وطن اورى دىر يىنىلىكلەر دۇيونى
 وارلىغىندا وارلىغىنا اۇيونى
 بو رىنمىش دورو دىلك اۆلكەسىندە
 نسىمى لىر دونىاسى دىر گۆزلى لىنير
 سۇز صرافى فصولى دىر غزلى لىنير
 اولو ددە قورقودومدور
 الدە قوتسال قوپوزويلا
 چىنلى بىللى اشىقلارا اۇيود وئىر
 شەرىاردىر احتشاملى سارايى ائىنە
 سەندىر پوزولمايان وقارى ايله
 گوموش ساچلى ساحىرلىرىن ساياسى دىر
 فرزانهلر اوردوسونون قالاسى دىر
 نطقى لىرىن كمالى دىر
 اىگىد بىلگىن بالاسى دىر
 دان يىرىنە ايره ليله يىر.
 وارلىغى نىن ايشىغىندا
 واراق - واراق وارلىق اولان خزىنە دىر زىنگىن لىشىر
 اونودولان دونىلر دىر بو گونلرە قووشولور
 ايدىن اۆزگور يارىنلاردىر چىچىكلنىر
 سوسدورولان سازلارى ىدر اوركلنىر
 باخىشى نىن ايشىغىندا بىر اولوسدور
 بئشىك - بئشىك باهارلانان
 دوغرىلارلا ياراقلانان
 يالانلارلا باش اگمە ين
 دۇزىن دايانان
 دۇزومويلە قازانان
 درىن اوزاق گۇرەشودور
 ائىل سۇزونو سۇز ائىلە ين
 تاراج اولان، تانان اولان
 بودارلانان بىر بىرلىرى بىز ائىلە ين
 بو تورپاغىن
 بو ائىللىرىن

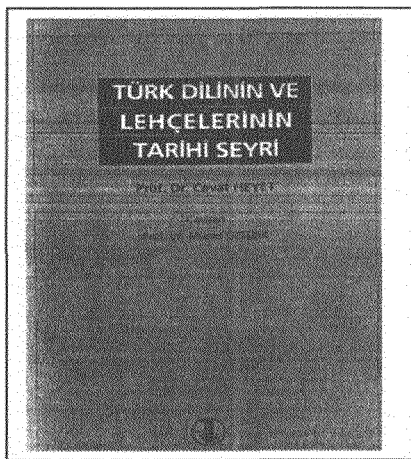
وارليغينا سارماشيقدير وارليغيميز
اثلين سئوگى ساراييندا ياراشيقدير او آديتيز

اول كيمسه كى ائل دردريني چكدى، قالان اولدو
كؤنلونده اثلين سونسوزا تك يئر سالان اولدو.
علمين، هنرين هيىتى وار، اولدوغو گوندن،
اؤز كيمليگيميز، وارليغيميز وار اولان اولدو.

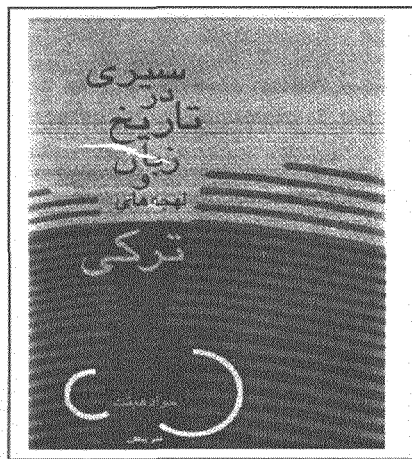
● اسماعيل جمىلى

سون باهار، ۲۰۰۴، ساكرامنتو

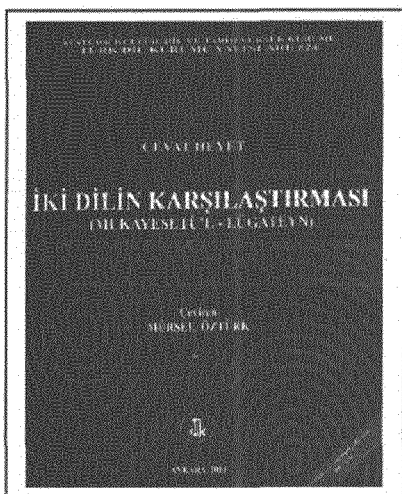
پروفیسور جواد ہیئتین خارجیجده چیخان بعضی کیتابلاری و دیپلوملاریندان اؤرنکلر

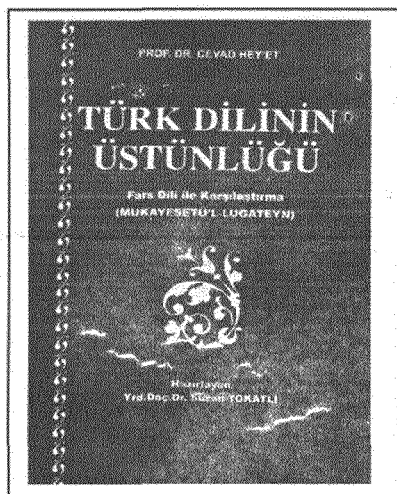
تورک دیلی نین و لهجه لری نین تاریخی سیری
آنکارا، توزک دیل قورومو - ۲۰۰۸

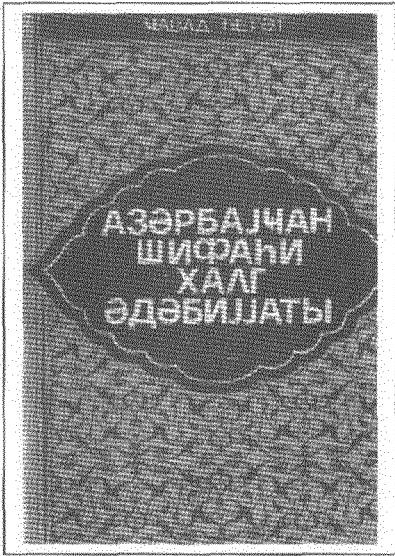
سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی
تهران - ۱۳۶۵

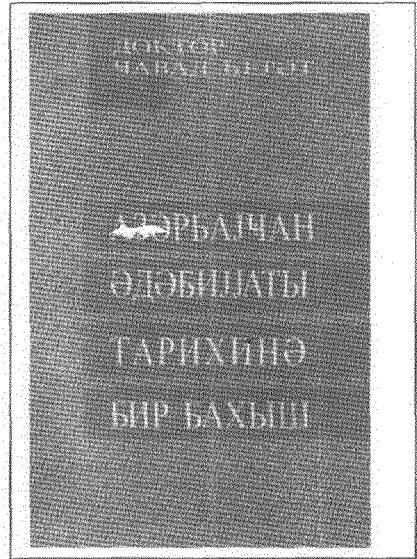
ایکی دیلین قارشیلانیدیرماسی
آنکارا، تورک دیل قورومو

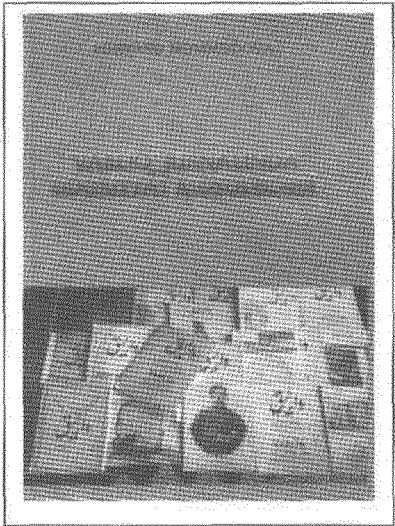
تورک دیلی نین اؤستۆنلۆگۆ
آنکارا

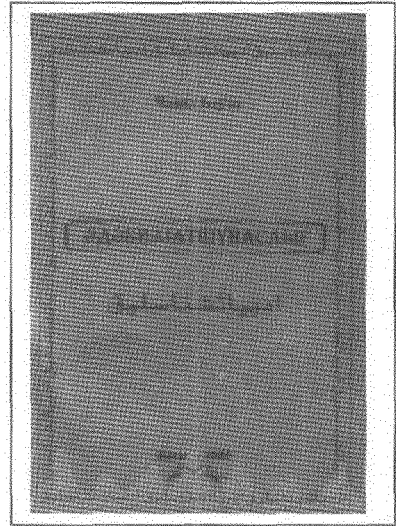
ԱճրԻԱԻՅԱՆ ՏԻՓԱԿԻ ԻՒՂ ԵԴԵՒԻՂԱԿԻ
ԻԱԿԻ - 1990

ԱճրԻԱԻՅԱՆ ԵԴԵՒԻՂԱԿԻ ԴԱՐԻՒԽԻՆԵ ԿԻՐ ԲԱԽՅՈՒ
ԻԱԿԻ - 1993

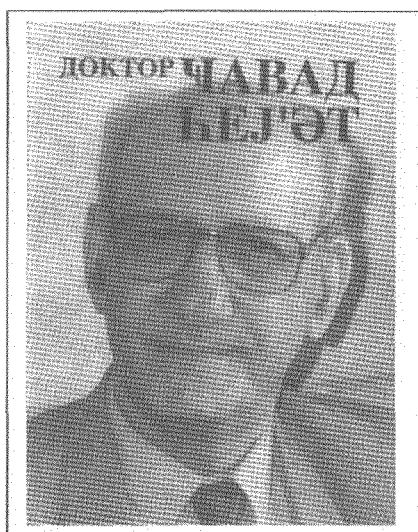
ՎԱՐԼԻՅ՝ ԴՈՐՆԱԼԻՆԴԱ ԵԴԻԱԿԱԿԻ ՄՏԱԼԵՂԻ
ՍՐՈՒՆԵ ՄՄԴ ՈՒ - ԻԱԿԻ

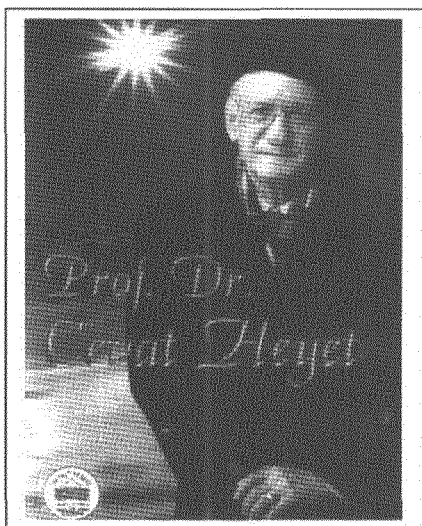
ԵԴԵՒԻՂԱԿԱԿԻ ԴԱՐԻՒԽԻՆՈՒ - ԻԱԿԻ, 1996

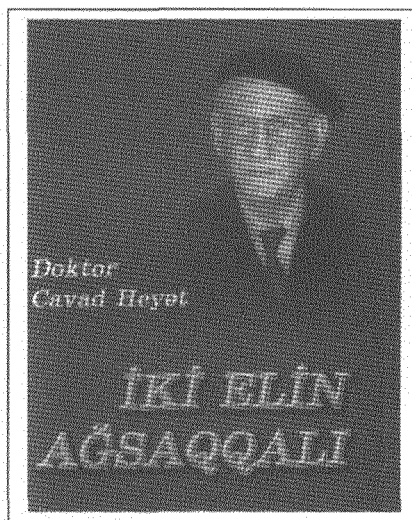
دوكتور جواد هيئتین ۷۵ ياشی مناسبتيله
باکيدا چيخان خاطيره کيتابی - ۲۰۰۰

دوكتور جواد هيئتین ۷۰ ياشی مناسبتيله
باکيدا چيخان خاطيره کيتابی - ۱۹۹۵

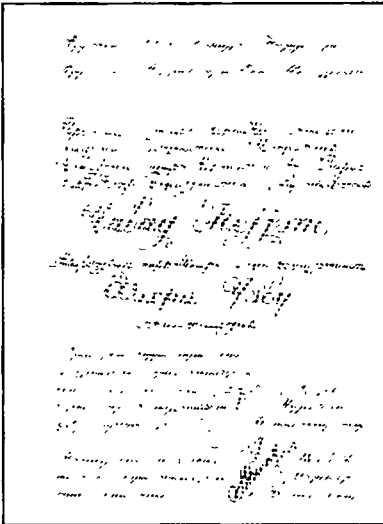
دوكتور جواد هيئتین ۸۰ ياشی مناسبتيله
آنکارادا چيخان خاطيره کيتابی - ۲۰۰۵

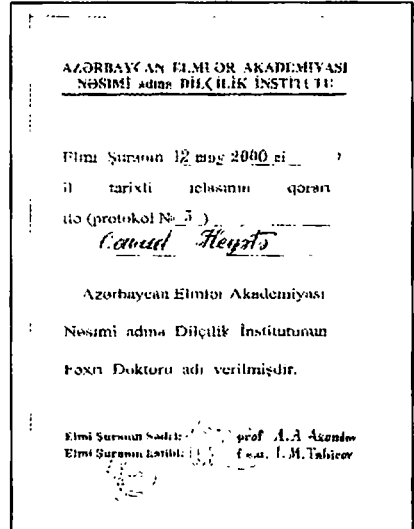
دوكتور جواد هيئتین ۸۰ ياشی مناسبتيله
باکيدا چيخان خاطيره کيتابی - ۲۰۰۵

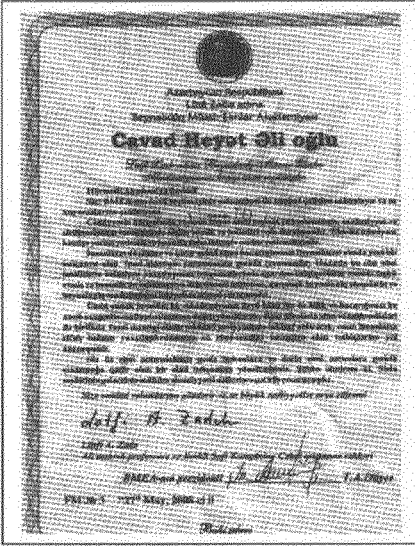
تورک دیل قورومو فخری عضولوک ورقه‌سی

آذربایجان جراحلاری علمی جمعیتی نین
فخری عضولوک ورقه‌سی

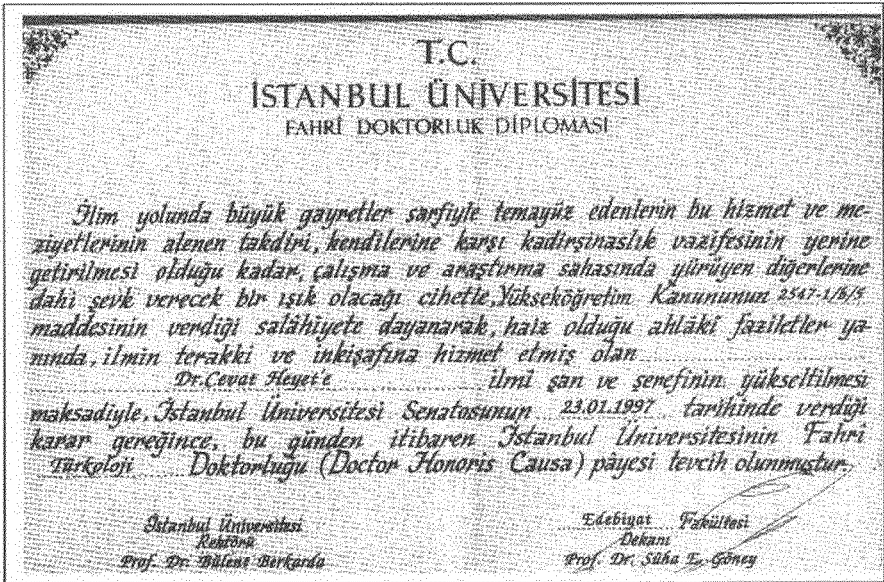

آذربایجان علملر آکادئمییسی نسیمی آدینا
دیپلیبیک اینستیتوسو فخری دوکتورلوق دیپلومو

Adriyaxan bin xalq mevasir elmler akademisi

niroyi intzami sçhe merkiyinin teqdir v r qesi

İstanbul Üniversitesi İktisadi İhtisat Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Anabilim Dalı Doçent Dr. İsmail H. Zadeh

وارلیق

مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: محمدرضا هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

آدرس:

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳

Varlıq - Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad HEYAT

Editor: M. Rıza HEYET

Address: 3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb

ISSN 1023-7186

E-mail:

mrheyet@yahoo.com

a_aghghi@yahoo.com

قیمت: ۱۰۰۰ تومان